

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

Siyasal Rejim Özel Sayısı

Cumhuriyet Tarihinde Siyasal Rejim Tartışmaları

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Mehmet Ali Yılmaz

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Nilgün Erdem

Editör Yardımcıları

Ekin Değirmenci- Gülçin Özge Tan- Nuray Şahin

Tema Editörü

Güven Gürkan Öztan

Alan Editörleri

Aslı Yılmaz Uçar- Dinçer Demirkent- Emel Memiş Parmaksız- Umut Can

Adısönmez- Ünsal Doğan Başkır

Türkçe Dil Editörü

Nuray Şahin

İngilizce Dil Editörü

Ekin Değirmenci

Teknik Editör

Ekin Değirmenci

Yazı İşleri Müdürü

Melike Güngör

Koordinasyon

Elif Karakurt

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyederigi.info e-posta: mulkiyederigi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Orhan Ürüncan Yücel

Web Sayfası Sorumlusu

Erkan Muniroğlu

Baskı

Eğiten Matbaacılık

Zübeyde Hanım Mah. Süzgün Sk. No:7 Altındağ/ANKARA, Sertifika No:47083

Basım tarihi:

30 Haziran 2025

Siyasal Rejim Özel Sayısı

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği

Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile

EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ, Emekli)
Sina Akşin (AÜ, Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ, Emekli)
Kerem Altıparmak (İnsan Hakları Okulu)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi)
Ahmet Murat Aytaç (Ankara Üniversitesi)
Korkut Boratav (AÜ, Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ, Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi)
Bülent Duru (Ankara Üniversitesi)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı Iğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi)
Uygur Kocabaşoğlu (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet Haşim Köse (AÜ, Emekli)

Bilsay Kuruç (AÜ, Emekli)
Ahmet Makal (AÜ, Emekli)
Şebnem Oğuz (Başkent Üniversitesi)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Şennur Özdemir (AÜ, Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ, Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari Üniversitesi)
Türkan Sancar (Ankara Üniversitesi)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa Üniversitesi)
Erel Tellal (Ankaara Üniversitesi)
Taner Timur (AÜ, Emekli)
Gülray Toksöz (AÜ, Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ, Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ, Emekli)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (Ankara Üniversitesi)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi)

YAYIN KURULU

Ahmet Aydın Arı (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Ali Somel (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Alper Yağcı (Boğaziçi Üniversitesi)
Aslı Yılmaz Uçar (Altınbaş Üniversitesi)
Aydın Selvioğlu (Bağımsız Araştırmacı)
Aykut Çoban (Bağımsız Araştırmacı)
Aziz Çelik (Kocaeli Üniversitesi)
Boran Ali Mercan (Ankara Üniversitesi)
Bülent Özçelik (Kapadokya Üniversitesi)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Cenk Saraçoğlu (Ankara Üniversitesi)
Çağrı Kaderoğlu Bulut (Ankara Üniversitesi)
Denizcan Kutlu (Namık Kemal Üniversitesi)
Dilşad Çiğdem Sever (Ankara Üniversitesi)
Dinçer Demirkent (Ankara Üniversitesi)
E. İrem Akı (Ankara Üniversitesi)
Elif Kanca (Onsekiz Mart Üniversitesi)
Emel Memiş (Ankara Üniversitesi)
Erdem Çolak (ODTÜ)
Esra Sarioğlu (Max Planck Institute)
Ferda Dönmez (Ankara Üniversitesi)
Fevziye Sayılan (Ankara Üniversitesi)
Funda Hülal (Margburg Philipps Universität)

Hasan Hüseyin Aksoy (Ankara Üniversitesi)
Hikmet Kuran (Kapadokya Üniversitesi)
İlkay Kara (Ankara Üniversitesi)
M. Hakan Koçak (Bağımsız Araştırmacı)
Meltem Kayıran (AÜ, Emekli)
Murat Sevinç (Ankara Üniversitesi)
Mustafa Erdem Sakıncı (Université Sorbonne Paris Nord)
Nazan Bedirhanoglu (Xavier University)
Nilgün Toker (Türkiye İnsan Hakları Vakfı)
Nuray Türkmen (Ankara Üniversitesi)
O. İnan Şenses (Ahi Evran Üniversitesi)
Onur Can Taştan (Ankara Üniversitesi)
Pınar Dönmez (De Montfort University)
Selman Saç (Dumlupınar Üniversitesi)
Şenay Sabah (Ankara Üniversitesi)
Umut Can Adisönmez (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Ümit Akçay (Berlin School Of Economics and Law)
Ünsal Doğan Başkır (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Vedat Ulvi Aslan (Ankara Üniversitesi)
Yasemin Dildar (California State University)

İçindekiler

Özel Sayıda.....VII

Makale

Cumhuriyetin İnşası ve Rejim İçi Tartışmalarda Liberalizm ve Devletçiliğin Ötesine Bakmak (1923-1946).....1

Y. Doğan Çetinkaya

Korporatist Kamu Felsefesi İçinde Gelişen Zayıflatıcı Çoğulculuk: Çok Partili Hayata Geçişte CHP ve İşçi Hareketi.....31

Mustafa Görkem Doğan

27 Mayıs Darbesi Sonrası Türkiye’de Yeni Rejimin Oluşturulması: Yassıda Mahkemeleri ve Anayasal Siyaset.....55

Sinan Yıldırım

Krizin Doruğunda Büyük Sermayenin Siyasal Rejim Tartışmaları: Çatışmadan Uzlaşmaya (1991-1995).....83

Hande Beyza Doğdu

‘Uzun 1990’lar’ Boyunca Türkiye’de Rejim ve Hükümet Sistemi Tartışmaları.....119

Güven Gürkan Öztan

Türkiye Siyasetini Bir İstisna Olarak Kurmak: Kapitalizm ve Demokrasi Tanımlarının Sürekliliği.....155

Berkay Kabalay, Yunus Yücel

**Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları....
.....191**

Özel Sayıda...

Sevgili Okurlar,

Mülkiye Dergisi'nin 2025 özel sayısı Türkiye'deki rejim tartışmalarına ve bu tartışmaların arka planında yer alan siyasal, toplumsal ve iktisadi gelişmelere odaklanıyor. Bu çerçevede Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze farklı alanlarda rejim meselesi ile ilişkilendirilebilecek temaları derinlemesine inceleyen makaleleri siz okuyucularımızın ilgisine sunuyoruz. Özel sayımızda dergimizin çağrısına kulak verip çalışmalarını gönderen yazarlara, titiz bir değerlendirme süreci yürüten hakemlere, destekleyici tutumunu esirgemeyen yayın kurulunun tüm değerli üyelerine teşekkür ediyoruz. Ayrıca özel sayının alan editörlüğünü üstlenen Dinçer Demirkent'e teşekkürü borç biliriz.

Özel sayımız altı araştırma makalesinden oluşuyor...

Yusuf Doğan Çetinkaya, "Cumhuriyetin İnşası ve Rejim İçi Tartışmalarda Liberalizm ve Devletçiliğin Ötesine Bakmak(1923-1946)" başlıklı makalesinde erken cumhuriyet döneminde siyasal seçkinlerin rejim içi tartışmalarına ekonomik tercihler ve zorunluluklar penceresinden bakıyor. Bu çerçevede siyasal seçkinlerin yürüttüğü tartışmaları 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi, 1920'lerin ortasında kurumsallaşmaya başlayıp 1930'larda yaygınlaşan Milli Tasarruf Hareketi ve 1932'de Mustafa Şeref Bey yerine Celal Bayar'ın İktisat Vekili yapılması süreci ile özetlenebilecek üç temel uğrak üzerinden aktarıyor. Devletçiliği piyasa ve kapitalizm karşıtlığı olarak tanımlayan yaklaşımları eleştiren Çetinkaya, devletin giderek artan girişimci rolü ile liberal piyasa ekonomisi arasındaki ilişkinin tarihsel ve mekânsal bağlamı göz ardı ederek analiz edilemeyeceğini vurguluyor.

Türkiye'de çok partili hayata geçiş evresinde yaşanan gelişmelere işçi sınıfını, sendikalaşma serüvenini ve buna karşılık iktidar partisi CHP'nin tutumunu merkeze alarak mercek doğrultan Mustafa Görkem Doğan, "Korporatist Kamu Felsefesi İçinde Gelişen Zayıflatıcı Çoğulculuk: Çok Partili Hayata Geçişte CHP ve İşçi Hareketi" adlı çalışmasında korporatizm kavramına referansla rejime dair bir tartışma yürütüyor. Doğan, işçi örgütlerinin düzenlenmesi ve iktidarcı kontrolü bağlamında da düşünülebilecek olan korporatizmin Türk kamu felsefesi içerisinde yeri olduğunu savunan yaklaşımla diyaloga giriyor. Çok partili hayata geçişte Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) oluşturduğu sendikal mevzuatın sendika seçme özgürlüğüne dayandığını ifade eden yazar bu haliyle korporatist olmaktan ziyade liberal modele yakınsadığını

ancak kimi CHP yetkililerinin aynı zamanda sendikalarla bir tür vesayet ilişkisi geliştirdiğini iddia ediyor. Dönemin sendikal oluşum talep eden emekçi kesimleriyle iktidar partisi arasındaki etkileşimi ortaya koyarken çoğulcu uygulamaları ve korporatist kamu felsefesi arasındaki geçişliliği de tespit etmiş oluyor.

“27 Mayıs Darbesi Sonrası Türkiye’de Yeni Rejimin Oluşturulması: Yassıada Mahkemeleri ve Anayasal Siyaset” başlıklı makalesiyle 1960’taki askeri darbe sonrasında gerçekleşen yargılama pratiklerine ve yeni anayasa yapım sürecine odaklanan Sinan Yıldırım, bir yandan 1924 Anayasası’nın Demokrat Parti’ye (DP) muhalif olan entelektüeller tarafından ne şekilde değerlendirildiğini ortaya koyarken bir yandan da yeni rejim tartışmasının hangi gerekçelerle ve referanslarla yapıldığını gözler önüne seriyor. Bu çerçevede Yıldırım, Yassıada Mahkemesi duruşmalarının tutanaklarına başvurarak Anayasa’ya karşı işlenen suçların tanımlanma biçimini, DP’nin hangi uygulamalarının Anayasa’yı ihlal olarak yorumlandığını analiz ediyor. Duruşmaların yalnızca ‘eski rejimi’ yeniden tanımlamadığını aynı zamanda ‘yeni rejimi’ de şekillendirdiğini ileri sürüyor. 1961 Anayasası’nın yapım aşamasında yürütülen tartışmaları da hem geçmişle hesaplaşma hem de yeni bir meşruiyet arayışının adımları olarak yorumluyor.

Beyza Doğdu, Türkiye’de büyük sermayenin siyasal rejime dair tartışmalara dahil olma motivasyonunu 1991-1995 arasındaki gelişmelere odaklanarak ve özellikle TUSİAD’a ait raporlar başta olmak üzere dönemin sermaye menşei yayınlarını inceleyerek anlatıyor. 1990’ların ilk yarısında bir hegemonya krizinin ortaya çıktığının altını çizen Doğdu, büyük sermayenin neoliberal ekonomik dönüşümü tamamlayacak düzenlemelerin nihayete erdirilememesinden ve toplumsal rızanın sağlanamamasından kaynaklanan endişeyi rejim tartışmalarına taşıdığını iddia ediyor. Bu esnada farklı sermaye gruplarının küresel kapitalizme eklemlenme sürecinde beklentilerinin farklılaştığını, bunun hem ekonomi yönetimi hem de siyasal rejim arayışlarına etki ettiğini gösteriyor.

Türkiye’deki rejim tartışmalarına hükümet sistemi değişikliği arayışları üzerinden bakan Güven Gürkan Öztan “‘Uzun 1990’lar’ Boyunca Türkiye’de Rejim ve Hükümet Sistemi Tartışmaları” adlı makalesinde hem Türk sağının ‘güçlü yürütme’ iddiasını tarihsel bir bağlama yerleştiriyor hem de 1980 sonrasında bu iddianın neden kendini yarı-başkanlık ve başkanlık sistemi önerileri şeklinde cisimleştirildiğini neoliberal birikim rejiminin özelliklerini dikkate alarak analiz ediyor. ‘Hızlı karar alma’ ve ‘istikrar’ gibi

hedeflerin hakim sermaye grupları ve onlarla irtibatlı olan siyasi aktörlerce dile getirilme biçiminin yeni hükümet sistemi arayışlarıyla kesişmesinin ardında 1990'ların ekonomik gelişmelerinin önemli rol oynadığını ileri sürüyor. Öztan, Özal'la ivme kazanan başkanlık sistemi tartışmasında diğer siyasi aktörlerin konumunu, Demirel'in cumhurbaşkanı olması sonrasında mezkûr tartışmanın nereye evrildiğini, sermaye çevrelerinin temsilcilerinin yorumlarıyla beraber aktarıyor. Ardından da hükümet sistemi tartışmasının 2000'lerdeki izdüşümünü, 1990'larla benzerlikleri ve farklılıkları çerçevesinde analiz ediyor.

Berkay Kabalay ve Yunus Yücel "Türkiye Siyasetini Bir İstisna Olarak Kurmak: Kapitalizm ve Demokrasi Tanımlarının Sürekliliği" başlıklı makalelerinde Türkiye'nin demokratikleşme yolculuğunu konu alan literatüründe yaygın kabul gören merkez-çevre yaklaşımına ve yeni bir teorik çerçeve olarak gündeme gelen rekabetçi otoriterlik tartışmalarına eleştirel bir perspektiften bakıyorlar. Kabalay ve Yücel'e göre rekabetçi otoriterlik yaklaşımı, her ne kadar merkez-çevre yaklaşımını aşma iddiası taşısa da her iki yaklaşım arasında belirli bir süreklilik tespit edilebilir. Bu bağlamda yazarlar rekabetçi otoriterlik yaklaşımının, devlet-toplum ve ekonomi-siyaset ikiliklerine dayanan bir paradigmayı verili olarak kabul ettiğini ileri sürüyor. Hal böyleyken söz konusu iki yaklaşımın da tarih-dışı bir anlatıya dayanarak hegemonik liberal söylemi yeniden ürettiğini, bu söylemin atıfta bulunduğu oydaşmacı liberal siyaset tahayyülünün hem siyasal ve toplumsal mücadelenin sınırlarının daralttığını hem de kapitalist sömürüye yönelik eleştirileri ekonomik rasyonalite iddiasıyla tali kıldığını anlatıyorlar.

Bolca okunması ve yeni tartışmalara kapı aralaması dileğiyle...

Tema Editörü

Güven Gürkan Öztan

Cumhuriyetin İnşası ve Rejim İçi Tartışmalarda Liberalizm ve Devletçiliğin Ötesine Bakmak (1923-1946)

Y. Doğan Çetinkaya, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi

ORCID: 0000-0002-1914-0092

E-Posta: yudoce@istanbul.edu.tr

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemine ilişkin literatürde, 1920'lerin liberal, 1930'ların ise devletçi bir ekonomik politika izlediği iddia edilir. Bu dönemde siyasal rejimin yönetici ve aydınlarının kendi arasında rejimin niteliği ve ne olması gerektiği üzerine bir tartışma yürüttüğü de çokça vurgulanır. Siyasal rejim içi, rejim tartışmalarının gerek o dönem yaşayanların aktarımlarında gerekse de o döneme ilişkin literatürde önemli bir yeri vardır. Bu tartışmaların önemli başlıklarından bir tanesi "liberalizm-devletçilik" tartışması olarak çerçevelendirilir. 1920'lerde liberal, 1930'larda ise devletçi politikaların egemen olduğu iddiasının edilirken dönemin siyasal seçkinleri ve aydınları arasında da böyle bir tartışmanın mevcut olduğu vurgulanır. Bu makale *Mülkiye* dergisinin rejim özel sayısına siyasal seçkinlerin "rejim içi tartışmalarına" odaklanarak bir katkı yapacaktır. Türkiye'de gerçekten böyle iki farklı dönem olup olmadığı tartışmasına girmeyecektir. Bu nedenle asıl olarak dönemin yazarlarının, kurumlarının, yöneticilerinin ve siyasal elitinin söylemlerini ve pozisyonlarını bir kaynak olarak kullanacaktır. Makalenin temel savı ilk olarak rejim içi tartışmalarda devletçiler ve liberaller olarak iki farklı siyasal ve/ya ekonomik rejimi savunan grup olmadığı, ikinci olarak da 1920'ler ile 1930'lar arasında bu tartışmalar temelinde de bir farkın değil devamlılığın olduğudur. Liberal ya da devletçi olarak tespit edilebilecek özelliklerin iki dönemin hâkim söyleminde de rejim içinde rekabet eden farklı grupların temsilcilerinin sözlerinde de mevcut olduğunu gösterecektir. Bunu gösterirken dönemin temel özelliklerine dair yapılacak tespitler sadece tartışmanın bağlamına işaret etmek için yapılacaktır. Bunların temellendirilmesi ve gerçekliğine dair tartışması bu kısa yazının sınırlarını aşar. Siyasal seçkinlerin rejim içi tartışmaları üç farklı bağlamda inceliyor. Bunlardan birincisi 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi. İkincisi 1920'lerin ortasında kurumsallaşmaya başlayıp 1930'larda yaygınlaşan Milli Tasarruf Hareketi. Sonuncusu da 1932'de Mustafa Şeref Bey yerine Celal Bayar'ın İktisat Vekili yapıldığı kriz. İlki literatürde 1920'lerin liberalizminin fikri başlangıç noktası olarak kabul edilen örnek olay olarak yaygınlıkla kullanıldığı için tercih edildi. İkinci alt başlıkta ele alınan tasarruf ve yerli malı hareketleri, 1920'lerin ortasında gelişmeye başlamış ve 1929 Buhranı sonrası 1930'larda sistematik bir hal almıştır. 1929 İktisadi Buhranı, dünyada liberal politikaların prestij kaybetmesine neden olmuş ve devletin ekonomide daha aktif bir rol üstlenmesini tetiklemiştir. Ancak

bu dönüşüm, liberal söylemden tamamen kopulduğu anlamına da gelmemiştir. 1932’de İktisat Vekilliği’ne Celal Bey’in atanması, liberal-serbest piyasa yanlısı olarak görülen bir figürün devletçi politikaların devam ettiği dönemde etkili olması açısından dikkat çekicidir. Sonuç olarak, Türkiye’nin erken Cumhuriyet döneminde liberalizm ve devletçilik arasında keskin bir ayrım yerine, bu iki anlayışın iç içe geçtiği görülmektedir. Bu nedenle, rejim içi tartışmaların, farklı rejim arayışlarından ziyade, aynı sistem içindeki fikir ve politika ayrılıkları olarak değerlendirilmesi daha isabetlidir.

Anahtar Kelimeler: Liberalizm, Devletçilik, Kadrocular, İş Bankası Çevresi, Erken Cumhuriyet.

Beyond Liberalism and Statism Debate in the Construction of Republic and Intra-Regime Debates

Abstract

The literature on the Early Republican Period of Turkey often asserts that the 1920’s were characterized by liberal economic policies, while the 1930s were dominated by statism. It is also frequently emphasized that within the ruling elites and intellectuals of the political regime, there was an ongoing debate regarding the nature and direction of the regime. These intra-regime discussions occupy a significant place both in the accounts of those who lived through the period and in the literature concerning that era. One of the central themes of these debates is framed as the “liberalism-statism” discussion. This article contributes to the special issue of *Mülkiye* on the political regime by focusing on the intra-regime discussions of political elites. However, it does not engage in the debate on whether these two distinct periods actually existed in Turkey. Instead, it primarily utilizes the discourse of contemporary authors, institutions, administrators, and political elites as its sources. The main argument of this article is that there were no two distinct groups advocating for different political and/or economic regimes, namely statist and liberals, within these intra-regime discussions. Moreover, it argues that rather than a sharp distinction between the 1920s and 1930s, there was a continuity in these debates. The article examines the intra-regime debates on liberalism and statism among political elites in three different contexts. The first is the Economic Congress of Turkey held in 1923, which is widely regarded in the literature as the starting point of 1920’s liberalism. Secondly, it focuses on the national savings and domestic goods movement, which began institutionalizing in the mid-1920’s and became more systematic in the 1930s following the Great Depression. The third case concerns the political crisis of 1932, in which Celal Bayar replaced Mustafa Şeref Bey as Minister of Economy. The second case emerged in the mid-

1920s and became more structured after the 1929 economic crisis. However, this transformation did not signify a complete departure from liberal discourse. The appointment of Celal Bayar as Minister of Economy is noteworthy in this context, as he was perceived as an advocate of free-market liberalism, despite the continued implementation of statist policies at the time. In conclusion, the early Republican era in Turkey did not exhibit a sharp division between liberalism and statism; rather, these two approaches were intertwined. Therefore, intra-regime debates should be understood as ideological divergences within the same overarching political regime.

Keywords: Liberalism, Statism, *Kadro* Journal, İş Bank Circle, Early Republican Era.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde 1920’lerin liberal, 1930-1932 yıllarının bir geçiş ve 1930’ların devletçilik dönemleri olarak sınıflandırılması literatürde yaygın bir eğilimdir. Bu yaygın kabul iktisat tarihçilerinin özellikle gümrük ve ticaret rejimlerini temel alarak oluşturdukları anlatıdan doğar ve diğer alanların tahliline doğru genişler. Gümrük rejimlerinin ötesinde dönem analizine doğru genişleyen bu tespit hem ampirik olgularla örtüşmez hem de kuramsal olarak tutarlı değildir. Bu makale literatürdeki bu tutarsızlığı bazı önemli olaylar ve süreçler çerçevesinde siyasal aktörlerin rejime ilişkin tartışmalarına odaklanarak göstermeye çalışacak. İlk olarak 1923’te İzmir’de toplanan Türkiye İktisat Kongresi, ikinci olarak 1920’lerde ortaya çıkan ve 1928 sonrasında kurumsallaşan tasarruf hareketi, son olarak da 1929 Buhranı sonrası gündeme gelen devletçi söylem ve 1932’de liberalizmin temsilci olarak görülen Celal Bayar’ın devletçiliğin temsilcisi olarak kabul edilen Mustafa Şeref Bey’in yerine İktisat Vekili olması inceleyeceğimiz vakaların başlıcaları olacak. Bunu yaparken 1920’li ve 1930’lu yılları farklı kıstaslar üzerinden iki farklı dönem olarak inceleyen ikincil kaynakların yanı sıra farklı bir bakış açısını anlamamıza katkı sağlayacak birincil kaynaklara da referansta bulunacağım. Bu örnekleri incelerken ve siyasal seçkinlerin söylemine odaklanırken iki dönem arasındaki sürekliliklerin rejimi anlamak açısından daha önemli olduğunu, farklılıkların ise arızı olduğunu iddia edeceğim. Bunu yaparken de gerek rejim içi politika tartışmalarının gerekse de literatürdeki “liberalizm-devletçilik” ikiliğinin rejimi anlamak açısından faydasız olduğunu, aksine bu tartışmaların aktörlerinin aynı dünyanın, sınıfın ve rejimin insanları olduğunu ileri süreceğim. Verdiğim örnekler hem 1920’li ve 1930’lu yıllara dair liberal ve devletçi ayrımının siyasal seçkinlerin dilinde teyit edilmediğini hem de rejim içinde politika tartışmaları yapan şahısların, siyasi grup ve çevrelerin ortaklıklarını vurgulayacağım. Ezcümle bu makale 1920’li ve 1930’lu yıllarda siyasal ve iktisadi rejiminin ne olduğuna değil siyasal seçkinlerin rejim içi tartışma ve söylemlerini mercek altına alacaktır.

1923 Türkiye İktisat Kongresi Liberal miydi?

Gerek akademik gerekse gündelik yazında bugün artık kanıksanmış görüş 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nin Birinci Dünya Savaşı ertesinde kurulan yeni dünyaya Milli Mücadele (1919-1922) sonrası kurulmakta olan Türkiye'nin "Batı Kampı"nda yer alacağına dair bir mesaj vermek istediği idi. Düvel-i Muazzama yani Büyük Güçlere Türkiye'nin liberal dünyanın bir parçası olacağı ve kapitalist bir iktisadi model takip edeceği konusunda güvence verilmişti. Lozan Barış Konferansı'ndaki görüşmelerin tıkanması ve konferansa verilen bir arada bu kongrenin toplanması da böyle bir bağlamda anlamlandırıldı. Nitekim yine Cumhuriyet'in ilk dönemlerine ilişkin yazın ekseriyetle 1923 Türkiye İktisat Kongresi ile tutarlı olarak 1920'ler boyunca liberal bir iktisadi modelin takip edildiğini iddia etti. Bu tezin en önemli temsilcilerinden bir tanesi Tek Parti Dönemi üzerine çığır açıcı bir çalışmayı kaleme almış olan Mete Tunçay'dı: "ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu toplantıda ağır basan özel girişim yanlılığı, Lausanne Barış Görüşmeleriyle ilgili ve karşımızdaki Bağlaşık Devletlere güven vermeye yöneliktir" (Tunçay, 1999: 188).¹ Ancak bu yargı hem kongreye hem de döneme ilişkin gerçek olgularla yani hakikatle örtüşmüyor. Türkiye İktisat Kongresi Lozan barış görüşmelerine ara verildiği bir zamanda (17 Şubat – 4 Mart 1923) toplanmıştı ve görüşmelerin tıkanıp ana meseleler üzerine mesajlar verildiği bir gerçektir. Kongrenin önemli bir vechesi olsa da tek yönü bu değildi. Ayrıca hem "dışarıya" verilen mesaj hem de kongrenin iktisadi düzen ve siyasal rejime ilişkin soyut bir liberalizm ile bağdaştırılabilecek bir hususiyeti yoktu. Hatta liberal anlayışa mesafeli ve zaman zaman karşıt özellikleri daha belirgindi.

Bu noktada konuya ilişkin her şeyden önce şöyle bir tespit yapmak faydalıdır. Dönem üzerine yazılan çalışmalarda ya da ders kitaplarında geçerken değinilen 1923 Kongresi üzerine 100. yılına kadar bilimsel bir monografi yazılmamıştır. Konuyu ele alırken ve literatürü değerlendirirken akılda tutulması gereken önemli bir durumdur bu. Konu üzerine şüphesiz en önemli çalışma bir birincil belge derlemesi olan A. Gündüz Ökçün'ün kitabıdır (Ökçün, 1968).² Bundan dolayı bu makalede kullanılan birçok alıntı bu kitaptan kullanılacaktır. Daha sonra kongre üzerine yazılan Türkçe literatürde Ökçün'ün derlemesine katkı yapan ama herhangi bir yorum getiremeyen belge çevrimyazıları yayımlanmaya devam etmiştir (Kayıran ve Saygın, 2019; Alkan, 1991; Alkan 1992a; Alkan 1992b; Koraltürk 2001; Toprak 2004). Ancak bunlar da analiz içeren herhangi bir bilimsel tartışma yürütmemişlerdir. YÖK envanterine göre konu hakkında yazılmış tek bir doktora çalışması yoktur. Bu durum literatürün en önemli özelliği. Bu

4 Çetinkaya Y D (2025). Cumhuriyetin İnşası ve Rejim İçi Tartışmalarda Liberalizm ve Devletçiliğin Ötesine Bakmak (1923-1946). *Mülkiye Dergisi*, Siyasal Rejim Özel Sayısı, 1-30.

nedenle 1923 Türkiye İktisat Kongresi üzerinden literatürün cumhuriyetin ilk döneminin iktisadi anlayışı ve rejim tahlillerine şüpheyile yaklaşılması gerekir (Kuruç, 2012: 312).

En özlü ifadesini Tunçay'da bulan ama yaygın olarak tekrarlanan 1923'teki kongrenin Türkiye'de liberal bir dönemin kapısını açtığı ya da onu simgelediği anlatısı o günün olguları ile uyuşmuyor. 1923 yılında kongre toplandığında gerisinde artık kökleşmiş bir Milli İktisat geleneği vardı. Milli İktisat'ın da hem somut iktisadi politikalar hem iktisadi düşünce hem de iktisadi aktörleri bakımında farklı veçheleri vardı. Milli İktisat özellikle 1908'den sonra farklı dönemlerde ve farklı aktörler elinde değişik biçim ve içerikler almıştır (Çetinkaya, 2015). Yükselen Müslüman/Türk milliyetçiliğinin iktisadi boyutu olan Milli İktisat klasik liberal anlayışın ve ona uygun politikaların imparatorluğu ve onun gerçek sahiplerini mağdur ettiğini iddia ediyordu. 1908 Devrimi sonrasında gayr-i Müslimleri de içeren Osmanlıcı bir içeriğe sahip iken 1912-1913 Balkan Savaşları sonrasında Müslüman/Türklerin gayr-i Müslimlerin hilafına olarak iktisadi kalkınmasını savunan bir politika ve söyleme dönüştü. Temel talepleri devletin ekonomide aktif olması, iktisadi bağımsızlık, yerli malı üretimi ve tüketiminin yaygınlaşması, yerli sanayinin ve burjuva sınıfının yaratılması, iktisadi bir uyanış ile iktisadi vatanseverliğin sağlanmasıydı (Çetinkaya, 2004; Çetinkaya, 2015).

II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) ve Mütareke Dönemi'nde (1918-1922) Milli İktisat anlayışı ile bağlantılı bir şekilde Mesleki Temsil anlayışı da yaygınlık kazandı. Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında iktisat tarihi açısından en önemli kesişen küme yani devamlılık Milli İktisat anlayışındaydı. Türkiye İktisat Kongresi 1923'te İzmir'de toplandığında dört toplumsal grup üzerinden örgütlenmişti; bunlar: "Çiftçi Grubu," "Tüccar Grubu," "Sanayi Grubu" ve "İşçi Grubu"ydü. Bahsi geçen gruplar kendi temsilcilerini ve onlar aracılığıyla kendi gündem ve önerilerini kongreye yollamışlardı. Aslında kongrenin en temel özelliği de burada ortaya çıkıyordu. Bu katılım ve kongrenin örgütleniş biçimi Milli İktisat anlayışı içerisindeki bir damar olan Mesleki Temsil anlayışının bir tezahürüydü (Uyar, 2000: 42). Mesleki Temsil iktisat kongresinde olduğu gibi en gerçek temsilin Meclis'te de başka platformlarda da ancak ülkenin gerçek sahibi üreticilerin doğrudan yönetime ve idareye katılması ile olabileceğini savunuyordu (Ülker, 2023; Ülker, 2020; Tekeli ve İlkin, 2003). Mesleki Temsil aslında zamanının bir tür korporatist akımıydı. Mesleki Temsil'e inanan önemli sayıda politik şahsiyet ve grup onu anayasal bir rejim olarak kabul ettirmek için de girişimlerde bulunmuş ancak genel oy hakkına

dayalı seçimler ve parlamenter sistem sonunda galebe çalmıştır (Toprak, 2023a: 13). Zamanının ağırlıklı bir eğilimi olan Mesleki Temsil, 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'ne de damgasını vurmuştu. Bu nedenle kongreye katılan 1135 temsilci mesleki gruplarına göre seçilerek gelmişlerdi. Toprak'ın vurguladığı gibi 1923'te Mesleki Temsil'in bu kadar revaçta olmasının nedeni kongreye katılanların önemli bir kısmının İttihatçı olmasıydı (Toprak, 2023b: 29-30). 1923 kongresi hem Mesleki Temsil vurgusu hem de İttihatçı arka planı nedeniyle zamanla unutulacak ve üzerine bir yüzyıl derinlikli akademik çalışma dahi yapılamayacaktı.

O dönemin koşullarında Lozan'da Batı'ya, içeride ise çeşitli siyasal ve ekonomik çevrelere karşı Ankara'nın kendini ifade ettiği Türkiye İktisat Kongresi, aynı zamanda farklı toplumsal aktörlerin kendi görüşlerini dile getirme fırsatı bulduğu bir platformdu. 1923 Türkiye İktisat Kongresi'ni bu bağlamda ele alan ve akademik bir tartışma yürüten iki önemli çalışma, 1980'de yayımlanan Margaret S. Hoell'in eseri ile 1981'de yayımlanan Michael M. Finefrock'un araştırmasıdır (Hoell, 1980; Finefrock 1981a; Finefrock 1981b; Hoell, 1981). Bu ikiliden sonra Murat Koraltürk, İhsan Ömer Atagenç ve nihayetinde kongrenin 100. yılında Serdar Şahinkaya Türkiye İktisat Kongresi'ni bağlamına daha uygun bir şekilde tahlil etmişlerdir (Koraltürk, 2011; Atagenç, 2017; Şahinkaya, 2023).

Kongrenin tahlilini yapmak ve bağlamını oturtmak için Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın açılış konuşması ile başlamak işlevseldir. Herşeyden önce Gazi Mustafa Kemal Paşa 1923 başında İzmir'e geldiğinde, gündeminde kongreden çok daha önemli gelişmeler vardı. Bunlardan biri kurmayı planladığı Halk Fırkası'ydı. Bunun yanında Lozan Konferansı'nda süren müzakerelerle ilgili sert tartışmaların yaşandığı ve eleştirilerin yükseldiği Ankara'daki Meclis'e de odaklanmıştı. Bu esnada, İzmir Limanı'na demirlemiş Müttefik Devletlere ait savaş gemilerinin ayrılması için Ankara Hükümeti'nin 6 Şubat 1923'te gönderdiği nota etrafındaki tartışmalar da sürmekteydi. Mustafa Kemal'in kongrenin açılışında yaptığı konuşma, hem içeriği hem de bağlamı itibarıyla dikkat çekiciydi. Bu konuşma, eski düzene, yabancı güçlere ve özellikle yerli gayrimüslimlere karşı yapılmış bir konuşmaydı. Türkiye'nin sömürge statüsünden kurtulması için önerdiği temel çözüm, devletin tam bağımsızlığının sağlanması ve yabancılar ile gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıkların sona erdirilmesiydi. Özellikle kapitülasyonların kaldırılması bu hedefin merkezindeydi. Bu minvalde Mustafa Kemal Paşa, asıl bağımsızlığın askeri zaferlerden çok, ekonomik alandaki başarılarla mümkün olabileceğini vurguluyordu. Bu bağlamda, "süngü" yerine "saban"ı öne çıkaran ünlü ifadesi, ekonomi konusundaki en çarpıcı mesajıydı.

İstiklâl-i tam için şu düstur vardır: Hâkimiyet-i milliye, hâkimiyet-i iktisadiye ile tarsin edilmelidir. Bu kadar büyük gayeler, bu kadar mukaddes, azametli hedefler kağıt üzerindeki düsturlarla, arzu ve hırslarla husul bulamaz. Bunların tahakkuk-ı tamını temin için yegâne kuvvet, en kuvvetli temel iktisadiyattır. Siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun iktisadi zaferle tetviç edilemezse semere-i netice payidar olamaz. En kuvvetli ve parlak zaferimizi de tetviç eden semerat-ı nafiayı temin için hâkimiyet-i iktisadiyemizin temin ve tarsini lazımdır. (Ökçün, 1968: 251)

Kongrede ve diğer konuşmalarında Mustafa Kemal'in temel vurgusu "ekonomik bağımsızlık" üzerineydi. II. Meşrutiyet Dönemi'ne damgasını vuran Milli İktisat söyleminin ve ekonomik düşünce yapısının temel taşlarını ön plana çıkarıyordu. 1908 sonrasında gelişen Milli İktisat çerçevesinde "ekonomik egemenlik" liberal ekolün karşısında algılanmış ve tanımlanmıştı. Bu söylemin en dikkat çekici unsuru, Türklerin ve Müslümanların millet-i hâkime olarak kendi topraklarında uzun yıllardır mağdur edilmeleriydi. Bunun sorumlusu ise yabancı ekonomik çevreler ile onlarla iş birliği yapan yerli gayrimüslimlerdi. Türkler ve Müslümanlar cepheden cepheye koşarak vatan savunmasında hayatlarını ortaya koyarken, gayrimüslimler ekonomik alandaki güçlerini pekiştirmişlerdi. Kapitülasyonlar ise Batılılara ve onların "gayrimüslim" temsilcilerine ayrıcalıklar tanıyarak bu durumu daha da pekiştirmişti. Bu bağlamda, Mustafa Kemal, gerek önceki konuşmalarında gerek İktisat Kongresi'ndeki hitabında, yabancı sermaye ve Büyük Güçlere olumlu bir yaklaşım sergileyen ifadeler kullanmamıştı. Aksine, konuşmalarında itham edici ve eleştirel bir üslup hakimdi.

Bu vurguya rağmen kongrede "ama" ile devam eden ve "ecnebi sermayesine temelde karşı olunmadığı" da çeşitli kereler ifade edilmişti. Hatta bu nedenle Fikret Başkaya gibi eleştirel sosyal bilimciler de buradan yola çıkarak Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in kuruluşunun "anti emperyalist" olmadığını vurgulamışlardı (Başkaya, 2018: 223). Her ne kadar bu süreç kapitalizm karşıtı olmaması nedeniyle antiemperyalist olarak görülemezse de Başkaya gibi eleştirel yazarlar, kongre üzerine derinlikli analizler yapan çalışmalar olmadığı için daha çok Mete Tunçay yorumunu temel alıyorlardı. Oysa hazırlık sürecinde de kongre süresince de "ecnebi sermaye" diye başlayan cümleler hep "ama" ile birlikte kullanılıyordu. Yabancı sermayeye ilişkin verilen teminatlar sadece belli şartlarla koşullanıyordu. O şart da ayrıcalıkların yani kapitülasyonların kaldırılmasıydı. Yani yabancı sermaye karşıtlığı belirgindi. Gazi Mustafa Kemal Paşa kongrenin açılış nutkunda şöyle diyordu:

Efendiler; iktisadiyat sahasında düşünür ve konuşurken zannolunmasın ki ecnebi sermayesine hasımız; hayır bizim memleketimiz vasidir. Çok say ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza riayet *şartıyla* ecnebi sermayesi bizim sayımıza inzımam etsin ve bizim ile onlar için faydalı neticeler versin. Mazide, Tanzimat devrinden sonra ecnebi sermayesi müstesna bir mevkie malikti, Devlet ve hükümet ecnebi sermayesinin jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır. Her yeni millet gibi Türkiye buna muvafakat edemez. Burasını *esir* ülkesi yaptırmayız. (Ökçün, 1968: 252-253)³

Kongre'nin diğer bir önemli ismi İktisat Vekili Mahmut Esat [Bozkurt] da benzer bir yorum yapıyordu:

Zannedilmesin ki bu cihete işaret ederken yeni Türkiye iktisat mektebinin yabancı sermayesine karşı bir taassubu, bir husumeti ve bir kini vardır. Hayır, biraz evvel Gazi Paşa'mızın dedikleri gibi, biz Türkiye'yi bir esirler ülkesi halinde yabancı sermayesinin eline terk edip bırakmayız. Fakat memleketimizde meşru bir surette kazanmak ve yaşamak isteyen yabancı sermayesine, kanun ve nizamlarımıza tabii olmak üzere, Türkiyelilerden fazla bir imtiyaz, bir hile ardında koşmamak *şartıyla*, memleketimizde her türlü kolaylığı, hatta diğer milletlerin gösterdiği kolaylıklardan fazla kolaylıkları göstermeye her zaman hazırız. (Bozkurt, 2014: 154)

Mahmut Esat Bey daha sonra yaptığı açıklamalarda liberal iktisadi anlayışa karşı duruşunu daha net ifade ediyordu:

Şu kadarını söyleyeyim ki, Türkiye iktisadiyatı barıştan sonra haricin müthiş imhakar rekabetinde kurtulmaya çalışmak mecburiyetindedir. Ve bu mümkündür. Haricin iktisadi boyunduruğundan iktisadiyatımız kurtulmadıkça bağımsızlığımız daima tehlikededir. Hakikaten bu takdirde Türkiye yabancı sermayesinin bir nevi esiri demektir. (Bozkurt, 2014: 52)

Bu alıntılar net bir şekilde gösteriyor ki kongrenin en önde gelen isimleri için iktisadi egemenlik ve bağımsızlık milli iktisat geleneğinin bir parçasıydı. Yukarıda ifade edildiği gibi Milli İktisat anlayışı iktisadi düşünce tarihinde ve daha sonra popüler söylemde de liberalizm karşıtı olarak inşa edilmişti. Bundan dolayı iktisadi egemenlik mutlaka liberalizm karşıtı olmak zorunda olmasa da bu bağlamda ve bu geleneğin bir sonucu olarak bir karşıtlık olarak ortaya çıkıyordu. Mahmut Esat benzer bir şekilde şöyle diyordu: "Görünüşte memleket bizimdi. Fakat hakikatte Türkiye iktisaden bizden ziyade yabancıların memleketi, bir sömürgesiydi" (Bozkurt, 2014: 150). Aslında 1873 Krizi ile başlayan ve 1929 Büyük Buhranı'ndan geçerek İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar süren çalkantılı yıllarda ülkelerin ve

rejimlerin gittikçe içe kapandıkları bir çağda yaşandığı için gerek liberalizm gerekse de piyasa ekonomisinin küresel ilişkileri 19. yüzyıl ortalarındaki halleri gibi değillerdi. Yabancı sermaye de 1920’lerin başlarında yani mevcut Cihan Harbi sonrası koşullarda yatırım yapmak konusunda çok istekli değildi (Pamuk, 2018: 191-192). İktisat tarihi literatüründe vurgulandığı üzere ne İktisat Kongresi liberal olarak nitelendirilebilecek bir olay ne de 1920’li yıllar böyle bir dönemdi. Her şeyin olduğu gibi Liberalizmin de bir tarihi vardır ve bu süreç içerisinde önemli dönüşümlere uğramıştır. Liberalizmin ciddi bir buhran yaşadığı bir dönem olmasının yanında Mesleki Temsile önem veren İktisat Vekili Mahmut Esad ile liberalizme mesafeli olan Milli Türk Ticaret Birliği temsilcilerinden Ahmet Hamdi Bey Kongrenin önde gelen öznelerydi (Koraltürk, 2011; Atagenç, 2017; Toprak, 2023b). Yani yapısal bağlamın içinde siyasal seçkinlerin tartışmalarında da bu eğilimi izleyebiliyoruz.

Mahmut Esat gerek kongrede gerekse de daha önce yaptığı açıklamalarda liberalizme ilişkin yaklaşımını çok net bir şekilde ortaya koymuştu. Mahmut Esat Bey iktisadi ekollerden hiçbirisine mensup olmadıklarını özellikle vurguluyordu. Ona göre Türkiye’nin izlediği yol kendine özgü bir yoldu. Buna “Yeni Türkiye İktisat Mektebi” adını veriyordu. Bu çeşitli anlayışlardan birtakım öğeleri alsa da ne “bırakınız geçsinler, bırakınız yapsınlar” ekolü ne de sosyalist, komünist ya da devletçi bir mektepti (Bozkurt, 2014: 153). Şahsi teşebbüsün önemini vurgulasa da ülkenin iktisadi vaziyeti gereği olarak kredi müesseselerini de sanayi teşebbüslerini de devletin yapması ve idare etmesi gereğinin altını çiziyordu (Bozkurt, 2014: 154). *Hakimiyet-i Milliye* gazetesine verdiği başka bir mülakatta da “serbest iktisat mektebi”nin eskidiğini söylüyordu. Bu “ihtiyar mektep” doğduğu memleketlerde dahi ölmüştü artık. Hiçbir yerde geçerliliği kalmayan bu prensiplerin Türkiye’de de iktisat manasına bir yerinin olmadığını vurguluyordu: “Tanzimat’tan beri ve bilhassa Meşrutiyet’te prensiplerine pek çok sadakat gösterilen bu mektep, memleketimiz iktisadiyat ve maliyesine ezici, yıkıcı, öldürücü bir rol oynamaktan başka bir şeyi başaramadı” (Bozkurt, 2014: 88-89).⁴ Meclis’te hazırladığı bir kanun tasarısının gerekçesinde de Mahmut Esat Bey “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” ifadesiyle göndermede bulunduğu liberalizm hakkında “köhne ve ölmüş iktisat prensibi” değerlendirmesi de yapmıştı (Bozkurt, 2014: 113).

1923 yılının başlarında İzmir’e doğru ilerlerken Mustafa Kemal’in Eskişehir ve İzmit’in ardından ziyaret ettiği bir diğer şehir Bursa oldu. Burada, kendisine yöneltilen sorulara yanıt verirken yabancı sermayenin ancak ülkeye zarar vermeyecek şekilde kabul edilmesi gerektiğini vurguladı. Mustafa Kemal,

yabancı sermayenin girdiği bölgelerde yol açtığı tahribatlara dikkat çekmişti. Hatta Hindistan'daki Türk-İslam İmparatorluğu'nun, bir İngiliz arazi şirketine tanınan ayrıcalıklar nedeniyle çöktüğünü ifade etmişti.⁵

Sonuç olarak İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nin iki önemli boyutu vardı. Bunlardan ilki Lozan görüşmelerine bir mesaj göndermekti. Ancak bu mesaj Batı kampında yer alma iradesini açıklamaktan ziyade bir "kırmızı çizgi" çekmek ve iktisadi bağımsızlıktan taviz verilmeyeceğini vurgulamaktı (Zürcher, 1998: 283). Dahası liberalizm, yabancı sermaye ve Batı dünyasına dair vurgu net bir olumsuzluk içeriyordu. İtham edici söylem ön plandaydı. Kongre'den sonra en fazla alıntılanan şüphesiz Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın açılış konuşması olacaktı. Bu nutkunda Mustafa Kemal askeri zafere rağmen Türkiye'yi barışa kavuşturmayanları ve kapitülasyonları kaldırmakta direnç gösterenleri "hakiki düşmanlarımız" olarak anmıştı (Ökçün, 1968: 254). Yani bu kongreyi kelimenin farklı anlamlarıyla "liberal" olarak nitelemek mümkün değildir (Çetinkaya, 2024).

Milli Tasarruf Hareketinde Kadrocular ve "Aferistler" Kol Kola

Dünya ve Türkiye tarihinde önemli bir kırılma noktası olan 1929 Buhranı'ndan önce 1920'ler Türkiye'sindeki önemli gelişmelerden bir tanesi de Yerli Malı ve Tasarruf seferberliği olmuştur. Daha çok 1929'dan sonra ortaya çıkan kriz ile ilişkilendirilen milli tasarruf hareketinin ilk adımları 1920'lerde atılmıştı. Yani 1930'lu ve 1940'lı yılların devletçiliği çerçevesinde ele alınan tasarruf ve toplumsal birikim seferberliği 1920'li yıllarda da mevcut ve güçlüydü. Yerli malı, tasarruf ve kumbaranın temsil ettiği milli iktisat iki on yılı da yatay keser. Türkiye'de İş Bankası ile özdeşleşecek kumbara 1920'lerde gelişen tasarruf hareketi çerçevesinde 1928'de ortaya çıkacaktı. Yani kumbara önemli bir tasarruf sembolü olarak Büyük Buhran'dan önce Türkiye bankacılığına girmişti (Çetinkaya, 2023; Duman, 2003; Akçura, 2008).

Aynı dönemde, Lozan Antlaşması'nın getirdiği bazı kısıtlamaların kaldırılması ve Büyük Buhran'ın etkisiyle tasarruf hareketini ve yerli malı kullanımını daha sistematik bir şekilde teşvik etmek amacıyla 12 Aralık 1929'da rejimin en üst düzey yetkililerinin girişimiyle "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti" kuruldu. 12 Aralık günü Başvekil İsmet Paşa'nın o gün paranın değerini artırmaya yönelik tedbirler üzerine yaptığı konuşma milat alınarak kabul edilmişti. Bu konuşmada konu başlığının dışında tasarrufun önemine ayrı bir yer ayırmıştı. Bu nedenle bu konuşma daha sonra tasarruf hareketi için önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmişti.⁶ Aslında tasarruf ve yerli malı kullanımını teşvik eden ilk kurumsal önerilerden biri, Kırklareli Mebusu Fuat [Umay] Bey tarafından 1926'da dile getirilmişti. Ancak bu öneri, "yabancı mallara

10 Çetinkaya Y D (2025). Cumhuriyetin İnşası ve Rejim İçi Tartışmalarda Liberalizm ve Devletçiliğin Ötesine Bakmak (1923-1946). *Mülkiye Dergisi*, Siyasal Rejim Özel Sayısı, 1-30.

karşı devlet destekli bir boykot” olarak algılanacağı endişesiyle kabul edilmemişti. Yine de yerli malı kullanımını teşvik eden girişimler giderek yaygınlaşıyordu. Fuat Bey’in önerisinden bir yıl önce, Yerli Mallarını Koruma Cemiyeti 1925’te kurulmuştu. Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti’nin kuruluşu ve tasarruf kampanyasının başlamasından aylar önce, 11 Ağustos 1929’da düzenlenen Yerli Malları Sergisi ise görkemli bir açılışla dikkatleri üzerine çekmişti. 1929’un sonunda ve 1930’un başında İş Bankası, İstanbul’daki şubelerinden başlayarak “tasarruf günü kutlamaları” düzenlemişti. Bu etkinliklere, Meclis-i İdare yani yönetim kurulu reisi Mahmut Bey gibi üst düzey yöneticiler de katılım sağlamıştı (Çetinkaya, 2023: 44).

İsmet Paşa’nın Fuat Bey’in teklifinden üç yıl sonra yaptığı ve Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti için milat kabul edilen konuşmasındaki şu vurgu konumuz açısından önemlidir:

Sözlerimde mukavelatın itibarını sarsacak ve vatandaşlara harici mallara karşı cebri ve telkini boykot ilham edecek bir mana yoktur. Böyle teşebbüslere şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da asla müsaade etmiyeceğiz. (Kuruç, 1988: 38)

Bu alıntının gayet sarıh bir şekilde gösterdiği gibi İş Bankası çevresinin karşısında *Kadro* dergisine yakın olduğu söylenen İsmet Paşa piyasa ve serbest teşebbüs karşısında oldukça hassastı. Alıntıda bahsi geçen konu ise devletçilik bile değil yerli malı kullanımı ve tasarruf hareketiydi. Kısa bir süre içinde 1925’te kurulan Yerli Mallarını Koruma Cemiyeti, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ile birleştirilecekti (Semiz, 1996: 29). Cemiyetin başkanı ise Atatürk’ün yakın çevresinden Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım [Özalp] Paşa olacaktı (Toprak, 2019: 16-22). Cemiyete liderlik edenler arasında İş Bankası çevresi ile onların karşıtları olarak bilinen *Kadro* dergisi çevresiydi. Vedat Nedim [Tör], cemiyetin çıkardığı *İktisat ve Tasarruf* dergisinin yayın müdürlüğünü üstleniyor, aynı zamanda cemiyetin mücavir müdürü olarak seçiliyordu.⁷ Şevket Süreyya [Aydemir] Bey de cemiyetin önde gelen isimleri arasındaydı (Aydemir, t.y.: 488). Bu dönem, iki farklı dünya görüşünün yani liberalizm ve devletçilik tartışmasının aktörleri olarak anlatılan iki çevrenin rejim içerisinde birbirlerine yakın noktalarını da gözlemleme fırsatını sunuyordu. İş Bankası, tüm personeliyle cemiyete üye olan ilk kurum olma özelliğini taşıyordu (Semiz, 1996: 56).⁸ Kurucular arasında İş Bankası Müdürü Celal Bey, Meclis-i İdare Reisi ve Siirt Milletvekili Mahmut Bey ile TBMM Başkan Vekili ve Trabzon Milletvekili Hasan Saka Bey de yer alıyordu. Ayrıca, cemiyetin genel sekreteri de İş Bankası yönetim kurulu üyesi ve İzmir Milletvekili Rahmi Köken Bey’di (Özçaylak, 2017: 118-119).

Aralık 1929'da gerçekleşen bu kurumsallaşmaya Mustafa Kemal Paşa da güçlü bir destek vermişti. Cemiyete gönderdiği ve basında geniş yankı bulan mesajlarının yanı sıra, 16 Aralık 1929'da İstanbul'dan trenle geldiği Ahi Mesut (günümüzde Ankara Etimesgut) istasyonuna, yerli kumaştan yapılmış lacivert bir ceketle gelmişti. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi, Mustafa Kemal'in tüm giysilerini yerli malzemeden yaptırdığını haberine eklemişti (*Hakimiyet-i Milliye*, 17.12.1929: 1). Yerli kumaştan dört takım elbise ve bir palto sipariş eden Mustafa Kemal, aynı zamanda Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'ni himayesi altına aldığı duyurmuştu. "Azami Tasarruf Şiarı Millimiz Olmalıdır!" ifadesiyle gazetelerde manşetlerde yer aldı (*Milliyet*, 18.12.1929: 1).

Bir gün sonra, İstanbul'da Sanayi Birliği'nde yerli fabrikaların temsilcilerinin katıldığı bir toplantı düzenlendi. Toplantıda, yabancı ürünlerle rekabet edebilecek bir seviyeye ulaşmak ve yerli malları daha uygun fiyatlarla sunmak için alınması gereken önlemler tartışıldı. Ayrıca, Ankara ve İstanbul'da yerli ürünlerin satılabileceği mağazalar açılması kararlaştırıldı ve her fabrikaya bu mağazalarda ayrı bir alan tahsis edilmesi planlandı (*Hakimiyet-i Milliye*, 18.12.1929: 1).

İlerleyen dönemde İstanbul Milli Sanayi Birliği ve Ticaret Odası gibi kurumlar da cemiyete üye oldular. Cemiyet'e üyelik için en önemli koşul, yerli malı kullanımıydı ve Cemiyet kısa sürede ülke genelinde 160 şubeye ulaştı (Coşar, 1995: 6). Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Yerli Malları Sergisi, Milli Sanayi Numune Sergisi, Ziraat Teknik Sergisi ve On Yıl İktisat Sergisi gibi etkinlikler düzenleyerek yerli malı kullanımını teşvik etmeye çalıştı (Duman, 1992: 138-139).

Bu sürece Türk Kadınlar Birliği de destek verdiğini duyurdu. Birlik Başkanı Latife Bekir Hanım, "Kadınlar Birliği, bu milli mücadelede üzerine düşen görevi yerine getirecektir" diyerek propaganda ve konferanslara ağırlık vererek toplumsal farkındalık oluşturmayı hedeflediklerini belirtti (*Milliyet*, 19.12.1929: 1). Birliğin Genel Sekreteri Efzayış Suat Hanım, birliğin bu çalışmalara geçen yıl başladığını ifade ederek, yerli kumaşlardan elbiseler diktiklerini ve yerli ürünlerin sergilendiği etkinlikler düzenlediklerini söyledi. Yerli malı kullanımını bir "vatan görevi" olarak gördüklerini özellikle vurguladı (*Milliyet*, 26.12.1929: 1).

İş Bankası böyle bir milli seferberlik halinin ortaya çıktığı bir zamanda İstanbul şubesinin kuruluş tarihi olan 25 Aralık'ı kendi tasarruf günü olarak ilan etti.

25 Aralık 1929 günü bankanın İstanbul Şubesi'nde büyük bir merasim ve çay ziyafeti düzenlendi. Gazetelere verilen ilanlarla özellikle anneler ve kadın öğretmenler davet edildiler. Yapılan davet şöyleydi:

İktisat hayatımızda en büyük varlık gösteren İş Bankası 5 sene evvel bankanın İstanbul şubesinin teessüsünün senei devriyesine müsadif 25 Kanunuevvel Çarşamba gününü tesit edecektir.

İş Bankası bugünü yalnız kendine hasra münasip görmemiş, aynı zamanda fırsattan bilistifade bir yevmü mahsus tertip ederek halkı tasarrufa alıştırmak için bazı teşebbüsatta bulunmağa karar vermiştir. O gün saat 4:30'da bir çay ziyafeti verilecek ve bu ziyafete Türk anneleri ve muallim hanımlar davet edilecektir. Çocuklarımıza tasarruf fikrini verecek anneler, saniyen çocuklarımızla meşgul olan muallimler olduğundan bunlardan çocuklarımıza israftan tevvakki etmeleri ve tasarrufa alıştırılmaları için fikirler vermeleri rica edilecektir.

Aynı günde şehrin muhtelif mahallerinde bu maksatla ilanlar yapılacak ve bazı maruf mağazalarda tasarrufu gösterir temsili resim ve reklamlar yapılacaktır. (*Cumhuriyet*, 18.12.1929: 1)

25 Aralık günü İş Bankası İstanbul şubesinin kapısı üzerine ışıklı "Tasarruf Günü" levhası asılmıştı. Banka bunu Türk milletine yeni hedefini gösteren manevi bir işarete benzetiyordu. Umum Müdür Celal Bey, Meclis-i İdare Reisi Mahmut Bey ve Şube Müdürü Muammer Bey davetlileri holde bizzat karşıyorlardı. Anneler ve öğretmen kadınlar bankayı dolduruyorlar, Yunus Nadi, Hakkı Tarık, Ahmet Şükrü, Orhan Seyfi, Zekeriya, Burhan Cahit gibi önde gelen gazeteciler merasimde hazır bulunuyorlardı. Camedânlarda bankanın kumbaraları kırmızı beyaz kurdeleleriyle çokça dikkat çekiyordu. Duvarlar da tasarrufa dair atasözleri, manidar resimler ve levhalarla süslenmişti. Öğleden sonra ikinci kata çıkan merdivenler de dolmak üzere büyük bir kalabalık gelmiş, Celal ve Mahmut beyler merdivenlerin alt basamaklarından misafirlere seslenmişti. Celal Bey'in takdimiyle Mahmut Bey günün anlam ve önemine dair uzun bir konuşma yapmış, ardından diğer konuşmalar ve çay ziyafetine geçilmişti (*Milliyet*, 26.12.1929: 1). Yapılan konuşmanın temel noktası 15 ay önce İş Bankası'nın hazırladığı kumbaraların ehemmiyeti ve tasarruf hareketinin de İş Bankası'nın başarısında görüldüğü gibi başarılı olacağına duyulan güvendi.

İlk kumbaralar getirildikten yaklaşık altı yıl sonra 1934 yılında açılan hesap sayısı 50 bine ulaşmıştı (*İş Dergisi*, 1974: 18). 1935'te gerçekleştirilen on birinci mali sene raporunda kumbaraya ilişkin değerlendirme şöyleydi:

Bu arada küçük cari hesaplarımızdaki fazlalığı da kaydetmeden geçemeyeceğiz. İlk adımlardaki ehemmiyeti çok fazla görülmemiş, fakat bizim en büyük hizmetimiz diye tanıdığımız bir işimizi hatırlatmağa izin vermenizi dileriz. Bu da ülkemizde ilk olarak kumbaraları meydana çıkarmaklığımız ve teşkilatlı bir tarzda para biriktirmek için geniş propaganda ve teşvik yapmağımızdır. İlk gününde verdiğimiz hızı kaybetmeden umumileşen alakaya ve hükümetin isabetli istikrar siyasetine dayanarak genişleyen para biriktirme cereyanı, bugün olduğundan fazla, ileride Türk ekonomisinin en büyük kuvvet kaynağını teşkil edecektir. Her Türk çocuğunun ve her Türk evinin süsü değil, fakat ufak kasası olan mütevazı kumbara, bugün için hemen hemen bankamızın ismile bir birlik teşkil ederek, para artırma hevesini ve zevkini aşıl原因an en büyük biriktirme vasıtası olmuştur. Geçmiş çalışma yıllarımızdaki faaliyetimizden en çok övündüğümüz bu işimizin, ulusal ekonomi yaşayışımızda derin izler bırakacağına inanıyoruz. (*Türkiye İş Bankası 24 Mart 1935'te Toplanan Hissedarlar Alelade Genel Heyeti Onbirinci Mali Yılı, 1935: s. y.*)

Geniş bir destek ve etkili propaganda araçlarına sahip olan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, tasarruf kampanyasında kumbarayı önemli bir sembol ve adres olarak öne çıkarıyordu. Kumbara, tasarruf ve birikimin hem önemli hem de simgesel bir aracı olarak vurgulanıyordu. *İktisat ve Tasarruf* dergisi, sıkça kumbara ile tasarruf arasındaki ilişkiyi ele alan yazılar yayımlıyordu (*İktisat ve Tasarruf*, 09.1932: 12). İş Bankası kumbaraları ise ekonomik seferberliğin “cephanesi” olarak nitelendirilmiş ve vatandaşların bu kumbaralarla “iktisat savaşında” donanması gerektiği ifade edilmişti (*İktisat ve Tasarruf*, 01.1932: 16). *Kadro* dergisi de ilk sayısında bu kampanyayı “milli iktisat seferberliği” olarak tanımlamıştı (*Kadro*, 01.1932: 48).

Bu seferberliğin somut sonuçları da kamuoyuyla paylaşılıyordu. Örneğin, İş Bankası, 1932 Tasarruf Haftası'na ilişkin açıklamasında, o hafta açılan tasarruf hesaplarının diğer haftalara göre iki kat arttığını ve toplamda 629 yeni hesap açıldığını duyurmuştu (*İktisat ve Tasarruf*, 08.1932: 6).

Yukarıda verilen örneklerden açıkça görüldüğü Gazi Mustafa Kemal Paşa'dan İş Bankası'na, *Kadro* dergisi gibi aydın çevrelerinden öğretmenlere, burjuvazinin temsilcisi ticaret odaları ve sanayi birliğinden milli cemiyetlere rejimin farklı eğilimleri olabilen unsurları birlikte ve eşgüdümlü hareket ediyorlardı. Aynı milli söylemi kullanıyorlardı. Literatürde iki farklı aydın çevresi olarak değerlendirilen iki grup aynı seferberlik içinde aynı hedef, söylem ve amaçlarla çalışıyorlardı. Nitekim literatürde “Aferistler” olarak nitelenen İş Bankası çevresi de gerek Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti ve gerek

Hilal-i Ahmer gibi başkaca derneklerin tasarruf ve yerli malı faaliyetlerine hem verdiği ilanlar hem de *İş Kumbarası* dergisi gibi araçlarıyla destek veriyordu (*İş Kumbarası*, 06.1934: 5). Öyle ki gazetelerden etkinliklere birçok örnekte tasarruf etkinlikleri, duyurularıyla İş Bankası reklamları birbirine karışıyor ve iç içe giriyorlardı (Akçura, 2008: 62). Böylece 1920'lerin ortasında başlayan bir hareketin nasıl aynı nitelikleriyle 1930'larda güçlenerek sürdüğünü görmüş oluyoruz. Buna uygun olarak siyasal seçkinlerin rejim içindeki tartışmalardaki söylemleri arasında da 1920'li ve 1930'lu yıllar arasındaki sürekliliği burada izleyebiliyoruz.

1929 İktisadi Buhranı ve 1932 Siyasal Krizi

Kapitalizmin yapısal bunalımlarından bir tanesi olarak kabul edilen 1929 İktisadi Buhranı dünyanın dört bir yanında önemli dönüşüme yol açtı. Aslında bu kriz daha uzun süreli bir durgunluğun devamıydı. 1870'lerin ikinci yarısından itibaren piyasa ekonomisi ciddi sarsıntılar geçiriyordu. 1906-1908 Krizi gibi ara uğraklardan geçerek 1929'da gelindiğinde piyasa ekonomisinin işleyişine dolayısıyla da liberalizme olan inanç ciddi bir şekilde sarsılmıştı. Liberalizm bu süreç içerisinde hegemonik olmaktan çıkmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda da liberal düşünce yavaş yavaş gözden düşmeye başlamıştı. Yukarıda ifade edildiği gibi 1923'e gelindiğinde hâkim anlayış olan Milli İktisat korporatist, korumacı ve devletçi bir biçimde gelişmiş durumdaydı. Bu noktada bir hatırlatmada bulunmakta fayda vardır. Egemen sınıflar ve özellikle burjuvazi içinde liberalizm hiçbir zaman tam anlamıyla bir egemenlik kurmamıştı. Egemen sınıflar ihtiyaçları ve iktidarları çerçevesinde farklı iktisadi ve siyasal rejimler içinde kurumsal ilişkiler tesis edebilmişlerdir (Eley, 2014; Blackburn, 2014). Bu nedenle gerek Avrupa'da gerekse de Osmanlı İmparatorluğu'nda serbest piyasa ve liberalizm karşıtı söylem ve politika tercihleri egemen sınıfların ve özellikle milli burjuvazilerin ihtiyaçları çerçevesinde gündeme gelmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde girilen kriz ve durgunluk 1929'da tam bir çöküntü halini alınca "bırakınız yapınlar, bırakınız geçsinler"ci liberal anlayış hızla prestij yitirdi.

Bu makalede ileri sürüldüğü gibi 1920'lerin "liberal" ve 1930'ların "devletçi" olarak tanımlanması, tam anlamıyla gerçeği yansıtmasa da, 1929 Krizi'nin etkisiyle devlet politikalarında önemli bir değişim yaşandığı bir gerçektir. Bu değişimi ve ayrımı vurgulayan Türkiye'nin önde gelen iktisatçılarından Korkut Boratav'ın, 1930-1932 dönemini bu iki sistem arasındaki geçiş süreci olarak değerlendirmesi oldukça dikkat çekicidir. Boratav'a göre, bu yıllarda tam anlamıyla devletçiliğe geçişten önce, özel sermayeye dayalı bir koruma ve kontrol dönemi yaşanmıştır (Boratav, 2006: 58-59; Boratav, 1995: 118).

Bu süreçte, Merkez Bankası'nın kuruluşunun yanı sıra, 1929'da Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu çıkarılmış ve Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmuştur. 1930'da bir Bankalar Konsorsiyumu oluşturulmuş, "Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu" yürürlüğe girmiştir. Ayrıca, ticarete devlet denetimini ve kambiyo kontrollerini düzenleyen "Ticarete Tağşişin Meni İhracatta Murakabesi ve Koruması Kanunu" çıkarılmış, bir Sanayi Kongresi toplanmış ve Merkez Bankası Kanunu kabul edilmiştir. Devletin ekonomik müdahaleleri giderek daha kurumsal bir yapı kazanmış ve devletçilik ilkesi 1931'de Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programına resmen eklenmiştir.

Ancak radikal bir devletçiliğin özellikle 1932'den sonra başladığı ve bu tarihin 1920'lerden kesin bir kopuşu temsil ettiği iddiası ciddi bir şekilde sorgulanmalıdır. Örneğin, devletçi politikaların savunucusu olarak görülen İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'in yerine, 1932'de liberal görüşlerin temsilcisi ve iş çevrelerinin destekçisi olarak kabul edilen İş Bankası Umum Müdürü Celal Bey [Bayar] atanmıştır. Bu değişim, kağıt fabrikası kurulması projesi bağlamında, İş Bankası ile devletçi kamu görevlileri arasında yaşanan bir rekabetin sonucu olarak yorumlanmıştır. Ancak, Mustafa Şeref Bey'in görevden alınmasının ardından kağıt fabrikası İş Bankası'na değil, bir devlet bankası olan Sümerbank'a devredilmiştir. İlginç bir şekilde, devletçi politikaların en güçlü savunucusu olarak görülen Mustafa Şeref Bey görevden alınırken, 1930'lar boyunca ekonomik yönetimin başında Celal Bey bulunmuştur. Yani "devletçi" anlayışın tam temsilcisi olarak kabul edilebilecek bir bürokrat 1930'lu yıllarında başında 1932'de tasfiye edilmiştir. Bu nedenle, 1920'ler ile 1930'lar arasında kesin bir kopuş olduğunu öne süren yorumlara ve dönemin seçkinlerini liberaller ve devletçiler olarak keskin bir şekilde ayıran yaklaşımlara daha temkinli yaklaşmak gerekir.

Celal Bayar'ın İktisat Vekili olması Türkiye'de Tek Parti Dönemi'nde yaşanan en önemli iktidar çekişmelerinden biri olarak değerlendirilir ve genellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki liberalizm-devletçilik tartışmasının bir yansıması olarak görülür (Bozdağ, 2009). Celal Bey'in [Bayar] İktisat Vekilliği'ne atanması, iktisat politikalarına dair ciddi bir gerilimin ve aynı zamanda dönemin iktidar seçkinleri arasındaki kişisel çatışmaların bir sonucu olarak yorumlanır. Ancak yukarıda özetlediğimiz gibi, bu durumu tamamen iki zıt dünya görüşünün çatışması şeklinde değerlendirmek yanıltıcı olur. Celal Bey, mutlak bir devletçilik karşıtı olmadığı gibi, onun yerine geçtiği Mustafa Şeref Bey ve diğer "devletçi" olarak nitelenen isimler de serbest piyasa ve özel girişim karşıtı değillerdi. Tartışmaların temelinde, özellikle

Büyük Buhran sonrası, devletin ekonomiye ne şekilde müdahale edeceği ve ekonomideki rolünün nasıl tanımlanacağı yatıyordu. Trak, 1930'lardaki devletçilik tartışmasının "devletin ekonomiye dışarıdan müdahalesi ve devletin ekonomik faaliyet içinde bizzat yer alması" arasındaki farktan kaynakladığını belirtmiştir (Trak, 1984: 1089). Köker de Trak ile benzer bir değerlendirmede bulunur (Köker, 2007: 187-190). Bu, bazen çatışmalar bile iki tarafın da belli açılardan devletçi olduğunu göstermesi açısından iyi bir değerlendirmedir ancak tartışmanın taraflarının söz ve icraatları birbirlerinin alanlarına giren örneklerle doludur. Bu tartışmaların 1932 yılında bir kriz haline gelmesinin temel nedeni, 1929 Buhranı'nın etkilerinin asıl o yıl Türkiye'yi ciddi biçimde etkilemeye başlamasıydı (Tekeli ve İlkin, 1982: 9-10).

1929 Buhranı'nın patlak vermesiyle birlikte, Türk lirasının değer kaybı ve sermaye birikim süreçlerindeki sorunlar baş gösterdi. Ancak krizin etkilerinin derinleşmesi 1931-1932 yıllarını buldu. Bu süre zarfında, iktidar seçkinleri arasında ekonomik çıkarlar ve politik nüanslar nedeniyle daha keskin kararların alınması gerekti ve bu durum 1932'de yaşanan gerilimlerin artmasına neden oldu.

Mustafa Şeref Bey 1929 Buhranı'nın ardında 27 Eylül 1930'da İktisat Vekilliği'ne atanarak hızla krizin etkileriyle mücadeleye girişmişti (Şabudak, 2009). Türk lirasının değer kaybını önlemek için döviz kontrolleri uygulanmaya başlanırken, dış ticaret dengesini sağlamak amacıyla ithalat kotaları getirildi. Ayrıca, dış ticarete takas usulü uygulanarak eşit miktarda ithalat ve ihracat ilişkileri kurulmaya çalışıldı. Bu adımlar, Büyük Buhran sonrası dünyada yaygınlaşan liberalizm karşıtı politikaların bir yansımasıydı. Bunun yanı sıra, Mustafa Şeref Bey, krizin kaynağını finans sermayesinde görerek sanayileşmenin banka egemenliğinden kurtarılmasına yönelik girişimlerde bulundu (Kuruç, 2018: 352-355). Bu yaklaşımı, özellikle Türkiye İş Bankası çevresi ile olan ilişkisi bağlamında dikkate değerdir.

Mustafa Şeref Bey'in uyguladığı iktisat politikaları, dünya genelinde yaygınlaşan devletçi tepkilerin Türkiye'deki bir yansımasıydı. Ancak, bu politikalar tamamen yeni bir anlayış değildi. Büyük Buhran sonrasında, devletçilik, liberalizme karşı bir alternatif olarak ortada görülüyordu (Tunaya, 1981: 284). 1917 Devriminin ardından Sovyetler Birliği'nin varlığı da bu tartışmaları politik bir zemine taşıyordu. Bu bağlamda devletçilik, 1931 yılında, Mustafa Şeref Bey'in İktisat Vekilliği sırasında, CHP programına dahil edildi. Krizle birlikte sosyal ve ekonomik sorunlar artarken, siyasal ve

ideolojik tartışmalar da sertleşmeye başladı. Bu ortamda, Mustafa Kemal, geniş kapsamlı bir yurt gezisine çıkarak halkın içinde bulunduğu sıkıntılar karşısında kaygı duyduğunu ifade etti (Soyak, 2019: 244). Aynı dönemde, yeni kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın eleştirileri, uygulamaya konulan devletçi politikalarla birleşerek tartışmaları daha da alevlendirdi (Emrence, 2016).

1932'de krizin etkilerinin daha da ağırlaşmasıyla birlikte, Mustafa Şeref Bey'in yaklaşık iki yıldır uyguladığı devlet müdahalesine dayalı politikalar daha radikal bir hale geldi. Bu yıl, Türkiye ekonomisi açısından bir dönüm noktasıydı. O dönemdeki siyasal ve fikri tartışmalar, yeni düşünce dergilerinin ortaya çıkmasına da zemin hazırladı. Liberal dünya görüşünü yansıtan Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Fikir Hareketleri* dergisi, geçmişte komünist olan bazı aydınların çıkardığı ve Kemalizmi devletçi bir ideoloji olarak geliştirmeyi hedefleyen *Kadro* dergisi ve yerli sanayiye korumanın köylü ve halk üzerindeki olumsuz etkilerini ele alan Ahmet Hamdi Bey'in [Başar] *Kooperatif* dergisi bu dönemde yayımlanmaya başladı. Bu dergiler, dönemin fikir dünyasında kendine özgü bir yer edindi ve tartışmaların şekillenmesine önemli katkılarda bulundu (Akşin, 2019: 214).

1932 yılında Mustafa Şeref'in hayata geçirdiği politikalar, dönemin siyasal mücadele ve tartışma ortamında muhalefeti ve tepkileri daha da keskinleştirdi. Bu değişimin Tekeli ve İlkin'in yaptığı gibi genellikle mutedil devletçilikten devletin öncü rol oynadığı bir dönüşüme denk düştüğü iddia edilmiştir (Tekeli ve İlkin, 1983: 217). Bu adımlar, iktisadi ve mali politikalarda önemli dönüşümlere neden oldu. Örneğin, 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamında özel sektöre ait sanayi işletmelerine sağlanan gümrük muafiyetleri 1932 yılında kaldırıldı. *Kadro* dergisinde öne çıkan devletçi düşüncelerin yaygınlık kazandığı bu dönemde, söz konusu politikalar iş dünyasında serbest piyasa düzenine, özel mülkiyete ve girişim özgürlüğüne karşı bir yaklaşım olarak algılandı ve özel sektörü tasfiye etmeyi hedefleyen bir devletçilik anlayışının güçlenmekte olduğu yönünde bir işaret olarak değerlendirildi (Tezel, 2002: 304). Dahası, Başvekil İsmet Paşa'nın bu politikalara destek verdiği izlenimi, iş çevrelerinde sınıfsal kaygıları daha da derinleştirdi. Özellikle 1932 yazında, Şabudak'ın ifadesiyle "adeta baskın şeklinde" geçirilen sekiz yasa, gündeme bir deprem gibi düştü (Şabudak, 2009: 77). Bu yasalar literatürde hâlâ politik düşüncelerle anılmaktadır. Tezel bunları "siyasi olabilirliği düşünülmemiş bir radikalizm rüzgârı estirdiği anlaşılmaktadır" ve "bir tekno-bürokratik fantezi" diyerek anar (Tezel, 2002: 350). Bu yasalar arasında en çok tepki çekenlerden biri, 1925'te kurulan

Sanayi ve Maadin Bankası'nın yerine Türkiye Sanayi Kredi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisi'nin kurulmasıydı.

Yeni yasalarla birlikte, özel sermayenin sanayi alanında kuracağı fabrikaların açılması hükümet iznine tabi tutuldu. Devlet Sanayi Ofisi ve bu ofisin yönettiği fabrikalar, devlet ihalelerine özel sektörle rekabet edebilecek şekilde katılma yetkisine sahipti (Boratav, 2006: 258). Bu durum, 1920'li yıllarda tekelci konumlarına almış olan kesimler için ciddi bir tehdit oluştuyordu. Ayrıca, Sanayi ve Maadin Bankası'nın özel sermayeye devri amaçlanırken, yerine kurulan ve özel sermayenin katılımına izin vermeyen Sanayi ve Kredi Bankası, iş dünyası tarafından radikal bir adım olarak değerlendirildi (Şabudak, 2009: 99 ve 105). Bunun yanı sıra, bazı sanayi mallarında vergisiz ithalatın kaldırılması, ithalat kotalarının genişletilmesi ve takas uygulamalarındaki düzenlemeler, 1920'lerdeki kredi sisteminden, tekel düzenlemelerinden ve diğer ekonomik olanaklardan faydalanan İstanbul iş çevreleri ve Milli Sanayi Birliği gibi gruplar arasında ciddi rahatsızlık yarattı.

Bu yoğun hamlenin 1932'de gerçekleşmesinin iki temel sebebi olduğu söylenebilir. Birincisi, Büyük Buhran'ın etkilerinin o yıl itibarıyla daha yakıcı bir hal almasıdır. İkincisi ise, İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey ve ekibinin (özellikle Sanayi Umum Müdürü Ahmet Şerif [Önay] Bey'in) devletçilik politikalarının henüz başlangıç aşamasında olduklarını düşünmeleri ve bu doğrultuda hızlı adımlar atmak istemeleridir. Mustafa Şeref Bey, 1932 başlarında gerçekleştirilen Tütün Kongresi'ndeki kısa kapanış konuşmasında bu görüşünü şu şekilde ifade etmiştir:

Devletin iktisadi vazifeleri günden güne artmasına rağmen, devletin iktisadi teşekkül yolundaki gelişimi henüz emekleme aşamasında sayılabilir. Bu nedenle, devletin, ekonominin pratikteki tezahürleriyle karşılaştığı durumlarda, bu ekonomik faaliyetlerin içinde yer alan ve bunları yürüten kesimlerle istişarede bulunma gerekliliği ortaya çıkmaktadır. (Nadi, 1932: 1)

1932 yazında yaşanan gelişmelerin en önemli dönüm noktası Türkiye İş Bankası çevresinde şekillenmiş ve bu süreç, Banka'nın Umum Müdürü'nün İktisat Vekilliği görevine getirilmesiyle sonuçlanmıştır. Daha önce değinildiği üzere, özel sektörün herhangi bir yatırım yapabilmesi için yeni kurulan Devlet Sanayi Ofisi'ne başvurması gerekmektedir. Bu bağlamda, Türkiye İş Bankası ve Umum Müdürü Celal Bey, İzmit'te bir kâğıt fabrikası kurulması amacıyla Mahmut Ali Bey'den [Kâğıtçı] bir rapor hazırlamasını istemiş ve projeyi İktisat Vekaleti'ne sunmuştu. Ancak, İktisat Vekaleti, kâğıt fabrikasının devlet eliyle

inşa edileceği gerekçesiyle bu başvuruyu reddetmişti. Bu durum, Mustafa Kemal'in müdahalesine yol açmış ve "Yalova Olayı" olarak bilinen yemekte, Mustafa Şeref Bey'e tepki göstermesiyle sonuçlanmıştır (Karaosmanoğlu, 1984: 133-136). Bu olayın ardından İktisat Vekili istifa etmek zorunda kalmış ve iki hafta içinde Celal Bey'in İktisat Vekilliği görevine getirileceği haberi kamuoyunda duyulmaya başlamıştır. 9 Eylül 1932'de Celal Bey'in bu göreve atanması tüm gazetelerde geniş yankı bulmuştur. Celal Bey'in İktisat Vekilliğine atanmasının duyurulması, piyasalarda olumlu bir etki yaratmış ve bu değişimin iş dünyası tarafından memnuniyetle karşılandığı yorumları yapılmıştır. Bu haberi ilk olarak Türkiye İş Bankası'nın Meclis-i İdare Reisi Mahmut Bey'in sahibi olduğu *Milliyet* gazetesi manşetten duyurmuştur: "İş Bankası Umum Müdürü Celal Bey İktisat Vekili Oluyor: Heyeti Vekile Pazar Günü Ankara'da Çok Mühim Bir İctima Yapacak ve Beklenen Radikal Tedbirleri İttihaz Edecek" (*Milliyet*, 07.09.1932: 1). İstanbul sanayi çevreleri, bu atama haberiyle birlikte moral kazanmış ve beklentilerini hayata geçirmek için harekete geçmiştir. Nitekim, Başvekil İsmet Paşa, 6 Eylül 1932 tarihinde, Nazmi Nuri Bey başkanlığındaki fabrikatörlerden oluşan bir heyeti Dolmabahçe Sarayı'nda kabul ederek görüşmeler gerçekleştirmiştir.

İsmet Paşa, bu görüşmede, fabrikatörlerin karşılaştığı sıkıntıların ve sorunların Ankara'da çözüleceğini ifade etmiş ve kendilerinden bir heyet oluşturarak taleplerini iletmek üzere Ankara'ya gelmelerini istemiştir. Ayrıca, fabrikatörlerin ülke için eskiden olduğu gibi çalışmaya devam edebileceğini vurgulamıştır. Bunun üzerine, Milli Sanayi Birliği, Başvekil'in talebi doğrultusunda bir heyet oluşturmak ve taleplerini hazırlamak amacıyla üyelerini toplantıya çağırmıştır (*Milliyet*, 07.09.1932). Aynı gün Mahmut Bey de kaleme aldığı bir yazıyla iş dünyasını yatıştırılmaya çalışmış ve yaşanan değişikliği kutlamıştır.

Mahmut Bey [Soydan] yazısında, Cumhuriyet yönetiminin hatalı kararları düzeltme kabiliyetine sahip olduğuna inandığını belirterek şu ifadeleri kullanmıştır:

Bazı uygulamalar ve kararlar mutedil devletçi sistemimizin farklı yorumlanmasına yol açmıştır. Saklamaya gerek yoktur: 'İktisadi sistemimiz tamamen değişiyor mu? Devletleştirme anlayışıyla Bolşevizme mi yöneliyoruz?' şeklinde endişe duyan vatandaşlarımızın sayısı oldukça fazladır. Bu endişe ve kuşkuvarın piyasalarda, iş çevrelerinde ve sermayedarlar arasında doğurduğu maddi ve manevi zararlar kolay kolay telafi edilemez. (Mahmut, 1932: 1)

Mahmut Bey, 1930’larda etkili olacak devletçilik tartışmalarına önemli bir katkı sunmuş ve bu bağlamda Cumhuriyet Halk Fırkası’nı eleştirmiştir. Ona göre, fırkanın programında ne devletçilik ilkesi açık bir şekilde tanımlanmış ne de izlenen iktisadi politikalar konusunda kamuoyuna yeterince güvence veren bir açıklık sağlanabilmiştir. Mahmut Bey, bu eleştirilerle yalnızca geçmişte alınan kararları sorgulamakla kalmamış, benzer kararların tekrar alınmaması için önleyici bir duruş sergilemek istemiştir. İsmet Paşa’nın Lozan’daki gibi kararlı bir şekilde yönetimi elinde tuttuğunu vurgulayan Mahmut Bey, “bulutlanan havanın düzelmesi ve iddialarımızın gerçekleşmesi için uzun süre beklemeyeceğiz” ifadeleriyle kendine olan güvenini ve tartışmalardan galip çıkacağına olan inancını açıkça dile getirmiştir (Mahmut, 1932: 1).

Hakimiyet-i Milliye gazetesinde Falih Rıfkı Bey [Atay] ise, bu eleştirilere dolaylı bir yanıt vermiş ve kontenjan sistemini savunmuştur. Falih Rıfkı’nın yazısı, Mahmut Bey’in aynı gazetede ki mesai arkadaşı olması nedeniyle dikkat çekmiş ve en az Mahmut Bey’in eleştirileri kadar sert bir üslup taşımıştır. Bu yazılar, dönemin iktisadi ve siyasi tartışmalarının ne derece çetin geçtiğini gözler önüne sermektedir (Atay, 1932: 1).

Bu değişikliğin yani Celal Bey’in İktisat Vekili olarak atanmasının olumlu etkiler yaratmasının nedenleri arasında, *Cumhuriyet* gazetesine göre, piyasada Celal Bey hakkında hâlihazırda var olan olumlu görüşlerin yanı sıra, onun “son iktisadi tedbirler konusundaki düşüncelerinin piyasa tarafından biliniyor olması” önemli bir yer tutuyordu (*Cumhuriyet*, 08.09.1932: 1; *Cumhuriyet*, 10.09.1932: 1). Gazete, manşetten verdiği haberinde bu tedbirlerin içeriğini daha açık bir şekilde dile getirerek şu ifadelerle yer vermişti: “Son zamanlarda piyasada bir karamsarlık havası hâkim olmuştur. Yeni kontenjan kararnamesinin yol açtığı tereddüt ve endişeler de bu duruma eklenmiştir” (*Cumhuriyet*, 08.09.1932: 1). Aynı haber, Başvekil İsmet Paşa’nın piyasanın karşı karşıya olduğu bu belirsizlik ve endişeleri tamamen ortadan kaldıracak adımları atmaya kararlı olduğunu da belirtiyordu. Celal Bey, İsmet Paşa ile birlikte Ankara’daki kabine toplantısına katılmak için İstanbul’dan trenle yola çıkarken, yaptığı açıklamada görev değişikliğine dair resmi bir işlem yapılmadığını belirtiyor ve şu sözleri ekliyordu: “Büyük şeflerim tarafından bana tevdi edilecek her vazifeyi kabul etmek ve yerine getirmeye çalışmak benim için bir görevdir. Bugüne kadar daima bu şekilde hareket ettim.” Bir gün sonra, Reis-i Cumhur bu değişikliği resmen onayladı. *Son Posta*, yeni iktisadi politikaların uygulamaya konulacağına dair işaretler olduğunu belirterek, “piyasayı olumsuz etkileyen” tüm sorunların giderileceğini ve

böylelikle iş alanlarının genişleyeceğinin ümit edildiğini duyurdu (*Son Posta*, 08.09.1932: 1).

Burada “piyasa” terimi ile aslında iş dünyası kastediliyordu. Aynı gün içerisinde İstanbul fabrikatörleri bir toplantı düzenlemiş ve dönemin gazetelerinde geniş yankı uyandırmışlardı. “İstanbul fabrikatörleri,” yani Milli Sanayi Birliği üyeleri, taleplerini belirlemek ve Ankara’ya gönderecekleri bir heyet oluşturmak için bir araya geldiler. Sanayi kesiminin talepleri iki ana başlık altında toplanmıştı: İlk olarak, geçmişte sahip oldukları gümrük muafiyetlerinin devam etmesini istiyorlardı. Bu muafiyetler, ihtiyaç duydukları makineleri ve hammaddeleri gümrüksüz ithal etmelerine olanak tanıyordu. Ancak son düzenlemelerle gümrüksüz makine ithali yasaklanmış ve hammaddelerin muafiyet kapsamındaki miktarları sınırlandırılmıştı. Fabrikatörler, bu durumun sanayi yatırımlarını sekteye uğratacağını savunarak şu ifadeleri kullanıyordu: “Geçmişte verilen muafiyetler belirli bir süre için taahhüt edilmişti ve bizler bu güvenceye dayanarak sermaye yatırdık, fabrikalar inşa ettik. Eğer bu muafiyetler kaldırılırsa fabrikalarımız işleyemez ve yatırımlarımız zarar görür.” İkinci olarak ise hammaddelerin kontenjan sınırlamalarına tâbi olmaksızın ithal edilmesini talep ediyorlardı (*Son Posta*, 08.09.1932: 1).

Sanayi kesiminin dışında, ithalat ve ihracat tacirleri de taleplerini dile getirdiler. Tacirler, bono karşılığında alınan mal bedelinin devlet bankalarına peşin yatırılması zorunluluğunun kaldırılmasını ve kontenjan uygulamalarının genişletilmesini istiyorlardı. Celal Bey’in İktisat Vekilliği görevine başlamasıyla birlikte, Milli Sanayi Birliği gibi piyasa aktörlerinin hükümete yönelik baskıları sona ermedi. Örneğin, Vapurcular Heyeti de Ankara’ya bir çıkarma düzenleyerek Posta Vapurculuğu Kanunu’nun değiştirilmesini talep etti ve İstanbul’a döndükten sonra bu konuda bir taslak hazırlığına girişti (*Cumhuriyet*, 11.11.1932: 1). Celal Bey’in göreve başladığı gün *Son Posta* gazetesinin attığı manşet, iş çevrelerinin bu süreçten zaferle çıktığını bir kez daha ortaya koyar nitelikteydi: “Hükümet Milli Sermayenin İşlevselliğini Güvence Altına Alacak” (*Son Posta*, 09.09.1932: 1).

Bu örneklerin net bir şekilde gösterdiği gibi radikal bir devletçilik tespit edilecekse bunun Mustafa Şeref Bey’in İktisat Vekili olduğu kısa zaman sürecinde olduğu akla daha yakın olabilirdi. Zira devletin bir yatırımcı ve girişimci sınıflarla rekabet eden bir özne olarak tarifi hem sanayiciler hem de rejim içi siyasi tartışmaların farklı grupları için bile radikaldi. Oysa orada dahi devletçiliğin sınırları olduğu aşikardır. 1932 sonrası bütün 1930’lar boyunca

ise iktisat politikalarında en etkili kişi Celal Bey'dir. 1932 değişikliğinde de yukarıda örnekleri verildiği üzere sermaye çevreleri etkin olmuşlardır. Bundan dolayı 1920'ler ile 1930'lar arasında rejim açısından radikal bir farklılık görmek olgularla uyumlu değildir.

Celal Bey'in kurduğu İş Bankası'nın o dönemde kullandığı retorik de dönemin "Milli İktisat" anlayışını yansıtmaktadır. Bu dil, devlet karşısında güçsüz bir sermaye kurumunun teslimiyetini değil, devlet ve sermayenin birleştiği, iş birliği içinde hareket eden bir yapının ifadesidir:

Bugünkü Türkiye Devleti, bütün irade ve enerjisini yürüten müspet bir program üzerinde toplamış bulunuyor. Memleketin bütün iktisadi kuvvetleri, iktisadi unsurları bu yapıcı programın etrafında iktisadi seferberliğe davet edilmiştir. Milli iktisadın finansman işlerinde, milli Bankalara pek mühim bir vazife düştüğü içindir ki, Bankamız; Devletin çizdiği çerçeve içinde ve Devletin nezaret ve mürakabesi altında, memleketin iktisadi kalkınma savaşında -diğer milli Bankalarımız gibi- mühim vazifeler almış bulunmakla iftihar eder. (Türkiye İş Bankası 1933 Onuncu İş Senesi İdare Meclisi Raporu, 1934: 2)

Bu ifadeler, devlet ve sermaye arasındaki karşıtlık fikrinden ziyade, bunların uyum içinde çalıştığı bir modelin altını çizmektedir. Bütün 1920'ler ve 1930'lar için geçerli kabul edilebilecek bir süreklilik bu. Bundan dolayı bu dönemde aynı şekilde devletçiler ve liberaller gibi bir ayırım da zamanın kapitalist üretim ilişkilerini ve kapitalist devlet yapılanmasını anlamak açısından da faydasızdır. İş Bankası'nın yönetim kurulu başkanı Mahmut Bey'in liberalizm üzerine fikirleri de net bir şekilde 1932'de özetlenmiş ve 1923'te Türkiye İktisat Kongresi'nde ifade edilen görüşlerle bir devamlılık arz etmiştir:

Eğer liberalden alınan mana, iktisat ilminde bu namla tanınmış olan mezhep ve usuller ise vaziyet büsbütün değişir. Celal Bey bu manada liberal olamaz.

Liberal Sistemin en geniş tatbikat sahası İngiltere idi. Bu memlekette bile Liberalizm terkedilmiştir. Bizde devlet adamlarının liberal olmasına imkan yoktur. Çünkü Cumhuriyet Halk Fırkası her türlü tereddütleri izale edecek kadar açık bir ifade ile Liberalizmi programından çıkarmıştır.

İktisat Vekili Mahmut Celal Bey ne kadar liberal değilse, İş Bankası da aynı derece liberal değildir... (Siirt Mebusu Mahmut, 1932: 1)

Sonuç

Celal Bey'in 1932 yılında İktisat Vekili olarak atanması, Türkiye tarihyazımında genellikle "devletçilik dönemi" olarak anılan bir sürecin başlangıcı olarak değerlendirilir. Ancak bu durum tarihsel bir ironiyi de beraberinde getirir. Zira, 1932 sonrası dönemde devletçilik politikaları daha sistematik bir biçimde uygulanmış ve sanayileşme devlet öncülüğünde şekillenmiştir. Bu süreçte İktisat Vekilliği görevini üstlenen kişi ise, Türkiye İş Bankası'nın kurucu genel müdürü ve özel sermayenin önde gelen temsilcilerinden biri olan Celal Bey'dir. Bu gerçeklik, "devletçilik ve karşıtları" şeklinde yapılan bir ayrımın dönemin iktisadi ve siyasi dinamiklerini anlamada sınırlı bir açıklama gücüne sahip olduğunu göstermektedir. Celal Bey'in 1930'lu yıllarda İktisat Vekili olarak görev yapması, bu tür basite indirgenmiş ayrımların yanlış olduğunu ortaya koymaktadır. Zira sermayeyi temsil eden kesimlerin devletçiliğiyle birtakım bürokratların devletçiliği arasında bazı farklar olmakla birlikte buradan yola çıkarak bir dönem, sistem ve rejim ayrıştırması, sınıflandırması yapmak çok anlamlı değildir. Gerçekten iktisat politikaları açısından yeni bir döneme girilmişti ve bunun kendine özgü özellikleri az değildi fakat dönemin en etkili kişilerinden birisi beş yıl sonra bu sefer Başvekil, yani başbakan olacak Celal Bayar'dı.

1920'lerin devletçilik anlayışı ile 1930'ların devletçiliği arasında farklar olduğu açıktır; ancak bu farkları bir sistem ya da rejim karşıtlığı olarak algılamak yanıltıcıdır. Gümrük rejimleri ve dış ticaret rejimlerine odaklanan iktisat tarihçileri ya da siyasi düşünce tarihini veya kişisel ikbal mücadelelerini ön plana alan yaklaşımlar 1920'li yıllar ile 1930'lu yıllar arasında liberal ve devletçi başlıkları altında bir sınıflandırma yapma gereği duymuşlardır. Oysa bu sınıflandırma rejimi ve onun sınıfsal yapısını anlamada ve siyasal elitlerin tahlilinde yardımdan ziyade sorunlar yaratmıştır. Devletçiliği yanlış bir şekilde bir tür piyasa ve kapitalizm karşıtlığı olarak ele almak da özellikle Türkiye tarihyazımında çokça rastlanan bir durumdur. Devletin artan girişimci rolü ile liberal piyasa ekonomisi arasındaki ilişki, tarihsel ve mekânsal bağlamlardan bağımsız ele alınamaz. Devletin piyasa mekanizmalarına müdahalesi, kapitalizmin evrensel tarihinin bir parçasıdır ve modern zamanların hemen her döneminde farklı biçim ve yoğunluklarda görülmüştür.

İlkel birikim de denen sermaye birikiminin ortaya çıktığı ilk dönemlerden tekelsel kapitalizme, finans-kapitalin başat olduğu dönemlerden İkinci Dünya Savaşı sonrası "boom" dönemlerine kadar devletin piyasa mekanizmaları ve ekonominin içinde olması kapitalizmin tarihinin farklı dönemlerinin evrensel bir özelliğidir. 1929 Buhranı'ndan sonra merkez kapitalist

lkelerde, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sosyal refah rejimlerinde ve gelişmekte olan ülkelerin karma ekonomilerinde, 1970'li yıllarda yaşanan küresel kriz sonrasında "Asya kaplanları" da denen ülkelerde görüldüğü gibi, hızla kalkınan ve sanayileşen çevre ülkelerde devletin rolü göz ardı edilemeyecek kadar belirleyicidir. Bu çerçevede Mandel'in hatırlattığı gibi "devlet bürokrasisinin üst kademeleri[nin], devlet ve kamu kuruluşlarının bütçelerini, temelde tüketime yönelik amaçlar için değil, özel girişimci olmayı hedefleyerek, özel sermaye birikimini gerçekleştirebilmek için kullandıkları" unutulmamalıdır (Mandel, 1995: 76-77). Bu, her döneminde Milli İktisat politikalarının da özüdür. Kapitalist piyasa ekonomisinin ortaya çıkışında dahi onun başat aktör ve sınıflarının "devlet gücünü daima kullanması" özellikle ilkel birikimin esas öğelerinden biridir (Marx, 1986: 749, 755, 770). Wallerstein'in modern kapitalizminin tarihine ilişkin isabetli bir değerlendirmesinde vurguladığı gibi kapitalizmin devletin müdahalesinden bağışık olduğuna dair klasik inancın altı boştur. Ona göre kapitalizm iktisadi zararın sürekli politik yapılar tarafından emilmesi, iktisadi kazancınsa "özel" ellere dağıtılmasıdır (Wallerstein, 2011: 348).

Özellikle Büyük Buhran benzeri kriz dönemlerinde devletin piyasaya müdahaleleri ve ekonominin içinde yer alması çok boyutlu olagelmıştır. Türkiye üzerine olan tarihyazımı bu nedenle Türkiye İş Bankası'nın o dönemki metinlerine ve diline bakarak onun bir piyasa aktörü olmaktan ziyade bir devlet kurumu olduğunu da iddia edebilmiştir. Oysa sermaye ile devlet arasında tespit edilecek bir karşıtlık "liberal" bakış açısının "ideolojik" bir görüşü olmanın dışında gerçekliği olan bir karşıtlık değildir.

Sonuç olarak tasarruf hareketine de odaklanılsa, 1929 Buhranı sonrası tartışmalara da bakılsa veya 1932 yılında İktisat Vekaleti'ne Mustafa Şeref Bey yerine Celal Bey'in getirilmesi sürecini de incelesek İş Bankası çevresiyle *Kadro* dergisi arasındaki tartışmaları "rejim içi tartışma" olarak görmek daha isabetli bir tutumdur.⁹ Bir çevrenin liberalizmi, diğeri'nin devletçiliği temsil ettiğini iddia edenlere karşı İş Bankası Meclis-i İdare Reisi Siirt Mebusu Mahmut Bey'in [Soydan] yukarıda aktarılan sözleri hatırlanmalıdır. Mahmut Bey'in vurgusu Milli İktisat anlayışını hatırlatan bir noktaya geliyordu. Zira hissedarları ve mudileriyle özel mülkiyeti ve sermayeyi temsil eden bir finans müessesesi olarak bankanın "milli" bir politik anlayışı vardı. Bu da o dönemin evrensel egemen yaklaşımının bir tezahürüydü. Bu egemen anlayış da 1923'teki Türkiye İktisat Kongresi'nin Mesleki Temsilci vurgusu ve milli iktisat anlayışının tasarruf ve yerli malı anlayışından 1930'lu yılların devlet yatırımlarına kendisini Cumhuriyetin kuruluşunda her daim göstermiştir.

Mahmut Bey bariz bir şekilde sınıflar üstü Milli İktisat söylemini kuruyordu. Bu örnekte çok net görüldüğü gibi kavramların algılanışı zamanın ruhuyla bağlantılı olarak değişiyordu. Dolayısıyla gerek 1920'lerle 1930'lar arasına konan kopuş, gerek İş Bankası çevresiyle *Kadro* dergisi yazarları tartışmasında görülen ayrımlarda bunların farklı rejim tartışması olmaktan ziyade "rejim içi tartışmalar" olduğunu akılda tutmakta fayda vardır. Hem kapitalizm ve toplumsal sınıflar arası ilişkiler hem sermaye birikim rejimi hem de siyasal rejim açısından devamlılık iki dönem arasında kopuştan daha güçlüdür.

Sonnotlar

1- Benzer bir yorum için ayrıca bkz (Oran, 2012: 107; Yenal, 2017: 52; Selek, 1976: 709). Zafer Toprak ise biraz farklı olarak kongrenin liberal olarak değerlendirilmesine katılmamış ve "mesleki temsil" ilkesinin ve "devletçiliğin" daha belirleyici olduğuna işaret etmiştir. Ancak o da Batı'ya verilen bir güvence olduğunu belirtmiştir (Toprak, 1993: 68-69).

2- Daha sonra Afet İnan da kongre üzerine belge ve tutanaklar yayımlayacaktır (İnan, 1972; İnan, 1982).

3- Mustafa Kemal Paşa'nın açılış konuşmasından yaptığı alıntıdaki *italik* vurgular bana ait.

4- "İlk olarak *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde 6 Nisan 1923 tarihinde yayımlanmıştır.

5- "Bursa'da Şark Sinemasında Halkla Konuşma," *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006), s. 278.

6- "Başvekil İsmet Paşa'nın Paramızın Kıymetini Yükseltmek İçin Alınacak Tedbirler Üzerine Konuşması," için bkz. (Kuruç, 1988: 35-40).

7- "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti," *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi, Cumhuriyetten Günümüze*, Cilt II (İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, 1999), s. 49.

8- 21 Aralık 1929 tarih ve 216 numaralı tamimle banka kadın, erkek bilcümle memurların Milli Tasarruf Cemiyeti'ne üye kaydedilmesini istemişti. Türkiye İş Bankası Etlik Arşivi, Ankara Merkezi'nden Türkiye İş Bankası Umum Müdürlüğü'ne 25 Kanunuevvel 1929 tarihli yazı. Ayrıca bkz. "Tasarruf ve İktisat: İş Bankası memurları tasarruf cemiyetine aza oldular," *Milliyet*, 19 Kanunuevvel 1929.

9- *Kadro* dergisinin rejim içi farklı polemikleri için bkz. (Ertan 1994; Ertan 2010).

Kaynakça

- Akçura G (2008). *Bir Kumbara Öyküsü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akşin S (2019). *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Tarihi.
- Alkan M Ö (1991). 1923 Türkiye İktisat Kongresi'ne Katkı (1). *Birikim*. No. 21, Ocak. s. 53-58.
- Alkan M Ö (1992a). Türkiye İktisat Kongresi -1923- İzmir'e Katkı 2. A.Ü. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 47 (1-2), 395-402.
- Alkan M Ö (1992b). Türkiye İktisat Kongresi 1923'e Katkı (3). *Birikim*, 38-39, 132-136.
- Atağenç İ Ö (2017). İzmir İktisat Kongresi'nin Türk Dış Politikasının İnşasındaki Rolü. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(5), 91-101.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (2006). Cilt II. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Aydemir Ş S (t.y.). *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Blackbourn D (2014). The German Bourgeoisie: An Introduction. *The German Bourgeoisie*. London: Routledge.
- Başkaya F (2018). *Paradigmanın İflası: Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Boratav K (1995). Devletçilik ve Kemalist İktisat Politikaları. İçinde: N Coşar (der), *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 115-142.
- Boratav K (2006). *Türkiye'de Devletçilik*. Ankara: İmge Yayınları.
- Bozdağ İ (2009). *Bitmeyen Devlet Kavgası*. İstanbul: Truva Yayınları.
- Bozkurt M E (2014). *Mahmut Esat Bozkurt Toplu Eserler*. Cilt II. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Coşar N (1995). Cumhuriyet Türkiye'sinde İktisadi Terbiye: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti. *Toplum ve Ekonomi*. 8, 71-91.
- Çetinkaya Y D (2004). *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetinkaya Y D (2015). *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetinkaya Y D (2023). Converting Wealth into Capital: Bank Savings Accounts, National Savings Movement, and the Kumbara (1929-1938). *Siyasal: Journal of Political Sciences*. 32, 35-56.
- Çetinkaya Y D (2024). A 'National Congress' for Economic Sovereignty: The Context and Objective of the Economic Congress of Turkey (1923). *Journal of Balkan and Near East Studies*, 1-18.
- Çetinkaya Y D (2025). Cumhuriyetin İnşası ve Rejim İçi Tartışmalarda Liberalizm ve Devletçiliğin Ötesine Bakmak (1923-1946). *Mülkiye Dergisi*, Siyasal Rejim Özel Sayısı, 1-30.

Duman D (1992). Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. Cilt I, Sayı 2.

Duman D (2003). 1930'lar Türkiye'sinde Yerli Malı Kampanyaları ve Kadınlar. *Tarih ve Toplum*. 240, 15-20.

Eley G (2014). Liberalism, Europe and the Bourgeoisie. *The German Bourgeoisie*. London: Routledge.

Emrence C (2006). *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*. İstanbul, İletişim Yayınları.

Ertan T F (2010). Atatürk Döneminde Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları: Şevket Süreyya (Aydemir) – Hüseyin Cahit (Yalçın) Polemiği. Ankara: Phoenix.

Ertan T F (1994). *Kadrocular ve Kadro Hareketi*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

Firefrock M M (1981a). Laisses-Faire, the 1923 İzmir Economic Congress and Early Turkish Developmental Policy in Political Perspective. *Middle Eastern Studies*. 17(3), 375-392.

Firefrock M M (1981b). The 1923 İzmir Economic Congress – A Different View. *Turkish Studies Association Bulletin*, 5(2), 29-30.

Hoell M S (1980). Atatürk and the “İlk Türkiye İktisat Kongresi”. *Turkish Studies Association Bulletin*. 4(2), 1-9.

Hoell M S (1981). Comment on “A Different View”. *Turkish Studies Association Bulletin*. 5(2), 32-33.

İnan A (1972). *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933*. Ankara: TTK.

İnan A (1982). *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat – 4 Mart 1923*. Ankara: TTK.

Karaosmanoğlu Y K (1984). *Politikada 45 Yıl*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kayıran ve Saygın (2019). İzmir İktisat Kongresi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*. 2(5), 27-70.

Koraltürk M (2001). 17 Şubat-4 Mart 1923 İzmir Türkiye İktisat Kongresi'nin Belgeleri. *Toplumsal Tarih*. 85, 23-25.

Koraltürk M (2011). *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Köker L (2007). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kuruç B (2012). *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kuruç B (Haz.) (1988). *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)*. Cilt 1. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Mahmut (Siirt Mebusu) (1932). İsmet Pş. Lozandaki Gibi İşbaşında, Teşviki Sanayi Kanunu Hakkında Müfrit Devletçi miyiz, Mutedil Devletçi miyiz? Bolşevik Olmaya Niyetimiz Yoktur. *Milliyet*.

Mandel E (1995). Yarı-Sömürge Ülkeler ve Yarı-Sanayileşmiş Egemenlik Altındaki Ülkeler. İçinde: E Mandel ve A G Frank (der), *Ekonomik Kriz ve Azgelişmiş Ülkeler, (çev) N Saraçoğlu*, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 55-86.

Marx, K (1986). *Kapital*. Birinci Cilt. Çev. A Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.

Nadi Y (1932). Türk Tütüncülüğünü Kurtarmak İçin. *Cumhuriyet*. 6 Şubat 1932.

Oran B (2012). Dönemin Bilançosu. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. Cilt I. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ökçün A G (Haz.) (1968). *Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir Haberler, Belgeler-Yorumlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Özçaylak A (2017). *Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Yerli Malı Politikaları ve Uygulamaları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Pamuk Ş (2018). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Rıfkı F (1932). Betbinlik. *Hakimiyet-i Milliye*. 9 Eylül 1932.

Selek S (1976). *Anadolu İhtilali*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Semiz Y (1996). *Atatürk Döneminin İktisadi Politikası: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*. Konya: Saray Kitabevi.

Semiz Y (1996). *Atatürk Döneminin İktisadi Politikası: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*. Konya: Saray Kitabevi.

Siirt Mebusu Mahmut (1932). İş Bankası Liberal Midir? *Milliyet*, 16 Teşrinievvel.

Soyak H R (2019). *Atatürk'ten Hatıralar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Şabudak Ö (2009). *Unutulmuş Bir Devletçi İktisat Vekili: Mustafa Şeref Özkan*. İstanbul: Libra Kitap.

Şahinkaya S (2023). *Cumhuriyet'ten Önceki Son Kurucu Kongre Türkiye İktisat Kongresi* (İzmir 17 Şubat – 4 Mart 1923). Ankara: Telgrafhane Yayınları.

Tekeli İ ve İlkin S (1982). *Uygulamaya Geçerken Devletçiliğin Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

Tekeli İ ve İlkin S (1983). *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

Tekeli İ ve Selim İlkin (2003). (Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsil-i Mesleki Programı. *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Doğuşu*. Cilt I. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tezel Y S (2002). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Toprak M (2004). İzmir İktisat Kongresi: Bir Gelecek Perspektifi. *İktisat, İşletme ve Finans*, 19(214), 115-131.

Toprak Z (1993). 70. Yılında İzmir İktisat Kongresi. *Görüş*, 8.

Toprak Z (2019). Erken Cumhuriyet'te Tasarruf Anlayışı ve Yerli Malı Kullanımı. *Toplumsal Tarih*. 309, 16-24.

Toprak Z (2023a). 100. Yıldönümünde Türkiye İktisat Kongresi. *Toplumsal Tarih*, 350, 12-15

Toprak Z (2023b). Türkiye İktisat Kongresi ve "Misak-ı İktisadi". *Toplumsal Tarih*, 350, 16-31.

Trak A (1984). Liberalizm-Devletçilik Tartışması (1923-1939). *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt IV, İstanbul: İletişim Yayınları, 1085-1089.

Tunaya T Z (1981). *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*. İstanbul: Turhan Kitabevi.

Tunçay M (1999). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Uyar H (2000). *"Sol Milliyetçi" Bir Türk Aydını Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)*. İstanbul: Buke Yayınları.

Ülker E (2020). Osmanlı Savaş Ekonomisi ve Bir Muhalefet Programı Olarak Temsil-i Meslekî: İmparatorluğun Son Yıllarında Sermaye-İktidar İlişkileri Üzerine Notlar. *Alternatif Politika*, 12(1), 260-280.

Ülker E (2023). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Mesleki Temsil ve Sol*. İstanbul: Yordam Kitap.

Wallerstein I (2011). *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Berkeley: University of California Press.

Yenal O (2017). *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Zürcher E J (1998). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

"Türkiye İş Bankası 1933 Onuncu İş Senesi İdare Meclisi Raporu (1934)." 22 Mart 1934 Tarihinde Toplanan Hissedarlar Alelade Umumi Heyeti. Ankara.

Korporatist Kamu Felsefesi İçinde Gelişen Zayıflatıcı Çoğulculuk: Çok Partili Hayata Geçişte CHP ve İşçi Hareketi

Mustafa Görkem Doğan, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi
ORCID: 0000-0002-7647-3889

E-Posta: mustafa.dogan@istanbul.edu.tr

Öz

Türk kamu felsefesinin özellikle tek partili dönemde korporatist özellikler taşıdığı hem batıdaki ilham kaynaklarına işaret ederek, hem de özellikle otuzlardaki kimi yasal kurumsal uygulamalar üzerinden Türkiye’de tek parti dönemi hakkındaki yazında önemli araştırmacılar tarafından sıkça dile getirilmiştir. Özellikle Taha Parla’nın bu konudaki tespiti solidarist korporatizmin tek partili dönemde ve onun öncesindeki Osmanlı İmparatorluğunun çözülme sürecinde gerek aydınlar arasında gerekse de kamu idarecileri arasında yaygın olduğunu gösterir. Solidarist ideoloji Osmanlı’da günümüzde pek kullanılmayan bir ifadeyle “tesanütçülük” diye bilinirdi, buna rağmen tek partili döneme halkılık ilkesi olarak geçmiştir. Korporatizm ise, siyaset biliminde başka kuramsal referanslarının yanı sıra işçi örgütlerinin düzenlenmesi ve bu örgütlerin iktidarcı kontrolü bağlamında özellikle gündeme gelen bir kavramdır. Bununla birlikte çok partili hayata geçişte Türkiye’de Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidarınca oluşturulan sendikal örgütlülüğe ilişkin mevzuat her ne kadar fiili ve yasal yöntemlerle kısıtlanmış da olsa sendika seçme özgürlüğü içerir bu bakımdan da temeli itibarıyla korporatistten ziyade liberal modele yakın sayılır. Tek partili dönemde Türkiye’de resmi sendikalar kurulmamış bu yüzden doğal olarak sendikalara üye olup olmamak da işçinin seçimine bırakılmıştır. Bu süreçte oluşturulan yasal kurumsal düzenlemeler fiilen kısıtlanmış olsa da sendikal çoğulculuk ve işçiler açısından sendikalara üye olma ya da olmama özgürlüğü içerir. Bu dönemdeki fiili uygulamalar ve devletle sendikalar, iktidar partisiyle sendikalar arasındaki ilişkiler ise daha kompleks bir görünüm verir, liberal demokratik bir rejimde uygulanması beklenmeyecek bazı pratikler işçi hareketi ile olan ilişkisinde iktidar partisi tarafından uygulanır. Cumhuriyet Halk Partisinin kimi yetkilileri iktidar partisi olmanın verdiği güçler sendikalarla bir tür vesayet ilişkisi geliştirmiştir. Bu bağlamda korporatizm ve çoğulculuk arasında kuramda öngörülen karşıtlığın aynı zamanda kimi geçişlilikler de içerdiğini iddia eden bu makale, iktidar partisi ve sendikalaşma talep eden, ilgili mevzuat yasalasınca da sendikalaşan işçi hareketi arasındaki etkileşimi analiz ederek tek parti döneminde korporatist ideolojinin iktidar çevrelerinde yaygınlığını ve yerleşikliğini analiz etmekte, çoğulcu uygulamalar ve korporatist kamu felsefesi arasındaki geçişliliği değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Korporatizm, Zayıflatıcı Çoğulculuk, Türkiye’de Sendikalar, Tesanütçülük, Cumhuriyet Halk Partisi.

From Corporatism to Debilitating Pluralism: CHP and the Labor Movement during the Transition to Multi-Party Life

Abstract

It has been frequently stated in the literature that Turkish public philosophy has corporatist features, especially during the Single Party period, both by pointing to its sources of inspiration in the West and through some legal institutional practices, especially implemented during the thirties. Particularly Taha Parla's observation on this issue shows that solidarist corporatism was widespread among both intellectuals and public administrators during the single-party period and the dissolution of the Ottoman Empire before that. Solidarist principles survived into the single party era through the principle of populism adopted in the thirties as a founding value of the young republic. Corporatism on the other hand, in addition to its other theoretical references, is a concept that has come to the fore in the context of the regulation and control of workers' organizations by the government. However, in the transition to multi-party life, the legal legislation regarding union organization created by the single-party government in Turkey contains a liberal pluralist design, to be undermined by some *de facto* practices. Thus the implementation of this institutional design in this period and the relations between the state and the unions provide a more complex picture in this respect; some practices that would not be expected to be implemented in a liberal democratic regime are implemented by the ruling party in its relationship with the labor movement, some circles within the ruling party tried to create a more intimate connection between the party and the newly established unions in order to better control them. Claiming that the envisaged opposition between corporatism and pluralism also includes some transivities, this article analyzes the prevalence and entrenchment of corporatist ideology in the ruling circles during the single-party period by analyzing the interaction between the ruling party and the labor movement that demands unionization and becomes unionized when the relevant legislation becomes law.

Keywords: Corporatism, Debilitating Pluralism, Turkish Labor Unions, Solidarism, Republican People's Party.

Giriş

"20. yüzyıl Egemen Türk siyasal düşüncesi, hatta daha yüksek bir soyutlama düzeyinde Türk kamu felsefesi korporatisttir" (Parla, 1989: 7). Taha Parla'nın *Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*'inin önsözünde verdiği bu hüküm bu yaygınlıkta olmasa da, özellikle tek parti Türkiye'sine hâkim olan Cumhuriyet Halk Partisinin (CHP) altı okunun halkçılık diye bilinen

solidarizmden (tesanütçülük) mülhem sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir ulus olarak Türk halkı anlayışından dolayı genellikle benimsenen bir yargıdır. Zaten Taha Parla yukarıdaki ifadenin bulunduğu eserinde Türkiye’de kamu felsefesine hâkim olan siyasal anlayışın solidarist korporatizm olduğunun ve bunun faşist korporatizmden farklı olduğunun altını çizer. Bu yargısının nedeni, uzun süre tedavülde kalan pek çok siyaset bilimi kavramı gibi Korporatizm kavramının da geniş bir anlam yelpazesi olmasına rağmen, kapitalist toplumsal formasyonun tetiklediği sınıf kavgalarını, bu farklılıkları bastırarak ya da yok sayarak önlemenin bu kamu felsefesinin arkasındaki temel unsurlarından biri olmasıdır. Bu unsur tek parti döneminin altı umdesinden biri olan Halkçılığın da özüdür. Buna rağmen İkinci Dünya Savaşı sonrası kurgulanan sendikalar yasası tüm kısıtlarına rağmen Taha Parla’nın solidarist korporatist kamu felsefesi hâkimiyeti iddiasına uymayacak biçimde sendika seçme özgürlüğüne ve sendikal çoğulculuğa dayalıdır. Bu makale bu farklılığın nedenlerini ortaya koymaya çalışırken, Taha Parla’nın önermesinin temelini, yani CHP’nin sınıf kavgasına izin vermemeye dayalı solidarist korporatist halkçılık anlayışının terk edilmediğini göstermeye çalışacaktır.¹

İkinci Dünya Savaşı öncesinde korporatist rejim konfigürasyonlarının ayırt edici özelliklerinden biri sanayi toplumlarının alametifarikası olan emek sermaye çelişkinin toplumsal ve kurumsal yansımalarını, özellikle emeğin devlet ve sermayeden bağımsız bir siyasal aktör olma olasılığını bir nebze bile olsa bastırarak şekilde düzenlemeler içermesidir. Uygulamada Fransa ve Avusturya gibi demokratik kurumları güçlü fakat Katolik nüfusun yaygın olduğu ülkelerde Hristiyan sendikalar da kurulmuş ve çoğulcu pratikler korunmuştur. Kuramda ise toplumsal çatışmanın özellikle sınıf çatışmasının sosyal gruplar arasında uyum ile ikame edilmesi vurgulanır. Türkiye’de de tek partili döneme dair korporatizm değerlendirmelerinde de, yirmili yılların başındaki mesleki temsil tartışmaları aktararak Türkiye’de sınıfların olmadığına dair tespitlerin bu tartışmalarda sıkça yer bulması özellikle belirtilmiştir (Toprak, 1980). Çok partili hayata geçişte Türkiye’de sendika seçme özgürlüğüne dayalı bir sistemin kurulması ise yaklaşmakta olan Soğuk Savaşta yapılan jeopolitik tercih sonucu gelişen batı etkisine bağlayan anlayış, bu noktadaki dışsal dinamiği önemli gördüğü için bu durumun korporatist kamu felsefesiyle çelişmesini sorgulamaz. Bu çalışmada, korporatizm tanımlanıp, Türkiye’de tek parti dönemindeki uygulamalarına değinilerek, genç cumhuriyet açısından çok partili hayata geçişte yapılan yasal kurumsal tercihlerin muhayyel bir ideolojik bağlılıktan ziyade, sermaye birikimini amaçlayan politikalar karşısında işçi hareketinin ve sendikaların ayak bağı olmasını engelleyecek bir pragmatizmden kaynaklandığı iddia edilecektir.

İkinci Dünya Savaşı Öncesi Korporatizm

Korporatizm terimi, bir asırdan uzun süredir dolaşımdadır ve tarihinde iki kez çok popüler olmuştur: önce sanayi devrimini gerçekleştiren toplumlar için, liberalizme alternatif bir rejim biçimi olarak, İkinci Dünya Savaşında faşizmin yenilgisinin ardından ise Keynesçiliğin krizi esnasında sanayileşmiş ülkelerde hükümet, işverenler ve sendikal hareket arasındaki çoğulcu paradigmaya alternatif bir ilişkilendirme biçimini adlandırmak için kullanılan bir siyaset teorisi kavramı olarak (Doğan, 2003: 10). Bu ikinci sürüm neokorporatizm diye de adlandırılır. Korporatizmin ilk seferinde, toplumun kolektif ruhunu parçalayan ve devrimci işçi sınıfı ideolojilerini harlayan liberal kapitalizmin atomistik bireyciliğini frenleme girişimi olan bir siyasi rejimin adı olarak ortaya çıktı. Bu korporatizmin ilham kaynağı, sosyal çatışmayı modern zamanların en yıkıcı hastalığı olarak gören uyumlu bir toplum kavramsallaştırması ve “sosyal Katoliklik” diye adlandırılan yaklaşımın temeli olan Papalık emirnameleriydi. Katolik nüfusun yoğun olduğu ülkelerde, seküler olanları dahil, rejim değişmese bile kurulan Hristiyan sendikalar aracılığıyla korporatist uygulamalar demokratik kurumlarla yan yana da yeşerdi.

Bu kuramsal temelde Batı Avrupa ve Kuzey Amerika kapitalist deneyimlerinin sanayileşme çıktısını, oralandaki sınıfsal bölünme ve çatışma deneyimi olmadan tekrarlamak isteyen kimi siyasi hareketler Güney ve Doğu Avrupa ülkelerinin bazılarında etkili oldu ve iki savaş arası iktidara geldiler. Bunların tipik bir örneği olan Romanya’da, düşünür ve siyasetçi Mihail Manoilescu 20. Asrı Korporatizm yüzyılı ilan edecekti (Manoilescu, 1936). Manoilescu’nun siyasi yazıları ve siyasi kariyeri bu dönemin özeti gibidir. Ülkesinin kalkınıp sanayileşmiş ülkeler seviyesine gelmesini isteyen, fakat bu noktada Rumen burjuvazisini zayıf ve yetersiz bir siyasi aktör olarak gören Manoilescu’ya göre bu burjuvazinin zenginleşme arzusu Rumen emekçilerinin yoksullaşması dışında bir sonuç yaratmaz. Rumen toplumunun çoğunluğunu oluşturan köylülerin seçim sandığı yoluyla isabetli kararlar verebileceği fikrine de şüpheyle yaklaşan Manoilescu bir popülist olarak başladığı siyasi kariyerini Rumen Faşist Hareketi Demir Muhafızlar ile ilişki içinde bitirmiştir. Siyasi ekonomiye dair fikirleri sadece Doğu Avrupa’da değil, Brezilya’da bile 1930 ayaklanması sonucu kurulan Getulio Vargas diktatörlüğü sırasında uygulanan kalkınmacı politikalara (Estado Novo) ilham verdiği bilinir.

Korporatizmin ikinci dönemi, daha doğru bir ifadeyle neokorporatizm, yetmişlerin iktisadi kriz ortamında kimi batılı ülkelerin enflasyonu, ücret artışlarını baskılamak yoluyla kontrol altına almak için başvurduğu buna

karşılık da sendikalara iş güvencesi teklif ettiği hükümet, işçi ve işveren temsilcileri arasındaki üçlü mekanizmaların yaygınlığı nedeniyle gündeme gelir. Manoilescu'nun başlığı soru kalıbına sokarak "Hâlâ Korporatizm Asrı mı?" diye soran Philippe Schmitter (1979) kuşkusuz liberal demokrasiye alternatif bir rejimden bahsetmemektedir. Fakat sözleşme serbestliğinin askıya alınması, devletin doğrudan ücret ve fiyat politikalarına müdahale etmesi neokorporatizm diye adlandırılan bu siyaset yapma biçimini, liberal demokrasinin olağan siyaset yapma biçimlerinin dışına çıkarır. Keynesçi politikaların krizinin son aşamasında yaygınlaşan sendikal tabanları dışlayıp sendikal liderliği devlet ve işverenlerle işbirliğine sokan bu tarz üçlü yapılar seksenli yıllarda yeni muhafazakâr hükümetlerin yükselişiyle gündemden düşecektir. Emredici olmayan üçlü mutabakat mekanizmaları ise seksenli yıllardan itibaren sosyal diyalog adı altında sürdürülecektir.

Bu iki dönem dışında ise, Korporatizm kavramı kimi zaman faşist rejimlerin endüstri ilişkilerini devlet yönlendirmesinde düzenlemek için oluşturdukları kurumsal mimariyi nitelemek için ya da otoriter rejimlerde bulunan böyle yapıları adlandırmak için sıkça kullanılmıştır. Bununla birlikte terim, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yetmişlerdeki neokorporatizm tartışmaları dışında, gündemden düşer ya da sosyal diyalog adı altında siyaset felsefesi temeli olmadan sadece bir siyaset olarak gündeme gelir. Bu tartışmalar sırasında ise korporatizm kavramını tanımlamanın zorluğuna işaret edilmiştir. "Tanımlanmak istenen kavramın, farklı bir ekonomik sistemi veya üretim tarzını (feodalizm, kapitalizm, sosyalizm... korporatizm), bir devlet biçimini (parlamentarizm, faşizm... korporatizm) ve çıkar aracılığı sistemi (çoğulculuk, sendikalizm, korporatizm) ifade edebildiği bir durumda bu kavramı" (Panitch, 1980: 158) tanımlamak zordur.

Türkiye bağlamında ise korporatizm kavramını, toplumda sınıf farklarının varlığını yadsıyan, devleti farklı zümrelerin çıkar çatışmalarında bu farklılıkların üzerinde tarafsız ve her zaman haklı bir hakem olarak gören ve kalkınma hedefiyle ekonomiye rehberlik etmesini bekleyen (ister milli burjuvazi yaratma, ister devletçi sanayileşme yöntemleriyle) bir kamu felsefesi olarak anlamak daha açıklayıcıdır. Tek parti döneminin siyasi rejiminin birçok açıdan dünyanın geri kalanındaki yaygın otoriter rejimleri anımsattığı ve Ziya Gökalp, Tekin Alp veya (Kör) Ali İhsan (İloğlu) gibi Jön Türk döneminin önde gelen ve etkili teorisyenlerinin dayanışmacı (solidarist) fikirleri düşünülürse korporatizm kavramını böyle tanımlamak doğru olur. Aykut Kansu gibi tek parti dönemi açısından korporatizmi bir rejim biçimi gibi algılamaya yatkın araştırmacılar olsa da (Kansu, 2001), bunu solidarizmden

mülhem bir ideolojik tutum ve bununla bağlantılı kimi siyasalar ve birkaç kurumsal yapılanma örneği olarak gören tutum daha yaygındır. Taha Parla dışında, Zafer Toprak'ın (Toprak, 1980) değerlendirmesi de bu yöndedir.

Korporatist kurumsal yapılanma açısından ise tek parti döneminde yaygın ve etkin bir uygulama göremeyiz. Ahmet Makal, (Makal, 2007: 83-106) tek parti döneminde korporatizm olup olmadığı tartışmasına yol açan bazı kurum ve uygulamaları bu bakımdan analiz etmiştir. Bunlar, 1923 İzmir İktisat Kongresi, 1927 yılında kurulan İktisat Yüksek Meclisi (Al-i İktisat Meclisi), 1934 yılında kurulan İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği (İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği), 1938 yılında kurulan Basın Birliğidir. Ayrıca 1936 tarihli İş Kanunu da, 1938 yılında getirilen sınıf esaslı dernek kurma yasağı ile birlikte düşünüldüğünde bu bağlamda dikkat çekicidir. Makal'ın vardığı sonuç bu uygulamaların toplamda rejime niteliğini verdiklerini iddia etmeye zemin sağlayacak bir ağırlıklarının olmadığıdır.

İzmir İktisat Kongresi genelde tek parti dönemi ekonomisinin belirleyici tarihsel anlarından biri olarak görülür. Bu kongre ne kadar mesleki temsil tartışmalarının canlı olduğu bir dönemde toplanmış ve delegasyonun kompozisyonu belirlenirken bu fikirden etkilenilmiş gibi gözükse de, hem delegasyona seçilen kişiler her zaman temsil ettikleri meslek grubundan değildir hem de benimsenen ekonomik model korporatist değildir. Zaten, Kongrenin toplanma amaçlarından biri, Sovyetler Birliği'yle yakın ikili ilişkileri olmasına rağmen Türkiye'nin özel teşebbüse dayalı milli bir kapitalist sistemi benimseyeceği mesajını dünyaya vermektir (Kayıran ve Saygın, 2019: 29). 1927 yılında kanunla kurulan, 1935 yılında ise bütçe kanuna eklenen bir hükümle lağvedilen, Avrupa'nın korporatist rejimlerinde bulunan kurumları kâğıt üstünde en çok andıran İktisat Yüksek Meclisi ise siyasal ve ekonomik karar alma süreçlerinde etkin olmamıştır.² Korporatist uygulamalarını çağrıştıran diğer örnekler de ya belli sektörlerle sınırlıdır ya da belli yerellerle. Kısacası otuzlarda yaygın bir korporatizm uygulamasından bahsedilemez.

1936 yılında kabul edilen 3008 sayılı İş Kanunu bu bağlamda daha ilgi çekici bir örnek oluşturur. Bir İş Kanunu çıkartmaya dair o tarihe kadar bazı girişimler olsa da bunların hepsi böyle bir kanunun özel teşebbüsü kısıtlayacağı düşünüldükten hükümet tarafından çeşitli aşamalarda kadük bırakılmıştır. İktisat bakanlığında 1932 yılında Celal Bayar'ın Mustafa Şeref'in yerine atanmasında da görevden alınan bakanın böyle bir yasanın çıkarılması taraftarı olmasının bir etken olduğu iddia edilir (Gülmez, 1983:

36 Doğan M G (2025). Korporatist Kamu Felsefesi İçinde Gelişen Zayıflatıcı Çoğulculuk: Çok Partili Hayata Geçişte CHP ve İşçi Hareketi. *Mülkiye Dergisi*, Siyasal Rejim Özel Sayısı, 31-54.

246-255). Kısacası İş Kanunu çıkartma ısrarı bir bakanın başını yemiştir. Mustafa Şeref'in kanun girişimi diğer örneklerden farklı olarak bir taslak olma aşamasına ulaşmıştır ama görevden alınınca taslak işlevsiz kalır.

İş Kanunu çıkarmak çok başka bir siyasi bağlamda 1936 yılında mümkün olur. Cumhuriyet Halk Partisi genel sekreteri Recep Peker daha önce bakan yiyen İş Kanunu'nu Türkiye'de iş hayatını yeni rejimin istediği uyuma sokacağı gerekçesiyle bir rejim kanunu olarak tanımlayacaktır (Akçay, 2010: 45), böylece bu kez taslak kanuna dönüşür. Yasalaşan bu metin Türkiye'de çalışma ilişkileri bağlamında yeni bir dönemin açılmasının simgesidir. 3008 sayılı bu yeni İş Kanunu devleti çalışma yaşamının tek düzenleyicisi durumuna getiriyordu (Talas, 1992: 104). Çalışma ilişkilerinin temelinde yatan iş ihtilafları konusuyla ilgili hükümlerinde yasa, 1908 Tatil-i Eşgal geçici kanununun³ uygulanma prosedürünü çok zorlaştırmakla beraber yasaklamadığı, grev hakkını da yasaklıyordu. 1908 yılında çıkarılan geçici kanunundan beri var olan kamu hizmetlerinde sendikalaşma yasağı ise 1938 yılında sınıf esaslı cemiyet kurma yasağının getirilmesiyle pekişecekti.

1936 yılında mecliste iki haftalık bir mesai sonunda kabul edilen 3008 sayılı İş Kanunu, daha önceki taslakların kaderi düşünüldüğünde beklenmedik bir kolaylıkla meclisten geçmiştir. Tasarıya karşı sadece Eskişehir milletvekili Emin Sazak söz alır ve daha önceki girişimleri boşa düşüren, henüz batılı muadilleri gibi mukim hale gelmemiş yerli sermayedarlarımızın çalışma ilişkilerinde elini kolunu bir kanunla bağlamamak gerekçesini sözleşme serbestliği ilkesi üzerinden yeniden hatırlatır. Buna karşı Partinin 1935 yılında toplanan kongresinde yönelimlerinin ne korporatist ne liberal olduğunu ifade ederek bir üçüncü yol tarif eden Recep Peker söz alarak bu kanunun liberal sözleşme serbestliği ilkesini tanımayan ulusal bütünlüğü sağlamayı amaçlayan bir rejim kanunu olduğunu hatırlatarak tartışmayı bitirir (Peker, 1935).⁴ İşçilerin kolektif haklarını ortadan kaldırmasına rağmen kimi bireysel haklarını tanıyan bu kanun esas olarak sayıları artan kamu iktisadi teşekküllerinde çalışan işçiler düşünülmekle çıkartılmıştır (Makal, 1999: 387). İkinci Dünya Savaşı başlarken çıkarılan Milli Korunma Kanunuyla işçilere bazı bireysel avantajlar sağlayan pek çok hükmü zaten askıya da alınacaktır. Fakat tüm hükümleriyle uygulanmasından bağımsız olarak, 1971 Eylülünün ilk günü yürürlüğe giren 1475 sayılı İş Kanunu çıkana kadar çeşitli değişikliklerle de olsa geçerli olan bu kanun ve onun işçi örgütlülüğü ve eylemlerine karşı yasaklayıcı tutumu dönemine damga vuracaktır.

Sonuçta tek partili dönemde CHP ideolojik tutarlılıktan ziyade kalkınma hedeflerine öncelik vermiştir. Kalkınmayı sağlamak içinse batı ile olan

ticari ilişkilere ve özel girişime güvenmiştir. Büyük Buhran dünya ticaretini ortadan kaldırdığında dışarıya satılan ham maddeleri içeride işleyecek devlet işletmeleri kurulmaya başlanmıştır (Gülalp, 1987). Sümerbank, Türkiye Kömür İşletmeleri ve benzeri kuruluşların sayısı arttıkça da gündeme gelen devletten maaş alan, Kamu İktisadi Teşekküllerinde çalışan işçilerinin sorunlarını çözmek ama onların enternasyonalist akımlara kapılmasını da engellemek isteği, o zamana kadar direnç gösterilen bir iş kanunu çıkarılması fikrinin önünü açmıştır.

Kısacası, tek parti döneminin entelektüel tarihinde önemli bir ağırlığı olan korporatist ya da korporatizmden esinlenmiş fikirler kuşkusuz olmasına rağmen, uygulamaya konan siyasalar düzeyinde böyle bir ağırlıktan bahsedilemez. Fakat bu en yüksek soyutlama düzeyinde kamu felsefesinin solidarist korporatist olduğu önermesini boşa düşürmez. “İmtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir kitle” olarak Türk ulusu fikri, bu doğrultuda sınıf kavgasını pratik olan her yöntemle engelleme tek partili dönemin iktidarı açısından temeldir. Doktrine uygun olanla değil de işe yarayan politikayla hareket edilmesinin nedeni CHP’yi yönlendiren tepe kadroların doktrine bağlı olmayı kalkınma hedeflerinin çok arkasına koyan siyasi pragmatizmidir. Bu pragmatizm küresel koşullar değiştiğinde Türkiye’de kağıt üstünde korporatist düşünceyle bağlı olmayan bir sendikal örgütlülük zemininin oluşmasında da rol oynayacaktır.

Yasal Sendikaların Kuruluşu ve Zayıflatıcı Çoğulculuk

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye çok partili hayata geçmiş ve rejim kontrollü bir serbestleşme süreci yaşamıştır. Yazında bu sürecin esas olarak içsel mi yoksa dışsal mı dinamiklerin sonucunda ortaya çıktığına dair bir tartışma vardır.⁵ Kimi araştırmacılar CHP kurucu kadrolarının her zaman çok partililikten yana olduğunu iddia edip sadece uygun uluslararası ve ulusal konjonktürün beklendiği kanısındadır. Başka araştırmacılar ise Savaş sonrası oluşan küresel siyasal bölünmede Sovyetler Birliği uyudusu olmaktan çekinen CHP liderliğinin Batı Kampına yanaştığı, bu yüzden de Batı Kampının ayırıcı alametifarikası sayılan liberal demokrasi kurum ve uygulamalarını benimsemek durumunda kaldığını iddia eder. Sonuçta iç ve dış dinamikler bu dönüşümde birlikte rol oynamıştır.

Türkiye savaşa girmemiş olsa da iktisadi ve sosyal olarak dünya savaşının olumsuz etkilerini deneyimlemiş ve savaş sonrası ise bu olumsuz koşulların siyasi sonuçları ortaya çıkmıştır. Dış etmenler bir yana, çok partili hayata geçişin ve ona eşlik eden liberalleşmenin önemli nedenlerinden biri de budur.

Bu liberalleşmenin önemli bir unsuru sınıf esaslı cemiyet kurma yasağının kalkması, bir anlamda sınıfsal farklılıkların varlığının kabul edilmesidir. Savaşın özellikle sabit gelirlieleri etkileyen yoksullaştırıcı etkisi ve bunun karşısında savaş dönemi vurgunculuğuyla zenginleşme, sosyal meseleyi iktidar açısından temel bir sorun haline getirmiş ve savaşın sonuna doğru bununla alakalı yasalar çıkarılıp, düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır.⁶

Bu düzenlemelerin en önemlilerinden biri Çalışma Bakanlığının, İngiltere'den gelen uzmanların desteğiyle kurulmasıdır (Güzel, 1988a). Sosyal sorunun iktidar partisi açısından öne çıktığını gösteren bu yeni bakanlık 1945 Haziranında çıkarılan bir kanunla ihdas edilir. Bakanlığa atanan ilk isim ise Sadi İrmak olur. 1950 yılındaki iktidar değişikliğine kadar bakanlık görevi önce 1947'de Tahsin Bekir Balta'ya ardından 1949'da Reşat Şemsettin Sırer'e geçecektir. Sosyal Sigortalar Kurumunun kurulması, İş Kanununu Milli Korunma Kanunuyla askıya alınan kimi bireysel anlamda işçiyi koruyucu düzenlemelerinin nihayet uygulamaya konulması ve benzeri politikalar da bu bakanlığın kurulması sonrasında hayata geçirilecektir. Yeni bakan Sadi İrmak, bir kısım İngiliz gazeteciye verdiği mülakatta bakanlığının en önemli görevinin tıpkı Büyük Britanya'da Beveridge Planıyla ihdas edildiği gibi bir sigorta sisteminin kurulmasının olduğunu ifade eder (Seren, 1947: 26-27). Fakat doğal olarak bakanlığın kuruluşu bağlamında sadece işçileri koruyan bireysel haklar değil, işçilerin örgütlenme sorunu da gündeme gelecektir.

Korporatizm tartışması açısından işçi örgütlenmesinin ne biçimde hayata geçtiğinin belirleyici bir önemi vardır. Korporatist uygulamalar, sendikal çoğulculuğun dolayısıyla sendika seçme özgürlüğünün olmadığı bir ortamı, işçinin zorunlu üyeliğine dayalı örgütlenmeleri, kimi zaman da mesleki temsil ilkesine göre kurulmuş yapıların varlığını genelde içerir. Yüksek bir soyutlama düzeyinde kamu felsefesinin korporatist olduğu iddia edilen bir ülkede, uygulama düzeyinde sendikal yapılar oluşturulurken bu iddia doğrultusunda kimi yansımalar olması beklenir. Üstelik hükümet sıkıyönetimden faydalanarak 46 sendikacılığını bitirmiştir ve uzun süredir sınıf esaslı cemiyet kurmanın yasak olduğu, kamu hizmeti veren işletmelerde sendika kurmanın yasak olduğu ülkede neredeyse beyaz bir sayfa üzerinde bu düzenlemeleri yapmaktadır. Kısacası neredeyse sıfırdan kurulacak işçi sendikalarına dair kurumsal mimarinin bazı korporatist ilke ve uygulamalar doğrultusunda oluşturulması beklenir.

Bu doğrultuda, bakanlık çevrelerine yakın kesimlerin sendikadan ziyade, işçi dernekleri kurmak için bazı hazırlıklar yaptığına dair kimi emareler

vardır, nitekim sınıf esaslı cemiyet kurma yasağı kalkar kalkmaz Türkiye İşçiler Derneği adında bir dernek kurulur. Bu derneğe paralel bazı sektörel dernekler de kurulmuştur. Dernek nizamnamesinin yedinci maddesinde derneğin işverenlerin işçilere dair şikâyetleriyle de ilgileneceğini ve on dördüncü maddesinde işçiler arasında ulusal üretimi arttıracak şekilde derneğin propaganda yapmayı amaçladığı yazıyordu. Kuşkusuz politik olmayacağını ilan eden dernek, işçilerin gerek kolektif sorunları gerekse de kişisel gelişimleri ve maddi çıkarları için de çalışmayı vaat ediyordu. Üstelik tüm bunlar için ilgili devlet kurumları ile işbirliği yapılacağı belirtiliyordu (TİD, 1946). Dönemin tartışmalarının birinci elden tanığı olan Fehmi Yazıcı (Yazıcı, 1949: 5) bu girişimlerin CHP tarafından yönlendirildiği kanaatindedir. Lütfü Erişçi de benzer bir görüş öne sürer (Erişçi, 1951: 29-30). Kemal Sülker bu gelişmelere dair daha nüanslı bir açıklama sunmakta ve dernek kurmaya çalışan kimselerin kişisel beklentilerini de hesaba katmaktadır (Sülker, 2004: 63-64).

Dernek formunun sendikaya tercih edilmesi kendi başına korporatist bir yapılanmaya işaret etmese de, sendika, dernekten farklı olarak basitçe seçimli siyasette bir baskı grubu değil de çalışma ilişkilerinde taraf olarak konumlanan bir hak örgütü olduğu için daha çatışmacı bir ilişki tarzı tercihi anlamına gelir. Dernek tercihi bahsedilen nizamname hükümleri ile birlikte düşünüldüğünde daha uzlaşmacı bir işçi yapılanması kurma seçeneğini ifade eder. Dernek fikrinin bakanlıkta karşılığı olduğu, Bakan İrmak'ın 1946 sonbaharında hala "işçi meslek dernekleri" kuruluş hazırlığından bahsetmesinden anlaşılabılır (Makal, 2002: 231).

Fakat bu dernek girişimleri boşa düşecektir, Çünkü Cumhurbaşkanı ve CHP genel başkanı İsmet İnönü'nün CHP kongresinin açılış konuşmasında sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağının kaldırılacağını ilanının hemen ardından, söz konusu dernekler daha anlamlı bir faaliyet göstermeden, 1946 yazında Adana, İzmir, Kocaeli, İstanbul ve Ankara şehirlerinde birdenbire sendikalar kurulur. Savaş dönemi yoksullaşması sendika gibi daha doğrudan hak aramaya dönük kurumsal araçları işçiler arasında daha çekici kılmışa benzemektedir. Bu sendikaların kuruluşunda yer altındaki Türkiye Komünist Partisi ile bağlantılı kimi kadroların birbirleriyle bütünüyle eşgüdüm içinde olmadan katkıda bulunduğu yazında pek çok yönüyle ortaya konmuş bir olgudur. Bu sendikalara paralel olarak iki sosyalist parti, bu partiler ve sendikalarla bağlantılı bazı yayın organları da kurulmuştur. Bu gelişmelerin bütünü yazında "46 sendikacılığı" diye ifade edilir (Toprak, 1996). 1946 yazı sınıf örgütlenmesi anlamında hareketli geçecek ve bu

konuda önemli tartışmalara sahne olacaktır, iktidar partisi ve ana muhalefet bu tartışmalarda biraz izleyici konumdadır.

Hükümet bu sosyalist partileri, bağlantılı yayın organlarını ve yeni kurulan sendikaların büyük kısmını dünya savaşı sona ermiş olmasına rağmen hala yürürlükte olan sıkıyönetim kanuna dayalı olarak 1946 yılının son ayında kapatır. Böylece 46 yazının sendikal seferberliği akamete uğrar. Çalışma Bakanlığı da hızla bir sendikalar yasa tasarısı hazırlayarak meclise gönderir ve 1947 yılının Şubat ayında bu tasarı yasalaşır. Türkiye'nin ilk sendikalar yasası böyle çıkar. Hükümet kendinden bağımsız girişimleri ezip alanı temizlemiş fakat sendika kurumu işçinin artık gündeminde olduğundan dernek gibi daha geri formlara itibar etmemiştir, nitekim sendika fikrinin işçide karşılığının olduğu, yasa çıkar çıkmaz sendikalaşma faaliyetinin başlamasından anlaşılabilir. Çıkarılan bu yasa korporatist rejimlerden farklı olarak üye olma zorunluluğuna ya da resmi sendikalara dayalı bir örgüt tekeline yer vermeyen liberal bir zihniyetle kurgulanmıştır. Dolayısıyla Dünya Savaşı sonrası girilen siyasi eğilimle uyumlu bir yasal metindir, bakanlıktaki İngiliz etkisini de gösterir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi işçi örgütlenmelerinin hangi ilkeler doğrultusunda oluşturulduğu korporatizm tartışmaları açısından belirleyici önemdedir. Bu bakımdan sendikalar kanuna yakından bakmak faydalı olacaktır. Daha sonra 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri hakkında kanun olacak olan hükümet taslağı 24 Ocak 1947'de meclis komisyonlarına gönderildi.⁷ Taslağı Adalet, İçişleri ve Çalışma Komisyonları olmak üzere üç komisyon değerlendirdi. 17 Şubat 1947'de görevlerini tamamladılar ve üç gün sonra yasa tasarısı Meclis gündemine geldi. Meclis komisyonları ve Meclis genel kurulu, yasa tasarısı üzerinde yalnızca küçük değişiklikler yaptı ve tasarıdaki değişikliklerin çoğu, bakanlık danışmanlarının onayıyla parlamentonun Çalışma Komisyonu'nda gerçekleştirildi. Kanun metni on üç madde ve bir geçici maddeden oluşuyordu. 20 Şubat 1947'de onaylandı, 26 Şubat 1947'de yayımlandı. O güne kadar, çıkarları her zaman işverenleriyle tam olarak uyumlu kabul edilen işçilere örgütsel haklar verilmesi görünüşte devrim niteliğindeki olmasına rağmen, yasanın ruhu kısıtlayıcıydı. Gerçek değişiklik 1946'da hükümetin sınıf temelli örgütler üzerindeki yasağı kaldırmasıyla gerçekleşmişti, nitekim o değişimin etkisi 46 Sendikacılığında ortaya çıkmıştı. Bu kanun esas olarak 1946 yazında potansiyelini göstermiş olan sendikal özgürlüğün sınırlandırılmasını hedefliyordu.

Kanunun resmi gerekçesinde metne ruhunu veren üç ilke sıralanmıştı: Hürriyetçilik, Milliyetçilik, Devletçilik. CHP solidarizmine ruhunu veren

halkçılık oku, işçileri enternasyonal sınıf kardeşleriyle değil de aynı milliyetten işverenlerle birleşmeye zorlayan milliyetçilik ilkesi ve sınıf mücadelelerinin ortaya çıkmasını engelleyecek tarzda sosyal koruma sağlamak anlamında kullanılan devletçilik ilkesi arasında bölünmüş gözükmektedir. Hürriyetçilik ilkesi ise yaklaşan Soğuk Savaş'ta alınan uluslararası pozisyonun yansıması olarak yurttaşın tüzel kişiliklere üye olup olmamasına karışmamaya dayalı çoğulcu bir anlayıştan esinlenir (Doğan, 2003: 110-125).

Mecliste tasarı üzerine söz alan bakan Sadi İrmak da bu ilkelerin altını çizmişti. Fakat meclis tartışmalarına bakıldığı zaman üzerinde en çok durulan ilkenin milliyetçilik olduğu görülür. Kanunun beşinci maddesi sendikaların milli teşekküller olduğunu milliyetçiliğe ve milli menfaatlere aykırı hareket edemeyeceklerini açıkça ifade eder. Tartışmalar bu ilkenin gerekliliği üzerine değil kanun metninde hangi ifade edilme şekli kullanılırsa bu ilkenin en etkin bir biçimde hayata geçirileceği üzerinedir. Gerek kanun tasarısına dair komisyon raporları okunduğunda, gerekse de mecliste kanun üzerine yapılan tartışmalara bakıldığında, milliyetçilik ilkesinin esas olarak enternasyonalist bir tutumla karşıtlık içinde gündeme geldiği görülür. Kanun üzerine söz alan vekiller Türk işçisinin milliyetçi olduğunu muhakkak vurgulamıştır. Anlatılmak istenen Türk işçisinin kesinlikle kendini başka bir ülkenin vatandaşı işçiyle yakınlık içinde görmediği tek yakınlığının başka zümrelerden Türk vatandaşlarıyla olduğu ya da daha doğru bir ifadeyle olması gerektiğidir.

Bununla birlikte yasaya sendikaların bakanlar kurulu izniyle uluslararası kuruluşlara üye olabileceği maddesi Meclis Çalışma Komisyonunda eklenmiştir. Komisyon başkanı Zonguldak milletvekili Emin Erişirgil meclisteki tartışmalar esnasında bunun nedenini açıklamak zorunda kalmıştır. Bir yandan her vesile ile milli karakteri vurgulanan Türk işçisinin enternasyonal kuruluşlara üyeliği için bir kapı açılmış olması soru işaretleri yaratmışa benzemektedir. Erişirgil bu eklemenin nedeni olarak, aslında makalenin başında İkinci Dünya Savaşı sonrası çok partili hayata geçiş ve genel liberalleşmeye dair tartışmalarda da değinilen, ülkenin batı kampı yanlısı yeni diplomatik konumlanışına işaret eder.⁸ Batı kampının oluşturacağı uluslararası sendikal kuruluşlara üyelik ihtiyaç haline gelirse diye bu hüküm konmuştur. Bununla birlikte 1949 yılındaki kuruluşundan sonra, ne CHP, ne de sonraki Demokrat Parti (DP) hükümetleri, Türk sendikalarının Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonuna üye olmasına izin verecektir. Bu üyelik ancak 27 Mayıs sonrası gerçekleşir. İşçi örgütlerinin enternasyonal bağlar kurmasına yönelik bu husumet, NATO'ya

42 Doğan M G (2025). Korporatist Kamu Felsefesi İçinde Gelişen Zayıflatıcı Çoğulculuk: Çok Partili Hayata Geçişte CHP ve İşçi Hareketi. *Mülkiye Dergisi*, Siyasal Rejim Özel Sayısı, 31-54.

paralel kurulmuş küresel işçi teşekküllerini bile kapsamaktadır. Bu durum sendikaların milliyetçiliği meselesinden anlaşılanın esas olarak onları ulusal bağlama hapsetmek olduğunu pekâlâ gösterir.

Mecliste kanuna dair yapılan görüşmelerde grev hakkı da gündeme gelecektir. Söz kullanan DP temsilcileri kısıtlı tanımlanmış bir grev hakkı bu kanunda olsa, kanunun hürriyetçi niteliği gelişmez mi diye utangaçça sayılabilecek bir sorgulama yaparlar. Bakan Irmak ve komisyon başkanı Erişirgil grevin 3008 sayılı İş Kanunu ile yasaklanmış olduğunu hatırlatıp bu konunun o kanuna dair bir değişiklikte gündeme gelmesinin usulen daha doğru olacağını altını çizip, grev tartışmasının özüne girmekten kaçınarak konuyu kapatırlar. Kuşkusuz grev hakkı korporatist bir düzende akla gelebilecek bir uygulama değildir. Bununla birlikte 1936'da çıkarılan İş Kanunuyla açıkça yasaklanana kadar ülkede yasal grev düzenlemek, neredeyse imkânsız bir prosedürü olsa da mümkündür ve uygulandığı örnekler vardır.⁹ Sendikalar kurulunca grev hakkının tekrar gündeme gelmesi doğaldır. Yazında yasal sendikaların kuruluşundan 27 Mayıs Anayasasına giden süreçte yapılan grev hakkı tartışması pek çok boyutuyla değerlendirilmiştir, bu çalışmalarda özellikle iktidar ve muhalefet partilerinin bu konudaki tutumları irdelenmiştir. Tartışma yakın zamanda elit merkezli olmaktan çıkarılarak işçilerin grev hakkı talepli mücadelesine odaklanmaya da başlamıştır (Koçak, 2015).

Grev hakkına dair siyasal elitlerin yaklaşımlarını merkeze alan değerlendirmelerde genel kanı iktidara gelene kadar DP'nin grev hakkının tanınmasından yana olduğu buna karşın CHP'nin katı bir grev karşıtı tutumunun olduğudur (Doğan, 2015: 323-324). CHP içinde yasa çıktığı sırada başbakan olan Recep Peker gibi isimlerin grev hakkını duymak bile istemediği anlaşılmaktadır (Güzel, 1988b: 47). Üstelik sendikalar kanununa içkin devletçilik ilkesinin işçiyi koruyucu özelliğinden ötürü Türk işçisinin grev gibi tehlikeli silahlara ihtiyacı olmadığı düşüncesi müfrit bir grev karşıtı olmayan Çalışma Bakanı Sadi Irmak tarafından meclis kürsüsünde ifade edilir (TBMM, 1947: 303). Aslına bakılırsa CHP tıpkı sendikalar kanundaki gibi bu tartışmanın üzerinden atlamayı tercih etmiştir. Ta ki Reşat Şemsettin Sirer Çalışma Bakanlığına 1949 yılında, seçimlere on altı ay kala, getirilene kadar. Katı grev karşıtlığı CHP açısından bu noktadan sonra, özellikle DP seçim beyannamesinde iktidarlarında grev hakkının tanınacağı vaadinin ifade edilmesiyle başlar. Daha önceki eğitim bakanlığı sırasında da sağcı tutucu görüşleriyle bilinen bakan bu vadin halkın hoşuna gitmeyeceğinden emin olduğu için tartışmayı bu noktaya çekmeye çalışacaktır.¹⁰ DP'yi grev ve onun getireceği istikrarsızlık ve çatışma ortamını arzulayan sorumsuz

bir siyasal parti olarak tarif etmeye uğraşır. Seçimlerden sonra muhalefete düştüğünde ise CHP bu noktadaki tutumunu değiştirir ve 1953 Haziranında topladığı kurultayda grev hakkının tanınmasını programına ekler.

Tüm bu grev tartışmalarında özellikle iktidar mensuplarınınca dile getirilen sanayileşmiş batının içine düştüğü sosyal çatışmalara düşmeden uyum içinde refaha erişmeyi sağlayacak bir siyaset arayışı, liberal düşüncenin bu yönden eleştirilmesi tek parti yönetiminin solidarist korporatist kamu felsefesiyle uyumludur. Yazındaki korporatizm vurgusunun ana kaynağı olan bu tutum tabi ki işçi örgütlenmesinin yasal kurumsal çerçevesine dair tartışmalarda da gündeme gelmiştir. Bununla birlikte dünya savaşı sonrası oluşturulan mevzuat grev hakkının tanınmaması gibi tüm eksikliklerine rağmen esas itibarıyla liberal bir çalışma ilişkileri rejimi öngörmüş ve resmi devlet sendikaları kurmaya kesinlikle çalışmamıştır. Çalışma bakanlığından ziyade iktidar partisinin genel merkez örgütü üzerinden kurulmuş sendikaları iktidar partisinin politikaları doğrultusunda yönlendirmek için, daha dolaylı yöntemlerle pek çok adım atılmış olduğu da unutulmamalıdır. Bu çabalar da 1946 sonrası gerçek anlamıyla ortaya çıkan çok partili ve rekabetçi seçimli siyasi ortamla ilgilidir.

Yasa çıktıktan sonra kurulan ya da 1946 Aralıkta kapatılmayan sendikalara dönük iktidar partisinin özellikle resmen kurulmuş olmasa da o dönemde kamuoyunda “İstanbul İşçi Bürosu”¹¹ diye adlandırılan oluşum eliyle yürüttüğü aynı zamanda ulusal düzeyde de yürütmek istediği, bir yakından ilgilenecek, yönlendirme hatta kontrol etme çabası vardır (Doğan, 2003). Bu çaba İzmir örneğinde olduğu gibi kimi yerel CHP örgütleri tarafından şüpheyle karşılanırsa da genel merkezin onayladığı bir faaliyetlerdir. Buna rağmen CHP örgütünün bu konuda birdenbire ve topluca hareket ettiğini düşünmek yanlış olur. Sendikalarla ilişkilendirme çabası bu konuda görevlendirilmeyi istemiş birkaç kadronun, kuşkusuz Çalışma Bakanlığı ve Devlet kaynaklarına erişim ayrıcalığıyla ama kendi özverileriyle yürüttüğü bir faaliyetlerdir.¹² İzmir il örgütünün CHP kurumsal yapılanmasına aykırı bu faaliyete dair eleştirisi 1 Mart 1949 tarihinde CHP Genel Sekreteri Tevfik Sılay tarafından yanıtlanacak ve İstanbul’daki faaliyetin çok partili dönemin şartlarına uygun olduğu ifade edilecek ve başka yerlerde tekrarlanmasının doğru olacağı belirtilecektir (Doğan, 2003: 226-230). Bu faaliyetin başını çeken isimlere baktığımızda tıpkı çalışma bakanı Sadi İrmak gibi otuzlu yıllarda Nazi Almanyası’nda tıp eğitimi alan eski Zonguldak milletvekili Rebi Barkın ve onunla birlikte çalıştığı anlaşılan emekli asker Sabahattin Selek’i görürüz (Güzel, 1982: 418). Bununla birlikte parti içinde işçilerin sendikal

44 Doğan M G (2025). Korporatist Kamu Felsefesi İçinde Gelişen Zayıflatıcı Çoğulculuk: Çok Partili Hayata Geçişte CHP ve İşçi Hareketi. *Mülkiye Dergisi*, Siyasal Rejim Özel Sayısı, 31-54.

örgütlenmesini desteklemenin iyi bir fikir olmadığına dair kuvvetli bir karşı görüş de mevcuttur (Makal, 2007: 237-238). Tam da bu yüzden resmi olarak partinin esnaf ve işçi teşekküllerinden sorumlu biriminde aktif çalışan Rebi Barkın işçi örgütlenmesi konusunda kimi eleştirileri de dinlemeyerek, partinin resmi yapılanmasında olmayan bir tarzla inisiyatif almış gözükmemektedir, bu konuda genel merkezin desteğine de sahiptir. Barkın'ın, ilişki kurduğu yeni kurulmuş sendikalar ya da sendikalaşmak isteyen işçiler arasında iktidarın temsilcisi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Ahmet Makal'ın ifadesiyle CHP yasadaki sendikaların siyasetle ilişki kurma yasağını muhalefet partilerini ilgilendiren bir hüküm olarak görmektedir (Makal, 2007: 236). Kısacası resmi olarak bir "İstanbul İşçi Bürosu" kurulmuş bulunmasa da "büro" fiilen vardır ve sahada etkindir.

Hem Irmak, hem Barkın bir yandan otuzlar Almanya'sından etkilenmiş görünmekte öte yandan sosyal meseleye dair de sahici bir ilgi duymaktadır. Fakat bu konudaki çözümleri devletçi ve en önemlisi sınıf çatışması olasılığını bertaraf etmeyi en önemli hedef gören bir tarzda şekillenmektedir. Onların yaklaşımı partideki tek eğilim değildir. Örneğin, İzmir örgütünün işçiyi özellikle zayıf tutmak için illerinde birden fazla sendika kurulmasını teşvik etmek (Makal, 2007: 237) gibi yöntemlere başvurduğu da görülür. Bakanlığın benimsediği işçi örgütlülüğü açısından vesayetçi devletçilik anlayışı kimi parti birimlerinde işçi sendikalarına karşı düşmanca bir tutumla yan yana varlık göstermektedir. İçeride farklı görüşlerin varlığı partinin tutarlı bir tavır geliştirmesini engellemekte ve farklı görüş sahiplerinin niyeti ne olursa olsun işçiyi örgütsel açıdan kudretsiz kılarak sınıf çatışmasını engelleme stratejisini fiilen uygulanmasına yol açmaktadır. CHP'nin resmi yayın organı olan Ulus Gazetesinde kırklı ve ellili yıllarda işçi meselesine dair düzenli yazan Rebi Barkın bu konudaki faaliyetini partinin ilkelerinin kendince bir yorumu üzerinden temellendirmektedir.¹³

"Büro" ilişki kurduğu sendikalaşan işçilere önemli destekler sunmakta, bunun karşılığında bu sendikalar üzerinde göz ardı edilemeyecek bir hâkimiyet kurmaktadır. Fakat dönemin tüm yasal sendikalarının bu etkinin altında olduğunu düşünmemek gerekir. Örneğin köklü bir örgütlenme geçmişi olan matbuat teknisyenlerinin sendikası bu etkinin dışında kalır, 1950 seçimleri yaklaşırken sendikalarla ilişki kurmaya cüret edecek Demokrat Parti de sendikal alanda bölünme yaratarak bu etkiyi kısmen kırmıştır. Buna rağmen iktidar değişene kadar geçen dönemde CHP "İşçi Bürosunun" özellikle İstanbul merkezli faaliyeti sendikal alanda önemli bir belirleyiciliği haizdir ve sendikaları "vesayet" altında tutmuştur denebilir.

Yasaya ruhunu veren üç ilkenin “büronun” faaliyetlerini de belirlediğini iddia edebiliriz. İşçi devlet vesayetinde görmek anlamına gelen bir devletçilik sendikaların sınıf mücadelesi anlayışından uzak durmasını vazeder. Örneğin, Sadi Irmak bakanlıktan ayrıldıktan hemen sonra “İşçi Bürosunun” finanse ettiği ve daha sonra aynı mali ilişkiler devam ederken İstanbul İşçi Sendikaları Birliğine devredilen *Hürbilek* gazetesinde yayınlanan makalesinde, Türk sosyal mevzuatının devlet, işveren ve işçi işbirliğine dayandığını, sınıf mücadelesinin kötülüklerinden korunmak için bu samimi ortaklık şemasının korunması gerektiğini ileri sürer (Irmak, 1948). Millilikte ısrarda aynı anlama gelmektedir, enternasyonal sınıf kardeşliği değil de aynı milliyet bağına sahip olunan işverenle uyum içinde, çalışma ilişkileri düzenini sürdürmek esastır. Hürriyetçilik ilkesine gelince, “İşçi Bürosunun” doğrudan kurdurduğu sendika yoktur. İstanbul dışındaki örneklerde parti üyesi ya da işçi arkadaşları arasında öne çıkmış işçilerle kurulan özel bağlar onların sendikalaşma isteğini teşvik vardır ama burada da mesela Arjantin’in Peronist deneyiminde olduğu gibi açıktan kurdurulan ve partiye bağlı olan sendika bulamazsınız. Sendika kurma yönünde inisiyatif alan işçilerin özellikle kamu sektöründe işleri kolaylaştırılmış, özel sektörde ise kurulmuş olan sendikalarla bunlara çeşitli yardımlar yapılarak ilişkilendirilmiştir.

Şunun altını çizmek gerekir özel sektördeki sendikalara destek asla işveren aleyhine bir tutuma dönüşmemiştir, kamu sektöründe ise işçinin özellikle partiye yakın işçinin şikâyet ettiği idareciler bazı örneklerde kimi yaptırımlara uğramıştır. Çalışma Bakanlığı müfettişlerinin de parti bağlantıları üzerinden doğrudan Ankara’ya şikâyet edildiği örnekler vardır. 1948 yılında basına yansıyan bir olayda, savaş döneminden kalma üç saat ücretsiz fazla mesai uygulamasını devam ettiren bir bulgur fabrikasına İstanbul’daki Çalışma Müdürlüğü yetkilileri müdahale etmeyince doğrudan bakanlık merkez teşkilatından müdahale edilir. Bunun üzerine firma sendikalı işçileri kanunsuz lokavt yoluyla işten çıkarmaya başlar, fakat bu kez CHP bağlantısı sorunu çözmeyecektir.¹⁴ Üstelik söz konusu sendikanın yani İstanbul Gıda İşçileri Sendikası’nın başkanı daha sonra CHP’den milletvekili de seçilecek olan ve dönemin sendikal çevrelerinde çok itibar gören Zühtü Tetey’dir. Tetey’in ne yeni kurulan sendikal hareketteki, ne de partideki ağırlığı işverene karşı işe yaramamıştır. Oysa bakanlık bürokrasisini yerel teşkilata rağmen harekete geçirebilmiştir. Bu örnek “İşçi Bürosunun” faaliyetlerinin sınırını göstermesi açısından aydınlatıcıdır.

Ana muhalefet partisine yakın sendikaların varlığına tahammül edilmesi 1950 seçimleri yaklaştıkça yasa çıktıktan hemen sonra az çok birlik içinde

46 Doğan M G (2025). Korporatist Kamu Felsefesi İçinde Gelişen Zayıflatıcı Çoğulculuk: Çok Partili Hayata Geçişte CHP ve İşçi Hareketi. *Mülkiye Dergisi*, Siyasal Rejim Özel Sayısı, 31-54.

olan İstanbul sendikalarının iktidar ve ana muhalefet etrafında ikiye bölünmesini de kolaylaştıracaktır. Yasa çıktıktan sonra ilk anda sendikal alana müdahil olmaktan imtina eden DP, Haziran 1949'da toplanan İkinci Kongresindeki yönelime uygun olarak sendikal alanda işçileri kendi tarafına çekecek şekilde faaliyet göstermeye başlamıştır. Özellikle Sümerbank'ın Eyüp'teki Defterdar fabrikasında işçilerle diğerleri arasındaki anlaşmazlık tekstil işçilerinin birden fazla sendika kurmasına yol açacaktır. Defterdar fabrikası dışındaki tekstil sendikaları "İstanbul İşçi Bürosunun" kendine yakın sendikaları İstanbul Tekstil Sanayi İşçileri Sendikası adı altında birleştirmesiyle tekstil işçileri görünüşte öyle olmasa da fiilen partizan bir tarzda bölünür (Doğan, 2003: 166). Birliğin dışında kalan Defterdar işçileri muhalefet partisini desteklediklerini de açıkça beyan ederek ayrı sendika kurarlar. İşçiler arasında muhalefete ilgi tabi ki Eyüp Haliç Mensucat İşçileri Sendikası kurucuları ile sınırlı değildir, tam aksine işçiler arasında muhalefete ilgi yoğunudur, dönemin tanıklıkları bunu göstermektedir (Yıldırımaz, 2018: 2088).

Partizan bölünme işçilerin tercihi olmaktan çok, sendikacılığa dair algının tehlikeleriyle ilintili gözükmektedir. Komünist olma suçlamasından kaçınmanın en sağlam yolu iktidar ya da muhalefet, ana akım iki partiden birine intisap etmiş olmaktır (Koç, 1999: 103). Fakat bu durum partiler arasında kavga sertleştikçe sendikal harekette bir bölünmeye de yol açacaktır. Nitekim CHP "İstanbul İşçi Bürosunun" önyak olup kurduğu birliğe alternatif bir birlik yine 1949 yılında Hür İşçi Sendikaları Birliği adı altında oluşacaktır (Sülker, 1955: 97-104). Her ne kadar bu ayrılık kısa süreli olsa da, zira 14 Mayıs 1950 seçimindeki muhalefet zaferi sonrası iki birlik hemen birleşir, partizan bölünme ellili yıllarda da sendikal sorunları ağırlaştıran bir unsur olarak kalacaktır. Ellili yıllarda CHP'li bilinen sendikacılar iktidara dertlerini anlatmakta zorlanırlar.

Sendikalara zorunlu üyelik, işkollarında resmi sendikalar ve temsil tekeli gibi yasal düzenlemelerin yokluğunda, yeni oluşan, mali kaynaklardan yoksun, çoklu ve birbirleriyle rekabet halinde sendikal yapıların varlığı, çalışma ilişkileri düzeninde egemen olan modelin Robert Bianchi'nin zayıflatıcı çoğulculuk diye adlandırdığı modele benzediğini ortaya koyar (Bianchi, 1984). 1947'de yasal sendikaların kuruluşundan 27 Mayıs Anayasasının kabulüne kadar geçen evrede hâkim model budur. Bianchi, korporatizmin ilkeleri olan zorunlu üyelik veya temsili tekel gibi düzenlemelerin uzun vadede işçi örgütlerini güçlendirmeye yarayabileceğini, ancak sanayileşmenin henüz yeni olduğu ve işçi sınıfının zayıf olduğu bağlamlarda ise çoğulculuk

uygulamasının bu tür örgütlerin gelişip güçlenmesine engel olabileceğini ileri sürer. Çok partili sisteme izin vermeyen, korporatist kurumsal yapılarında bulunduğu Mısır'da plüralist bir sendikal sistemin bu amaçla benimsendiğini savunur (Bianchi, 1989).

Resmi sendikaların kurulmasına ve sendikal kuruluşlara zorunlu üyeliğe izin vermeyen iktidar partisinin içinde bu alanda sorumluluğu olan görevlilerinin de bulunduğu bir kesimi sendikalaşmak isteyen işçilere yardımcı olmuştur ama bunların birleşmesine dönük bilinçli çaba örneği bilebildiğimiz kadarıyla bir tanedir. İstanbul'da esas olarak farklı Sümerbank mensucat fabrikalarında örgütlü sendikaları birleştirmeye çalışmışlardır, İzmir'de ise tam tersine aynı işkolunda ikinci bir sendikanın kurulmasını teşvik etmişlerdir. İstanbul'daki hamle tarihsel bağlamı içinde düşünüldüğünde Demokrat Parti'nin işçiler arasında artan etkisini kontrol altına almak için yapılmış bir manevra olarak da düşünülebilir. Dolayısıyla elliler ve daha sonra atılmışlar boyunca gelişecek milli tip işkolu sendikaları kurma arzusu, sendikaları kuran öncü işçilerin ikinci sendikalara dönük olumsuz bakışı hep bu zayıflatıcı çoğulculuk uygulamalarının sonuçlarından çıkan dersler nedeniyle oluşmuştur denebilir. Bu olumsuz sonuçların bakiyesi neydi diye sorulursa, bunun yanıtı Aziz Çelik'in 1947 sonrası sendikalarının tarihine dair kapsayıcı çalışmasında yaptığı tespitte vardır denebilir (Çelik, 2010): İktidar partilerinin yasal sendikalar üzerindeki vesayeti. İşverenle uğraşmak yerine birbirleriyle rekabet eden, aynı işyerini örgütlemeye çalışan ve çoğu zaman patron tarafından devreye sokulan ikinci sendikalar gibi olgular bu yasal form sayesinde mümkün olmuş ve özellikle kuruluş aşamasında genç sendikaların işini epey zorlaştırmıştır. Hükümet desteğine muhtaç olma yani vesayet, kurulan sendikalar korporatist resmi sendikalar söz konusu olmasa da bu bağlamda gündeme gelmiştir. Ellilerin ortalarından itibaren kurulmaya başlanan milli tip işkolu sendikaları bu zayıflatıcı çoğulculuğa panzehir olmuş, dolayısıyla vesayetin kırılmasında kısmen etkin rol oynamış gözükmektedir.

Sonuç

İşçi örgütlenmesine dair tek partili dönem boyunca ortaya konan uygulamalar korporatist bir rejimin varlığına işaret etmez. Yukarıda belirtildiği gibi bu yargı hâkim kamu felsefesinin de korporatizmle alakasız olduğu anlamına gelmez zira halkçılık ilkesinin dayandığı solidarizm (tesanütçülük) anlayışı korporatist rejimlerin de temelinde bulunmaktadır. Bu anlayışa göre liberal felsefeye dayalı kural ve kurumların olmadığı bunun yerine sınıflar üstü olduğu düşünülen ve doğru kurumsal mimariyle bu özelliğe açığa

çıkartılabilecek olan devletin vesayetinde sınıflar mücadelesi engellenebilir ve engellenmelidir. Tek parti Türkiye'si bu anlayış doğrultusunda ve ulusal kalkınma hedefiyle hareket etmiştir. İttihatçılıktan da getirilen mirasla (Toprak, 2017) bu yönde önce bir milli sermaye sınıfı yaratılarak yürünmek istenmiş yirmili yıllarda bu doğrultuda politika izlense de, Büyük Buhranın etkisiyle yerli hammaddeyi işleyecek sanayi kuruluşları devlet eliyle otuzlardan itibaren oluşturulmaya başlanmıştır. İşçi örgütlenmesi sorunu işte bu aşamada yani devlet eliyle sanayi işletmeleri kurulunca tek parti iktidarının gündemine kişisel girişimleri bir aşan bir acele ve önemle girer.

1936 İş Kanunundan itibaren oluşturulan düzen, sendika ve grev hakkı tanımayan, sınıflar mücadelesi olasılığını yok etmeye çalışan, bunun bir yolunu da bireysel işçi haklarını tanımakta gören, kısacası korporatist kamu felsefesini yansıtan bir düzendir. İkinci Dünya Savaşı döneminde savaş vurgunculuğunun tetiklediği zenginleşme ve bunun sabit gelirli kesimlerde yarattığı toplumsal hoşnutsuzluk, İş Kanununun dayandığı zemini zorlar. Buna yaklaşmakta olan Soğuk Savaş jeopolitiğinin kaygıları da eklenince Batı Bloğuna yaklaşmak isteyen Türkiye rejimini daha liberal hale getirecektir. Böylece korporatist kamu felsefesi sulandırılır ama sınıflar mücadelesini bastırma gayesi nedeniyle işçiyi vesayet altında tutma gayesi değişmez.

Yeni kurulan Çalışma Bakanlığı ekseninde, CHP genel merkezi çok istekli olmasa da işçi sendikalarının kurulmasını destekler ve bunları etki altında tutmak için en iyi yolun sendikal örgütlenmeye şartlı bir biçimde de olsa yardım etmek olduğunu düşünür. Bu gönülsüz tutum söz konusu çabanın sınırlı kadroların üstünde kalmasına yol açar. İktidar partisinin sağladığı destek de bazı teknik ve bürokratik konularla mali yardımın yanı sıra sadece kamu işletmelerinde örgütlenmenin önünü açacaktır, özel sektörde sendikalaşma sendikacıların kendi gayretinin sonucu olacaktır. Fakat sonuçta kurulan düzen çoğulcu yapısı ve gönüllü üyeliğiyle sendikal mücadelenin yükünü işçilerin üstüne bırakmakta, iktidar partileri dışında hiçbir siyasi eğilimin sendikalarla anlamlı bağlar kurmasına, dayanışma içinde olmasına, destek vermesine izin vermemektedir. Böylece CHP'li ya da Demokrat olmazlarsa etkili bir destekten mahrum kalan sendikalaşmak isteyen işçiler ister istemez bir vesayet düzeni içinde hükümet partileriyle patronaj ilişkilerine girmiş olurlar. Aşağı yukarı aynı dönemlerde şekillenen meslek odalarından farklı olarak sendikalar zorunlu üyelik temelinde kurulmamıştır. Bunun sonucunda işçilerin kendi gayreti ve örgütlenme iradesi dışında her tür kaynaktan mahrum olan sendikaların içinde olduğu bu rejim zayıflatıcı çoğulculuk diye adlandırılmıştır.

Böyle bir çoğulculuğun kural ve kurumlar açısından korporatist bir rejimle hiçbir ortaklığı yoktur. Fakat bu “hürriyetçi” düzenin, sınıf mücadelesi olasılığını işçinin örgütsel kaynaklarını ve enternasyonal dayanışma olasılığını kısıtlayarak, zaten zayıf olan sendikal tabanın iyice parçalanmasının önünü açarak, engellemeye çalışması ve işvereni herhangi bir kısıtlamaya tabi tutmaması, tek parti dönemi boyunca gördüğümüz uygulamalarla uyumludur. Anlaşıldığı kadarıyla solidarist korporatist kamu felsefesine tutarlı bir ideolojik bağlılıktan ziyade tek parti hükümetleri pragmatik bir tutum içinde milli iktisat anlayışı doğrultusunda ulusal kalkınmayı hedeflemektedir. Bu vizyonda işçilerin payına sömürü ve tahakkümün yanında bireysel hakların yasal mevzuatla kısmen verilmesi ve patronaj dışında bir şey düşmez. Fakat işçi örgütlenmesi yasal sendikaların kurulmasından itibaren kendi yolunu bu kurumsal mimari içinde bulacak ve atmışlı yetmişli yılların tarih yazan toplumsal mücadelelerini de bu temel üzerinde yaratacaktır.

Sonnotlar

1- Tam bir terk ediş olmasa da, bir dönüşüm ancak 27 Mayıs sonrasında ortanın solu eğilimiyle başlayacaktır.

2- Yılda iki kez toplanması öngörülen bu kurulun faaliyetlerinin arşiv kaynaklarına dayalı bir dökümü için bakınız F Akın ve S Bayraktar (2011). Erken Cumhuriyetin İktisadi Kurumlarından Biri: Âli İktisat Meclisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29, 115-121.

3- Geçici kanun 1908 Devriminin hemen sonrasında ortaya çıkan grev dalgasını kontrol altına almak amacıyla hükümet tarafından yayınlanmış, daha sonra meclis açılıp çalışmaya başlayınca 1909 yılında hükümleri değişmeden kanunlaşmıştır.

4- 3008 sayılı kanunun meclis tutanakları için bakınız TC *TBMM Zabıt Ceridesi* 1936 Cilt 12 s. 23-46, 49-76, 79-85, 113, 114, 117.

5- Bu tartışma için bakınız T Timur (1991). *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*. İstanbul: İletişim Yayınları; K Karpat (1958). *Turkey’s Politics the Transition to Multi-Party System*. Princeton-New Jersey: Princeton University Press; M Toker (2000). *Tek Partiden Çok Partiye*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.

6- Demokrat Partinin kuruluşunu tetikleyecek Çiftçiye Topraklandırma Kanunu ve hatta kısmen Varlık Vergisi de bu bağlamda düşünülebilir.

7- 5018 sayılı kanun tartışmaları için bakınız TC *TBMM Zabıt Ceridesi* 1947 Cilt 4 s. 48, 189, 295-324.

8- Bu konuşmanın metni için age., s. 309-311.

9- Tek parti döneminden bir grev örneği için bakınız Ş Oğuz (der.) (2005). *1927 Adana Demiryolu Grevi*. İstanbul: TÜSTAV Yayınları. Bu grevin yabancı bir şirkete karşı düzenlendiği unutulmamalıdır.

10- Bakanlık seçimin hemen öncesinde grev karşıtı bir propaganda kitapçığı bile çıkaracaktır bakınız Çalışma Bakanlığı (1950). *Grev Olayları ve Türkiyemiz*. Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O.

11- CHP'nin bir işçi bürosu yoktur. Ahmet Makal (2007: 239-240) bunu tartışmaya bırakmayacak şekilde ortaya koyar. Bununla birlikte dönemin tanıklıkları (Fehmi Yazıcı, Lütfü Erişçi ve Kemal Sülker'in tanıklıklarına dayalı aktarımlarını kastediyoruz. Sonraki araştırmacılar bu tanıklıklara dayalı olarak sanki CHP'nin böyle bir kurulu varmış gibi yazmıştır) ve Rebi Barkın'ın ilgili yerde referans verilen kişisel yazışmaları bu tabirin enformel bir biçimde kullanıldığını gösterir. İstanbul'da genel merkezin de desteklediği ve İstanbul'da söz konusu çalışmayı yürütenlerce başka yerlere de yayılmak istenen bir girişim vardır. Dönemin İzmir örgütü bu durumdan rahatsızdır ve bu deneyin bitirilmesi taraftarıdır. Tartışmaya başka hangi CHP unsurlarının dahil olduğunu bilmiyoruz ama parti içi tartışmada pozisyonlarını güçlendirmek adına hiç değilse Barkın'ın bu ifadeyi enformel biçimde kullandığını ve CHP genel merkezince bunu yapmamasına dair uyarıldığı konusunda bir emare olmadığını ifade etmek gerekir, tam tersine genel merkez bu deneyi desteklemektedir. Bu nedenle burada "İstanbul İşçi Bürosu" ifadesi CHP yapılanmasında böyle bir kurul bulunmasa da, dönemin gündelik sendikal siyasal jargonunda kullanıldığından tırnak içinde kullanılacaktır.

12- İşçi sendikalarına dönük gösterilen ilgiye itiraz eden İzmir örgütü ve "İstanbul İşçi Bürosu" arasındaki tartışmaya dair 1949 yılında CHP genel sekreteri Tevfik Sılay'ın İzmir İl Örgütüyle yaptığı bir yazışma ve Rebi Barkın'ın 1957 yılında sendikal konulara ilgi göstermek isteyen dönemin İzmir İl Başkanına, yani ileride CHP'de ortanın solu akımının önemli bir ismi olacak Dr. Lebit Yurdoğlu'na, gönderdiği kişisel bir mektup şu çalışmanın ekinde yer almıştır. Mustafa Gökem Doğan (2003), age. Ek B ve Ek D. Bu çalışmada Barkın'ın yazı ve yazışmalarından kalanların Prof. Dr. Mehmet Öznur Alkan'ın kişisel arşivinde bulunduğu belirtilmektedir.

13- Barkın'ın yazılarının toplandığı şu küçük kitapçık bu yargının temelidir: R Barkın, *Cumhuriyet Halk Partisinin Sosyal Politikası Sosyal Adalet ve Sosyal Emniyet, İşçi Meseleleri, Sendika, Grev ve Lokavt Üzerinde Mütalealar*. Ankara: Karınca Matbaası, 1956.

14- Bu olay örgüsü kanunsuz lokavta dair sendikanın Cumhuriyet gazetesine yolladığı Çalışma Bakanına Açık Mektupta anlatılmaktadır. Bakınız *Cumhuriyet* 2 Şubat 1948. Aktaran Doğan (2003) age., s.188-189.

Kaynakça

Akçay İ İ (2010). Türkiye’de Emegın Bir Mücadele Aracı Olarak İş İhtilafları: 1936-1963. *Çalışma ve Toplum*, 2/25, 41-64.

Akın F ve Bayraktar S (2011). Erken Cumhuriyetin İktisadi Kurumlarından Biri: Âli İktisat Meclisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29, 115-121.

Barkın R (1956). *Cumhuriyet Halk Partisinin Sosyal Politikası Sosyal Adalet ve Sosyal Emniyet, İşçi Meseleleri, Sendika, Grev ve Lokavt Üzerinde Mütalealar*. Ankara: Karınca Matbaası.

Bianchi R (1984). *Interest Groups and Political Development in Turkey*. Princeton NJ: Princeton University Press.

Bianchi R (1989). *Unruly Corporatism: Associational Life in Twentieth-Century Egypt*. Oxford: Oxford University Press.

Çalışma Bakanlığı (1950), *Grev Olayları ve Türkiyemiz*. Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O.

Çelik A (2010). Vesayetten Siyasete Türkiye’de Sendikacılık (1946-1967). İstanbul: İletişim Yayınları.

Doğın M G (2003). Governmental involvement in the establishment and performance to the trade unions during the transition to multi party politics: The case of the worker’s bureau of the Republican People’s Party. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Doğın M G (2015). Türkiye’de İlk Sendikalar Yasası Döneminde Grev Hakkı Tartışmaları. İçinde: Y D Çetinkaya ve M Ö Alkan (der), *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi Yeni Yaklaşımlar Yeni Alanlar Yeni Sorunlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 322-334.

Erişçi L (1997). *Türkiye’de İşçi Sınıfının Tarihi (özet olarak)*. Ankara: Kebikeç Yayınları.

Gülalp H (1987). *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*. Ankara: Yurt Yayınları.

Gülmez M (1983). *Türkiye’de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*. Ankara: TODAİE Yayınları.

Güzel M Ş (1982). Türkiye’de İşçi Örgütlenmesi 1940-1950 Cilt 1.(Basılmamış Doçentlik Tezi). Ankara: AÜSBF.

Güzel M Ş (1988a). Çalışma Bakanlığı’nın Kuruluşu Çalışma Hayatında İngiliz Etkisi. *Tarih ve Toplum*, 50, 52-56.

Güzel M Ş (1988b). 1946 ve Sonrasında Türkiye’de Grev Tartışması. *Toplum ve Bilim*, 40, 46-50.

Irmak S (1948). İşçi Sendikaları. *Hürbilek*, 31 Temmuz.

- Kansu A (2001). Türkiye’de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları. İçinde: A İnsel (der), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 253-267.
- Karpat K (1959). *Turkey’s Politics the Transition to a Multi-Party System*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Kayıran M ve Saygın S (2019). İzmir İktisat Kongresi. *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 3 (5), 27-70.
- Koç Y (1999). *Türk İş Tarihinden Portreler Cilt 2*. Ankara: Türk İş.
- Koçak H (2015). Salonlardan Meydanlara Doğru: 50’lerden 60’lara İşçi Hareketi Grev Hakkının Peşinde. İçinde: Y. D Çetinkaya ve M Ö Alkan, (der), *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi Yeni Yaklaşımlar Yeni Alanlar Yeni Sorunlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 335-354.
- Makal A (1999). *Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*. Ankara: İmge Yayınları.
- Makal A (2002). *Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*. Ankara: İmge Yayınları.
- Makal A (2007). *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Manoiesco M (1936). *Le Siècle du Corporatisme*. Paris: Felix Alcan.
- Oğuz Ş (der) (2005). *1927 Adana Demiryolu Grevi*. İstanbul: TÜSTAV Yayınları.
- Panitch L (1980). Recent Theorizations of Corporatism: Reflections on a Growth Industry. *British Journal of Sociology*. 31 (2), 159-187.
- Parla T (1989). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Peker R (1935). *C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayında R. Peker’in Söylevi*. Ankara.
- Schmitter P C (1979). Still The Century of Corporatism. İçinde: P C Schmitter ve G Lembruch (der), *Trends Toward Corporatist Intermediation*. London: Sage Publications, 7-52.
- Seren S (1947). *Çalışma Bakanlığı Kuruluşundan Bugüne Kadar*. Ankara: T.C. Ziraat Bankası Matbaası.
- Sülker K (1955). *Türkiye’de Sendikacılık*. İstanbul: Vakit Matbaası.
- Sülker K (2004). *Türkiye Sendikacılık Tarihi*. İstanbul: TÜSTAV Yayınları.
- Talas C (1992). *Türkiye’nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- TBMM (1936). *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 12. Ankara.

TBMM (1947). *İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun tasarısı ve İşçileri, Adalet ve Çalışma Komisyonları Raporları*, (1/125). T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. Cilt 4, (no. 88). Ankara.

TİD (1946). *Türkiye İşçiler Derneği Nizamnamesi*. İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi.

Toker M (2000). *Tek Partiden Çok Partiye*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Toprak Z (1980). Türkiye’de Korporatizmin Doğuşu. *Toplum ve Bilim*, 12, 41-49.

Toprak Z (1996). 1946 Sendikacılığı: Sendika Gazetesi, İşçi Sendikaları Birlikleri ve İşçi Kulüpleri. *Toplumsal Tarih*, 6/31, 19-29.

Toprak Z (2017). *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*. İstanbul: Doğan Kitap.

Timur T (1991). *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Yazıcı F (1949). *Sendika ve Grev Hürriyeti*. İstanbul: Berksoy Basımevi.

Yıldırım S (2018). İşçilerin Kütüphanesi: Türkiye’de Sendikalı İşçilerin Entelektüel Kaynakları 1946-1961. *Çalışma ve Toplum*, 4/59, 2083-2128.

27 Mayıs Darbesi Sonrası Türkiye’de Yeni Rejimin Oluşturulması: Yassıada Mahkemeleri ve Anayasal Siyaset

Sinan Yıldırım, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi

ORCID: 0000-0003-2992-7451

E-Posta: sinany@istanbul.edu.tr

Öz

1961 Anayasası tartışmalarının yapıldığı günlerde “Suçsuz Anayasa” başlıklı bir makale yayınlayan Mümtaz Soysal, 1924 Anayasası’nın Demokrat Parti’nin (DP) otoriter siyasetinin bir sebebi veya dayanağı olup olmadığını tartışır. Soysal’a göre suçlu olan Anayasa değil genel anlamda yasaların nasıl uygulandığı veya uygulanmadığıdır. Buna rağmen özellikle 27 Mayıs 1960 darbesi ardından iktidardan düşürülen siyasetçilerin yargılanacağı Yassıada Mahkemeleri, DP yöneticilerinin 1924 Anayasası’na aykırı davranışlarının tartışıldığı önemli bir zemin haline gelmiştir. Bu zemin Türkiye Cumhuriyeti’nin hukuki çerçevesinin ve böylelikle de rejiminin yeniden oluşturulmasına yönelik bir tartışma ile de birlikte ilerlemiştir. Bu çalışmada, özellikle Yassıada Mahkemeleri üzerinden Türkiye’nin 27 Mayıs 1960 darbesi ardından nasıl bir rejim değişikliği tartıştığı ve bu rejim değişikliğinin nasıl meşrulaştırıldığı analiz edilecektir. Özellikle Yassıada Mahkemeleri’nde, Anayasaya karşı işlenen suçların nasıl tanımlanmış olduğu, yeni dönemde yeni devletin yeni yasal rejiminin ne tür bir içerikte oluşturulmaya çalışıldığına da ipuçlarını sunacaktır.

Hukuki ve yargısal mekanizmaların rejim değişikliklerinde oynadığı kritik rolü vurgulamak için hukuk ve siyaset etkileşiminin görülebileceği Yassıada duruşmalarının tutanakları incelenmiştir. Mahkemeler sırasında 1924 Anayasası’nın eksiklikleri ve otoriter uygulamalara olanak tanıdığı yönündeki eleştiriler tartışılırken, darbenin ardından hızla hazırlanan 1961 Anayasası, hukuki çerçeveyi daha demokratik bir temele oturtmayı amaçlamıştır. Bu anayasa, kuvvetler ayrılığı ilkesini güçlendirmiş, Anayasa Mahkemesi gibi özerk kurumlar kurarak yürütmenin yetkilerini sınırlandırmıştır. Hazırlık sürecinde akademisyenler, askerler ve siyasi aktörler arasındaki tartışmalar, anayasal reformların hem geçmiş rejimle hesaplaşmayı hem de yeni bir meşruiyet arayışını yansıttığını göstermektedir.

Bu bağlamda, çalışma hem 1924 Anayasası’nın Cumhuriyet’in temel ilkelerini nasıl şekillendirdiğini hem de Demokrat Parti iktidarının bu ilkelerden nasıl saparak anayasal krizlere yol açtığını anlamaya çalışmaktadır. Yassıada duruşmaları, sadece yeni rejimin şekillendirilmesiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda eski rejimi de yeniden tanımlamıştır. Zira bu yeniden tanımlama gerçekleştirilemediği takdirde Anayasayı ihlal uygulamalarının tanımlanması da oldukça zorlaşmaktadır. Darbenin

hemen ardından başlayan yoğun ve hızlı Anayasa yazma girişimleri, yeni dönemi tanımlarken, eski rejimin temel niteliklerini de yeni baştan biçimlendirmekte ve aslında müdahalenin meşruiyetini bu yeni değiştirilmiş tanım üzerinden yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: 27 Mayıs 1960 Darbesi, 1961 Anayasası, 1924 Anayasası, Yassıada Mahkemeleri, Siyasal Rejim ve Hukuk.

The Making of the New Regime in the Wake of 27 May Coup: Yassıada Trials and Constitutional Politics

Abstract

During the debates surrounding the drafting of the 1961 Constitution, Mümtaz Soysal published an article titled ‘Innocent Constitution,’ questioning whether the 1924 Constitution was a cause or justification for the Democrat Party’s (DP) authoritarian politics. According to Soysal, the issue lay not with the Constitution itself but with the broader context of how laws were implemented—or not implemented. Nevertheless, following the May 27, 1960 coup, the Yassıada Trials, in which ousted DP politicians were prosecuted, became a key platform for examining their alleged violations of the 1924 Constitution. These trials also sparked broader debates about reshaping the legal and political framework of the Republic of Turkey.

This study focuses on how the Yassıada Trials highlighted debates about regime change following the May 27 coup and the process by which this change was legitimized. The trial records, particularly the framing of constitutional violations, offer insights into the legal content and principles formulated for the emerging state and its legal regime. To emphasize the critical role of legal and judicial mechanisms in facilitating regime changes, this study examines the transcripts of the Yassıada hearings, where the interaction between law and politics is clearly evident. The trials addressed the deficiencies of the 1924 Constitution and its purported facilitation of authoritarian practices. Meanwhile, the 1961 Constitution—drafted in the aftermath of the coup—sought to establish a more democratic legal framework. This included reinforcing the principle of separation of powers and creating autonomous institutions, such as the Constitutional Court, to limit executive authority.

The discussions among academics, military leaders, and political actors during the drafting of the 1961 Constitution reflect a dual aim: reconciling with the previous regime’s shortcomings and seeking legitimacy for the new order. This study

examines how the 1924 Constitution shaped the foundational principles of the Republic and how the Democrat Party deviated from these principles, leading to constitutional crises and the undermining of foundational principles.

The Yassıada Trials not only helped shape the new regime but also redefined the old one. Without this redefinition, identifying and prosecuting constitutional violations would have been extremely difficult. The rapid drafting of the 1961 Constitution, which began immediately after the coup, served to both define the new era and reconfigure the core attributes of the previous regime. This reconfiguration ultimately provided the basis for legitimizing the intervention, based on a newly articulated understanding of the state's constitutional framework.

Keywords: 27 May 1960 Coup, 1961 Constitution, 1924 Constitution, Yassıada Trials, Political Regime and Law

Giriş

Askeri müdahaleler, “Cumhuriyet” rejiminin nasıl geliştiğinin Türkiye siyaseti içerisinde tanımlanması açısından önemli çıkış noktalarıdır. Rejimin unsurlarının Osmanlı’dan başlayarak oluşmasında, kurucu ideolojinin tanımlanmasında ve ardından toplumsal/demokratik alanın oluşturulup sınırlandırılmasında darbeler neredeyse bugün bile temel çerçeveyi oluşturur. Askeri müdahaleler ve anayasal düzen ilişkisi, her bir müdahale ardından yeniden düzenlenirken, devlet ve vatandaşlar arasındaki asli sözleşme olarak yeni bir meşruiyet zeminin kurulmasına da hizmet etmektedir. Haldun Gülalp (1993: 44), darbeler ve ardından kurulan siyasal rejimin sermaye birikim rejiminde yaşanan dönüşüm ile olan ilişkisine değindiği çalışmasında, Türkiye’de devletin sürekliliğinin, hükümetlerin ve rejimin değişmesine bağlı olduğu söyler. Hükümetlerin sermaye birikimi sürecinde yaşanan dönüşümü yönetebilmesi ise politik meşruiyetlerinin gücü ile ilişkilidir ve bu gücün kaybedilmesi durumunda dönüşümü gerçekleştirme işlevini kurucu felsefede kendisine güçlü bir yer bulan ordunun üstlendiğini ve yeni sermaye birikimi rejimine uygun bir iktidar bloğunu bu meşruiyete dayanarak devlet yönetimine getirdiği ileri sürülebilir. 27 Mayıs 1960 darbesi de bu durumun açık bir örneğini oluşturmaktadır.

Türkiye’de darbelerin sürekliliği, yalnızca siyasal krizlerin çözülmesine yönelik bir mekanizma değil, aynı zamanda devletin kurumsal yapısındaki sürekliliğin korunması amacını taşır. 27 Mayıs 1960 darbesi, bu bağlamda hem siyasal hem de kurumsal bir yeniden yapılanma hamlesi olarak görülebilir. Özellikle ordu, kendisini devletin kurucu ve koruyucu unsuru olarak konumlandırmış ve anayasal düzeni yeniden tesis etme misyonunu

üstlenmiştir. Bu yaklaşım, yalnızca dönemsel krizlerin çözümüne yönelik değil, aynı zamanda uzun vadeli bir düzenin inşasında ordunun rolünü kalıcı hale getirmiştir. Bu durum, 1960 sonrasındaki diğer askeri müdahaleler için bir şablon oluşturmuş ve ordunun siyaset üzerindeki etkisini kurumsallaştırmıştır.

Darbenin gerçekleştiği toplumsal ve siyasal ortam, bir çeşit müdahalenin çok da beklenmedik bir şey olmadığını daha ilk günlerden göstermekteydi. Kamuoyu, özellikle de iktidar karşıtı kamu, 1957 sonrasında ülkede yeni bir rejimin kurulması gerektiğine ikna olmuştu. Buna dönük sivil bir müdahale özellikle dönemin sonunda Tahkikat Komisyonu'nun kurulması ile ateşlenecek ve bu sivil toplumsal müdahale ordu eliyle bir bakıma 'soğurulacaktır' (Yıldırım, 2024: 80). Oldukça hegemonik hale gelen bu çatışmalı süreç, muhalif toplumsal hareketin, askeri müdahale sonrasında ortaya çıkan yeni rejim içerisinde de kendisine yer bulmasını gerektirecektir. Savaş sonrası dünyada egemen hale gelen demokratik-refah devleti modelinin Türkiye ölçeğinde uygulayıcısı olması beklenen Demokrat Parti (DP), bir süre sonra bu yeni yapının kurulmasının sözcülüğünü Hürriyet Partisi ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) oluşturduğu muhalefet bloğuna karşı kaybedecektir (Akça, 2010: 380). Darbe öncesi geline son nokta ise bu süreçteki hegemonyanın DP aleyhine tümünden bozulmasıyla sonuçlanmış ve yeni rejimin kurucusu olma misyonunu darbe ile gelen yeni iktidar ve 1961 Anayasası üstlenmiştir.

Darbenin gerçekleşme süreci ve ardından gelen yargılamalar ile yeni Anayasa'nın oluşturulması, Türkiye'de siyaset alanını yeni baştan oluşturur. Rejimin yeni hali, aslında hemen İkinci Dünya Savaşı'nın ardından tartışılmaya başlanmış, fakat yeni rejimin aktör ve kurumlarının yerleşikleşmesi eski rejimin sınırlarına çarparak bir devlet krizinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu çalışmada darbe ile sonuçlanan bu krizin nasıl çözümlendiğine dair bir kısmi analiz yapılması amaçlanmıştır. Genelde bu yöndeki tartışmalar 1961 Anayasası'nın yapılış sürecine ve yeni Anayasa maddelerinin hangi sınırları kabul ettiği üzerine odaklanmıştır. Böylelikle darbe sonrası Anayasa ile birlikte yeni siyasal ve toplumsal alanın hangi kurallar ile işleyeceği belirlenmiş, önceden karşı karşıya geline sorunlarla bu yeni alanların düzenlenme biçimlerindeki ilişkisellik analiz edilmiştir. Bu analizler yeni rejimin niteliği hakkında en somut bilgilerin elde edilmesini sağlarken, aynı zamanda eski sorunların nedenleri konusunda yeni tartışmaların da ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu tartışmaların ortaya çıkarttığı yeni ayrışma ise darbeye giden süreçte ortaya çıkan durumun asıl sebebinin ne olduğuna ilişkindir.

Yassıada mahkemeleri, yalnızca DP'nin yargılanması değil, aynı zamanda 1924 Anayasası'nın ve kurucu rejimin yeniden yorumlanması için bir platform olarak işlev görmüştür. Yargılama sürecinde, DP'nin milli irade kavramını otoriter bir yönetim aracı olarak kullandığı ve bu bağlamda anayasal sınırları ihlal ettiği iddiası ön plandaydı. Bu süreçte mahkemeler, 1924 Anayasası'nın eksiklerini vurgulayarak yeni anayasal düzenlemeler için ideolojik bir temel oluşturmuştur. Eski rejimin demokratik niyetleri olduğunu ancak dönem koşullarının bunu gerçekleştirmeye engel teşkil ettiğini öne süren söylemler, yeni rejimin meşruiyetini bu tarihsel anlatı üzerinden inşa etmiştir. Böylelikle Yassıada yargılamaları, eski rejimi eleştirirken aynı zamanda onu yeni döneme uygun bir çerçevede yeniden tanımlamıştır.

“Suçsuz Anayasa”

Mümtaz Soysal, 1 Ağustos 1960 tarihinde yani darbenin hemen ardından, 1954 yılında yayımlanmaya başlayan ve sonraki yılların temel ideolojik ve kurumsal farklılaşmasında etkin bir fikir oluşturma zemini haline gelen, *Forum* dergisinde, “Suçsuz Anayasa” başlıklı bir makale yazar (2019). Soysal’a göre 1924 Anayasası, DP’nin yol açtığı ve darbenin gerçekleşmesine zemin oluşturan sorunların sebebidir. Aslında Soysal özetle şunu söylemektedir: hiçbir anayasa onu uygulayan siyasi iradenin dışında değerlendirilemez. Özellikle, demokratik hakların kullanımının sınırlandırılması, muhalefetin siyasi müdahalede bulunma imkânlarının engellenmesi, seçim kanunlarının iktidar partisi lehine olacak biçimde uygulanması gibi Anayasa’nın dışındaki düzenlemeler rejimin niteliğini anayasalardan daha fazla belirlemektedir. Bu türden Anayasa’nın düzenlemesi dışında kalan alanlarda yaşanan sorunlar, Türkiye’de daha sonra uygulanacak anayasaların da daha detaylı yazılarak bu alanları sınırlandırmasını sağlayacak biçimde oluşturulmasına etki etmiştir. Soysal’a göre (1997: 41), 1924 metninin ‘sağlam kısalığı’ değişen durumlara uydurulmasına imkân sağlarken, bu fırsat kullanılamamış ve darbeye giden süreç ve bizatihi darbe, sonrasındaki Anayasaların uzun ve detaylı olması sonucunu vermiştir. Siyasi iktidarlara duyulan güvensizlik, anayasal sınırlamalar ile giderilmeye çalışılmıştır.

Soysal’ın altını çizdiği bu suçsuzluk halinin tartışılması, darbenin hemen ardından yaşanan yeni anayasa yazım gayretleriyle doğrudan bağlantılıdır. Zira burada çözümlenmesi gereken *iki* temel sorun bulunmaktadır. Birinci sorun, mademki 1924 Anayasası suçsuzdur o zaman neden yeni anayasa yazılmaya darbenin hemen ardından alelacele başlanmıştır, sorusuna verilecek cevap ile ilişkilidir. 27 Mayıs’tan bir gün sonra İstanbul Üniversitesi hocalarından oluşan bir heyet Ankara’da toplanarak yeni bir Anayasa Ön

Projesi hazırlama işine girer ve asıl olarak bu anayasa yazımı süreciyle birlikte darbenin meşruiyetinin çerçevesini de oluştururlar. Raporun ilk beş sayfası, DP iktidarının anayasayı nasıl ihlal etmiş olduğunu açıklamaktadır. Osman Doğru'ya göre (1998: 27) Sıddık Sami Onar başkanlığında oluşturulan bu heyetin ihlal edilemez bir anayasa hazırlığı içinde olduğunu söylemek mümkündür. Raporda bu durum şöyle ifade edilmiştir: "... devletin ihlal edilmiş ve işleyemez bir hale gelmiş anayasası yerine, bir hukuk devletinin gerçekleşmesini sağlayacak, devlet organlarını kuracak ve sosyal müesseseleri hak ve adalet prensiplerine, demokrasi esaslarına dayanmasını temin edecek bir anayasa hazırlamak ..." (Koçak, 2024: 24).

Hazırlanan bu anayasa taslağında ilk göze çarpan özellik genel oy ve siyasi partilere duyulan güvensizliktir. Yürütme organını zayıflatarak devlet iktidarı farklı kurumlar arasında bölünmekte ve başta üniversite, ikinci meclis ve Anayasa Mahkemesi olmak üzere özerk kurum ve kurullar yaratılmaktaydı. Bunun dışında bir başka anayasa tasarısı Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından hazırlanacak ve İstanbul Ön Tasarısına göre daha ılımlı bir siyasi bölümlenme tarif edilecektir. Her ikisinde de ortak nokta olarak ikinci bir meclis öngörülmüştür (Özkul, 2023: 21-22). Yakup Kadri bu raporları 'CHP Hukuk Uleması' tarafından verilen bir 'fetva' olarak tanımlarken, Celal Bayar daha sonra bu yaklaşımların Osmanlı'dan beri gelen asker-aydın işbirliğinin bir delili olduğunu ileri sürmüştür (Arıkan, 2008: 147).

Bu iki tasarının ne türden bir siyasal ayrıma denk düştüğünü tartışan Nicolas Camelio, Walter Weiker'in Türkiye'deki siyasal elitlerin analizinden faydalanarak özellikle Onar çevresindeki hâkim fraksiyonun "yasacı" olarak tanımlanabileceğini dile getirir. Bu ekibe göre ikinci bir meclis ile denetlenmiş korporatist özellikleri ağırlık basan bir anayasal düzen önceki dönemde karşılaşılan sorunların halledilmesinde temel olmalıdır. Ankara tasarısını hazırlayan fraksiyon ise "siyasetçi" olarak nitelendirilir ve yasal sınırlandırmanın ötesine geçebilecek bir siyasal alanın açıklığına yaptıkları vurgu üzerinden ayrışır (Camelio, 2016: 133). Bu yaklaşımların temsilcileri sonraki dönemde hem 1961 Anayasası'nın yorumlanmasında, hem de siyasetin biçimlenmesinde etkinliklerini benzer yaklaşım farklılıkları üzerinden sürdüreceklerdir.

Darbe sonrası hızla ve büyük bir istekle anayasa hazırlama çabaları hakkında yine Mümtaz Soysal'ın (1997: 43) yapmış olduğu açıklama dönemin ruhunu daha iyi anlamayı kolaylaştırır: "Anayasa ayarlamaları yoluyla demokrasiyi yaşatma çabası öylesine yoğun bir nitelik kazanmıştı

ki, neredeyse tek kurtuluş yolunun bu olduğuna bütün ulusça inanılmakta, Anayasa değişikliğinden mucizeler beklenmekteydi”.¹ Bütün bu anayasa yazma çabaları ve darbenin çözüm olacağını düşündüğü yeni yasal sözleşme anlayışı, darbe öncesi ve sonrasındaki genel anlayışın suçun esasen 1924 Anayasası’nda olduğuna dönük bir kanaatin de varlığına işaret eder.

Aslında DP’den kendi iktidarı döneminde üstesinden gelmesi beklenen en önemli mesele, tek parti rejimine ait olan kurucu Anayasa’yı ve beraberindeki siyaset anlayışını yeni bir Anayasa ve yeni bir siyaset ile aşmasıydı. Bu mevcut toplumsal destek ve seçimlerde elde ettikleri güçlü meşruiyet ile birlikte DP iktidarı döneminde kolaylıkla halledilebilecek bir mesele iken, DP’li yöneticiler, 1924 Anayasası’nın vermiş olduğu yönetme kolaylığına kısa süre içerisinde kendilerini kaptracak ve bu anlamda yasal gücü terk etmek istemeyecektir. İktidar döneminin sonlarında ve hatta Yassıada mahkemelerinde bu durum sıklıkla tartışılacak, aşağıda örnekleri görüleceği gibi DP’li liderlerin iktidar hırsı ve diktatörlük kurma yönelimlerini ispatlayacak deliller olarak dile getirilecektir. Türkiye’de 1950 sonrasında rejim aslında değişmiş veya rejim değişikliği iradesi ortada görülümüş olsa bile, rejimin temel metni değiştirilmemiştir. Bu metin güçlü tarihsel ve ideolojik varlığıyla çoğunluk partisinin elini her alanda kuvvetlendirmiştir.

Yeni bir anayasa ihtiyacı hem DP hem de CHP’nin muhalefette olduğu dönemlerde tekrarlanmıştır. Fakat hiçbir parti kendi iktidarı döneminde bunu yapmaya yeltenmeyecektir. CHP’nin en kapsamlı anayasa önerisi ise 12-15 Ocak 1959 tarihinde toplanan XIV. Genel Kurultay’ında kabul edilen “İlk Hedefler Beyannamesi” ile ortaya çıkar. Burada alınan kararların neredeyse hepsi daha sonra Kurucu Meclis tarafından oluşturulan 1961 Anayasası’nda yer alacaktır. Anayasal rejimin değişikliği tekli olarak bu anda yapılmıştır denilebilir. Metin Toker (1991: 214) bu ilkelerin aslında darbe olmasaydı ve muhtemel bir seçim ile CHP iktidara gelmiş olsaydı DP ve CHP ortaklığı ile yeni anayasanın oluşumuna yol açacağını ileri sürer. Zira bu ilkeler Toker’e göre aslında muhalefet döneminde DP’nin de katıldığı esaslardır.

Yeni anayasal düzenlemenin ve bunun temel ilkelerinin nasıl olacağı konusu hem darbeyi gerçekleştiren askerler hem de DP sonrası siyasetin temel aktörleri arasında yaşanan farklılıklar üzerinden gelişir. Zira aslında dönemin hukukçu hocalarının yönlendirmesinin dışında asker ve sivil siyaset içerisindeki bölünme ve farklılıklar bu metinlerin oluşturulmasına da yansımıştır. Bu yüzden darbe sonrası yönetimi üstlenen Milli Birlik Komitesi

(MBK), hocalar tarafından hemen hazırlanan anayasa taslaklarının dışında bir yol izleyerek siyasal alan içerisinde yeni bir meşruiyet yaratmaya çalışırlar. Askeri rejimin kendi meşruiyetini farklı araçlarla, büyük oranda müzakere ve ikna yoluyla fakat yeri geldiğinde de gücünü hissettirerek, kurmaya dönük çabası hem anayasa hazırlıklarında, hem Yassıada duruşmaları sırasında hem de referandum ve seçimler öncesinde kendisini gösterir.² Anayasa hazırlanmasına dönük kamuoyunun hareketlenmesinin ardından 27 Mayıs 1960 tarihi itibarıyla yönetimi devralan MBK, yeni anayasanın hazırlanması ve seçimlerin yapılmasına dönük bir Temsilciler Meclisi/Kurucu Meclis oluşturur. Faaliyetlerine izin verilen siyasi partiler ve meslek örgütlerinin temsilcilerinden oluşan 276 üyeli bu meclisin asli fonksiyonu yeni bir anayasa hazırlamaktır. Korporatist bir nitelik gösteren ve 6 Ocak 1961 tarihinde faaliyete başlayan bu meclis içerisinde oluşturulan Anayasa Komisyonu 9 Ocak-9 Mart tarihleri arasında bir anayasa taslağını hazırlayarak Meclis'e sunar (Aydın ve Taşkın, 2018: 81). 9 Mart 1961 tarihinde hazırlanan Anayasa Komisyonu Raporu'nda neden yeni bir anayasa yapılması gerektiği şöyle anlatılmıştır:

1924 Teşkilâtı Esasiye Kanununun Meclis Hükümeti sistemine dayanışı; yasama organının kazaî murakabeden yoksun oluşu; Meclisteki ezici çoğunluğuna dayanan siyasi iktidarın memlekette tam bir tahakküm kurması sonucunu doğurmuş ve halk oyunun teşekkülüne yarıyan müesseseler işlemez bir hale getirilmiştir. Bu suretle demokratik gelişme esas yolundan sapmıştır. İktidar partisinin, grupuna dayanarak, herhalde mevkiini muhafaza etmek istemesi, hem Anayasanın sisteminden hem Batı demokrasisi prensiplerinden, hem de Türk Devriminin dayandığı ilkelere ve bu ilkelere dayanan millî bir politika takibinden kendisini tamamen uzaklaştırmıştır. (Anayasa Komisyonu Raporu, 1961: 2)

Anayasanın gerekçesinden de açıkça görülebildiği gibi, raporu hazırlayanlar yeni bir anayasanın gerekliliğini en başta 1924 Anayasası'nın yetersizliğinde bulmaktadır. Bu yetersizlik daha sonra Murat Sevinç'in de (2021) belirttiği gibi temel bir eksiklik yüzünden ortaya çıkmıştır: 1924 Anayasası temel meselelerinin kanun yoluyla düzenlenebileceğine hükmederken, "nelerin yapılamayacağını" açıkça belirtmemiştir. Bu yüzden 1961 Anayasası özellikle 11. maddesinde hakkın özüne dokunulamayacağını hükme bağlayarak mecliste çoğunluğu elinde bulunduran siyasi iktidarın yasal yetkilerini sınırlandırmıştır.

Nasıl Yargılamalı?

Darbe sonrası 1924 Anayasası'nın suçsuzluğunun tartışılmasına imkân veren ikinci sorun, eski iktidarın temsilcilerinin nasıl, hangi yasaya göre,

62 Yıldırım S (2025). 27 Mayıs Darbesi Sonrası Türkiye'de Yeni Rejimin Oluşturulması: Yassıada Mahkemeleri ve Anayasal Siyaset. *Mülkiye Dergisi*, Siyasal Rejim Özel Sayısı, 55-82.

hangi suç üzerinden yargılanacağı meselesiydi. Zira yargıya esas olarak alınacak olan suç öncelikle 1924 Anayasası üzerinden tanımlanmalıydı. DP iktidarının temsilcilerini darbe sonrasında oluşturulan yeni hukuksal zemin üzerinden yargılamak hukuk mantığı açısından uygun olmadığı için, suçun tanımlanmasında politik değil tam anlamıyla kanuni bir yol izlemek gerekiyordu. Yassıada mahkemelerinin kuruluşunda ve yargılamanın yürütülmesinde en önemli sorunlardan birini bu oluşturmuştur. Belki de bu yüzden, darbeyi gerçekleştiren askeri kadro, yargılama işini en baştan kendilerinin kontrolünde olmayan yeni bir siyasi otoriteye sevk etmek istemiştir. Cemal Gürsel, MBK'nın oluşturduğu Bakanlar Kurulu'nun ikinci toplantısında doğrudan "Ben kimseyi muhakeme etmeyeceğim. Seçimlerden sonra gelecek iktidar, sorumluları yargılasın" diyecektir (Doğru, 1998: 32).³

Eski iktidarın temsilcilerinin yargılanmasındaki en büyük engel 1924 Anayasası'nın kendisinden kaynaklanmaktadır. Hem DP iktidarı döneminde, hem de Yassıada yargılamaları sırasında en büyük çelişki ve iddia bu 'yargılanamazlık' meselesi üzerinden ilerlemiştir. Çünkü Anayasa'nın 103. maddesine göre Meclis'in çıkartacağı herhangi bir kanunun Anayasa'ya aykırı olamayacağı karar altına alınmıştır. Sorun bunun nasıl yorumlanacağına düğümlenir.⁴

1924 Anayasası hem tek partili kurucu dönem hem de çok partili savaş sonrası dönemde yürürlükte kalmış bir çerçeve metin olarak kendine özgü bir egemenlik anlayışından hareket etmekteydi. Güçler birliği ilkesiyle oluşturulan bu metin, egemenliğin tek temsilcisi olarak Meclis'i tanımlamaktaydı. Meclis ise tek başına 'milli iradenin' tecelli ettiği bir bütün olduğu için çıkardığı kanunlar aynı zamanda anayasal güvence altında değerlendirilmekteydi. Yani Meclis'te bir kanun kabul edildiği takdirde, Anayasa'ya aykırılığını denetleyecek bir başka organ bulunmamakta, bu yüzden de kanunları yorumlama yetkisi yalnızca Meclis'in uhdesinde kalmaktadır. Ergun Özbudun (2012: 74) bu durumun Anayasa'nın kabul edildiği tarih düşünüldüğünde çok da garip karşılanmaması gerektiğini, zira o dönemde yargısal denetimin 1920 tarihinde kurulan Avusturya Anayasa Mahkemesi dışında bir başka örneğinin bulunmadığını vurgular.

Buna rağmen 1931 ve 1952 tarihlerinde yerel mahkemeler bazı kanunların Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle kararların uygunsuzluğuna hükmeder; yani Meclis dışında yasaların Anayasal denetimini gerçekleştirmeye dönük karar almaya çalışır. Fakat Yargıtay, bu kararların geçersiz olduğunu mahkemelerin Anayasa'yı ve yasaları tartışma yetkisinin olmadığı hükmünde

ısrarcı olarak uygulamayı sürdürme tavrı gösterir (Özbudun, 2012: 77). Hem tek parti hem de çok parti döneminde bu çelişkiyi gidermemek konusunda Meclis'te benzer bir ısrarın gösterilmiş olması da bir açıdan bu maddenin nasıl uygulanacağına dönük bir içtihat yaratmıştır denilebilir.⁵ Ancak sorun dönemin sonunda DP'nin muhalefeti sindirmeye dönük anti-demokratik kararlar almasıyla farklı bir boyuta taşınır. Dönem içerisinde DP'nin birçok kararı CHP muhalefeti tarafından Anayasa'ya ve yasalara aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirilir ve bunların neredeyse hepsi Yassıada mahkemeleri sırasında Anayasa Davası'nın konusu haline gelir. Sorun da burada başlar: nasıl olur da Meclis'in almış olduğu kararlar ve yapmış olduğu yasalar bu Anayasa maddesi çerçevesinde Anayasa'ya aykırı ve hatta Anayasa'yı yıkmaya teşebbüs olarak tanımlanabilir?

Yassıada Duruşmaları sırasında çeşitli yolsuzluk ve anti-demokratik uygulamaların yargılanmasının dışında, Anayasa'yı ihlal Davası asıl olarak darbenin gerekçesini de içermektedir. Buna göre, DP iktidarı, 1924 Anayasası'nı ihlal etmenin ötesine geçmiş Anayasa'yı ilga etmeye teşebbüs ederek bir diktatörlük kurma yönelimine girmiştir. Milletten vermiş olduğu yetkiyi kötüye kullanarak, kendi kişisel hırsları için Meclis'in ve böylelikle de milli iradenin bir parçası olduğu kabul edilen muhalefeti yok etmeye çalışmıştır. Tahkikat Komisyonu'nun kurulması ve işleyişine esas olan Selahiyet Kanunu ile bir dikta rejimini yerleştirmeye çalışmışlardır. Bu diktanın kurulmasında da baş sorumlular Adnan Menderes ve Celal Bayar'dır. Hukuki olarak ispat edilmesi oldukça zor olan bu iddialar, politik olarak uzun zamandır muhalefet tarafından da ileri sürülmüştür. Bu durum davanın hukuki olmaktan uzaklaşmasına sebep verecek bir tehlikeyi doğurmakta, darbeyi yapan güçlerin de meşruiyetini zedelemektedir. Bu yüzden dava süreci bu durumun hukukiliğinin ispatı üzerine yoğun bir politik mücadelenin de merkezi olmuştur.

103. maddenin sınırları ve uygulanma biçimleri bu yargılamaların esasını oluşturmakla kalmamış, sonraki dönemde hem yeni Anayasa'nın oluşturulmasında, hem de Türkiye siyasi tarihinde yer alan anayasal rejim tartışmalarında önemli görülmüştür. Burada belki de en kritik nokta, egemenliğin, yani 'milli iradenin' kullanımı konusundaki süreklilik ve politik ısrardır. DP ve sonrasında Türkiye siyasetinde egemen olacak olan 'sağ' siyaset, milli egemenlik tanımını temelde şu denklik üzerinden kurmuştur: Türkiye Cumhuriyeti Devleti egemenlik kaynağını 'Millet'ten almaktadır; millet ise yetkiyi temsilcileri aracılığıyla Meclis'e ve orada çoğunluk iradesini elde etmiş 'Hükümet'e vermiştir. Bu haliyle Devlet, Millet ve Hükümet

arasında birbirinden ayrılmaz bir denklik oluşmuş, Hükümet'e karşı her türden karşı çıkış aynı zaman Millet'e ve dolayısıyla da Devlet'e karşı yapılmış anlamına gelmiştir. Bu denkliğin Cumhuriyet'in kuruluş döneminde bir karşılığı olduğunu söylemek mümkündür. Zira siyaset alanı temelde bu denkliğin ötesinde düşünülmemiş ve sınırları daraltılmıştır. Ancak çok partili döneme geçildiğinde bu denklikte ısrar etmek DP'nin son dönem uygulamalarına yol açmıştır. Sevinç (2011) çok haklı bir şekilde bu yöndeki ısrarlı bakışın bugüne kadar devam eden otoriter demokratik siyasetin temelini oluşturduğunu söylemektedir. Bu anlayışın temellerinin 1924 Anayasası'nda var olduğunu ve bu yüzden de kuvvetli bir meşruiyete sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden DP'li sanıklar savunmalarında bu noktayı ısrarlı bir biçimde kullanacaklardır.

103. maddenin vermiş olduğu yetki, tek parti dönemi dışında çok partili siyaset döneminde de DP iktidara gelmeden eleştiri konusu olmuştur. Özellikle CHP'nin 1945 sonrasında hala bu iktidar gücünü kullanması o dönemde DP'liler tarafından eleştirilmiş ve hatta İsmet İnönü, iktidarının son günlerinde düzenlediği Taksim Mitingi'nde bu konuya daha sonra DP'lilerin tavrıyla tam anlamıyla benzer bir düzeyde yaklaşmıştır:

Vatandaşlarım! Bazıları bizi Anayasa'ya aykırı kanunlar çıkarmakla suçluyorlar. Kesinlikle yalana dayalı bir suçlamadır bu. Çünkü bizzat anayasal rejimimiz gereği böylesi kanunların olmasına imkân yoktur. Parlamento, milli egemenliğin yegâne temsilcisi olduğundan, işte bu sıfatıyla onun oyladığı her kanun Anayasa'ya uygun olur. Kanun yapma hak ve görevi sadece Meclis'e aittir. Bundan dolayı, çıkardığı kanunların Anayasa'ya uygun olup olmadığına da yalnızca o karar verir. (Akt. Başgil, 2008: 66)

Tahkikat Komisyonu'nun kurulması tartışmaları başladığında aynı itiraz bu defa Menderes'ten gelecek ve neredeyse aynı kelimelerle hem Ali Fuad Başgil ile yapmış olduğu görüşmede hem de Yassıada duruşmaları sırasında tekrar edilecektir (Başgil, 2008: 128).⁶ İktidar partileri hem CHP hem de DP dönemlerinde aynı Anayasal yetkiyi, muhalefeti sınırlandırmak ve istedikleri uygulamaları kolaylıkla çıkarabilmek için kullanmışlardır. Bu 'çoğunlukçu' anlayış 1924 Anayasası'nın da ruhunu yansıtmaktadır. Bu anlayış gereğince iktidar bir çoğunluk merkezinde toplanacak ve dolayısıyla merkezin dışında kalanlar açısından hak ve hürriyetler sınırlandırılabilir. Soysal'ın (1997: 40) altını çizdiği gibi bu özel koşullarda hazırlanmış Anayasa, tek partili dönemde rahatlıkla işlemiş çünkü parlamento çoğunluğu ile parlamento aynı şey sayılmış, dolayısıyla genel oydan çıkan çoğunluğun ulusal iradeyi

temsil eder görünmesi uygulamada kolaylık sağlamıştır. Atatürk ve İnönü gibi liderlerin kontrolünde bu bütünleşme sağlanmışken, 1945 sonrasında aynı kişisel hegemonyanın bulunmaması Anayasa'nın bu yöndeki ruhunun anti-demokratik niteliğini daha fazla ortaya çıkartmıştır. 1945 sonrasında CHP ve 1950 sonrasında ise DP iktidarı bu Anayasal gücü elinden bırakmak istememiş, her iki dönemde de muhalefet anayasa değişikliği teklifi için gerekli olan üçte bir çoğunluğa ulaşamadığı, iktidar partileri de değişiklik için gerekli üçte iki çoğunluğa sahip olmalarına rağmen kendi yetkilerini sınırlandıracağı için bu değişikliği yapmamıştır (Demirbaş, 1989: 28).

Bu yüzden her iki dönemde de aynı maddenin uygulanmasına dönük bir süreklilik görülmüştür. Böylelikle DP iktidarı temsilcilerinin 103. maddeden gelen yetkilerin kullanımında Anayasal uygunluk iddiaları karşısında Yassıada Mahkemesi yargılama yapabilecek üç temel taktik geliştirmiştir. Bunlardan ilki iktidarın “kazai yetki”ye sahip olmamasına rağmen, sınır aşımı yaparak mahkemelerin yapması gerekenleri yaptığı iddiasıdır. DP iktidarının Meclis'teki çoğunluğuna dayanarak yalnızca yasal düzenleme yapmadığı, özellikle Tahkikat Komisyonu örneğinde görülen, yetkilerini oldukça geniş bir biçimde yorumlayarak yargının yapması gereken işlemleri de üstlendiği böylece yetki aşımı ve Anayasa suçu işlediğini ileri sürülecektir (Demirel, 2021: 324).

Darbenin en önemli gerekçesi olan Anayasa'yı ihlal meselesi, Kırşehir'in statüsünün değiştirilmesi, toplantı ve gösteri yürüyüşleri kanunu ve muhalefetin parlamento dışındaki çalışmalarını engellemek gibi diğer antidemokratik uygulamalarıyla birlikte, asıl olarak “muhalefetin ve bir kısım basının faaliyetleri hakkında tahkikat icra etmek” üzere oluşturulan “Meclis Tahkikat Komisyonu”na mahkemelere ait olan bir kısım yetkilerin verilmesi üzerine inşa olunmuştur. Yargılamalar süresince, hem iddia hem de savunma makamları 1924 Anayasası ve diğer ülke anayasalarından örneklerle yoğun bir hukuki tartışmaya girer. Komisyon kurma yetkisinden, bu komisyonlara ne türden yetkiler verilebileceğine kadar uzanan bu tartışmalar Yassıada duruşmaları sırasında savunma avukatlarının hazırladığı “Toplu Savunma” metninde de ayrıntılı biçimde yer alır.⁷ Savunmaya göre burada mahkemelerin yetkisine girilmemiş, alınan önlemler sadece Komisyon faaliyetlerinin sağlıklı bir biçimde yürütülmesine dönük Meclis yetkileri içerisinde kalan kararlar olarak anlaşılmalıdır. Komisyon, savunmaya göre, Meclis'ten almış olduğu yetkiyle hareket etmekte ve bu yetki –yargılama yetkisi bile olsa- Meclis'in onayından geçtikten sonra da Anayasa'ya aykırılık teşkil etmemektedir. Sıtkı Yırcalı savunmasında bu noktayı şu şekilde açıklar.

“Fakat bir defa Meclisten oylamadan geçtikten sonra kanunlaştı mı bu kanun üzerinde Anayasa hükümlerimize göre hukuken Anayasaya aykırılık söz konusu olamaz. Olsa olsa ancak politik bir mahiyet arz eder (Yassıada Tutanakları: 411).”

Yırcalı’nın vurguladığı ‘politik olarak eleştirilebilir ama Anayasa’ya aykırılık teşkil etmez’ iddiası, mahkemenin hukukiliğinin sorgulanması anlamına gelir ve bu yüzden politik meşruiyetin sağlanması için sanıklar bu defa tek parti dönemindeki benzer uygulamalardan örnekler ile bu iddiayı güçlendirmeye çalışırlar. Özellikle 1925 yılındaki Takrir-i Sükûn Kanunu görüşmelerinde Meclis’in yargı yetkisini de kullanması ve bunun Anayasa’ya aykırı olmaması durumu dile getirilecektir.⁸ Anayasa yetkilerinin kullanımının sınırları konusunda mahkeme heyeti yetki aşımını tanımlamaya çalıştıkça, sanıklar 1924 Anayasası’nın geçerli olduğu bütün devreleri aynı değerlendirme sürecine sokmak istemektedir. Yine mahkeme başkanı tarafından, Menderes’in Ankara ve İstanbul olayları sırasında yapmış olduğu konuşmada, meydana gelen olayların Takrir-i Sükûn döneminden daha ağır olduğu yönündeki vurgusu sorulduğunda Menderes şu şekilde cevap verir:

Sanık Adnan Menderes – Takriri Sükûn Kanunu malûm hadise dolayısıyla çıkarıldı. Ancak kanun tedvin olunduktan sonra uzun seneler devam etti. O zaman hiçbir hâdisi mevcut değildi. Binaenaleyh, bu kanunun devamı müddetince memleketin arzettiği manzara ile bu hadiselerin vuku bulduğu zamanki manzara karşılaştırıldığı takdirde elbette vaziyetin daha ağır ve ciddî olduğu aşîkâr.

Başkan – İçinde bulunduğunuz hâdisi daha ağır öyle mi?

Sanık Adnan Menderes – Evet. Yani Takriri Sükûn Kanunun tedvinini icap ettiren hâdiselerden sonra...

Başkan – Hâdiselerden sonra kanun öyle yürürlükte kalmış, unutulmuş. Geçen seneki hâdiseler o günkü hâdiselerden daha mı ağır?

Sanık Adnan Menderes – Vaziyetin ağır ve ciddî olduğu neticeleri ile tezahür ve tecelli etmiştir. (Yassıada: 573-574)

Benzer tartışmalar, yargılamalar sırasında şahit olarak uzman görüşüne başvuru, dönemin önemli bir ismi Bahri Savcı’nın konuşması sırasında da yaşanmıştır. Savcı’nın özellikle tek parti dönemi ve 1950 sonrası arasında Anayasa’nın uygulanması açısından ayırım yapan analizine karşı birçok konuşmacı tersi örnekler vermiş, örneğin Samet Ağaoğlu yine İstiklâl

Mahkemeleri'nin kurulmasını ve Dersim harekâtı sırasında verilen yetkiler gibi meseleleri dile getirmiştir (Yassıada: 2411). DP Isparta milletvekili Hamdi Ongun doğrudan Tunceli Kanunu'ndan bahsederek şunları söyler:

Tunceli kanunu ile Meclis kendisinde olmayan selâhiyeti dahi Tunceli Valisine vermişti. Mahkemeden sadır olan kesbi kat'iyet etmiş olan ilâmların infazını durdurabiliyordu Tunceli Valisi aynı zamanda her hangi bir suçlu hakkında takibatın yapılmamasını emredebiliyordu. Hatta mevkuf bulunan, mahkûm bulunan bir kimseyi serbest bırakıyordu. Bu hususta ne buyuruyorlar? (Yassıada: 2418)

Menderes, bu noktada Bahri Savcı'nın açıklamalarında yapılan ayrım üzerine giderek 1924 Anayasası devrinin bir bütün olduğunu, nasıl ki tek parti devrindeki bazı uygulamalar Anayasa'yı ihlal olarak görülmemişse, kendilerinin bu yöndeki kullandığı yetkiler de ihlal olarak tanımlanamaz açıklamasını yapar.⁹

Buradan da anlaşılmaktadır ki, DP kendi iktidar dönemini aslında tek parti anlayışının bir devamı olarak görmekte ve orada kullanılan yetkilerinin kendileri tarafından kullanılmasının cezalandırılmayacağını, eğer cezalandırılacaksa bunun bütün tarihe yayılması gerektiğini vurgular. Tahkikat Komisyonu ile İstiklâl Mahkemeleri'ni aynı yerde tanımlamak tam olarak DP'nin tek parti anlayışından uzaklaşmamış olduğunu gösterir.

Mahkeme başkanı hemen ardından “bu dönem ile o dönem bir midir” diyerek doğrudan bir ayrım yapar ve Anayasa'nın 1945 öncesi uygulamaları açısından farklılaştığını dile getirir. Genel anlamda Yassıada Mahkemeleri'ne hâkim olan ruh tam olarak burada izlenebilmektedir. 1924 Anayasası her iki dönemde de geçerli olmakla birlikte öncesi ve sonrası arasında uygulamanın sınırları açısından bir ayrımın tespit edildiği yer Yassıada duruşmaları olmuştur.¹⁰

Mahkeme'nin yargılamalar için geliştirdiği ikinci taktik yine benzer bir sonuca bizi götürmesi açısından önemlidir. Yargılamalar sırasında, 1924 Anayasası'nın ilk ve ikinci dönem uygulaması arasında bir ayrım yapılması sonucunu verecek ve böylelikle de ilk dönem Anayasa ihlali anlamına gelebilecek durumların yeni bir açıklaması ‘kamuoyu tepkisi’ üzerinden tartışılmıştır.

Kamuoyu tepkisi kavramsallaştırması, Meclis'i oluşturan ‘Millî İradenin’ sınırlarını genişletmeye dönük bir müdahale olarak tanımlanabilir. Soysal'ın

(1997: 35-36) da belirttiği gibi tek partili dönemde “Anayasaya aykırılık iddiasında bulunabilecek siyasal kuruluşların ya da kamuoyunun sesi duyulmamıştır.” Kamuoyu en genel anlamda siyasal partileri de içeren farklı seslerin iktidarın karar alma sürecine yönelik eleştiri ve yorumlarını içermektedir ki bu durum 1924 Anayasası sonrasındaki çerçeve metinlerde “siyasal partiler demokratik siyasal hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır” denilerek doğrudan tanımlanmıştır.

1924 Anayasası’nın farklı dönemlerde uygulanmasına yapılan itirazlar da bu çerçevede değerlendirilmiştir. İlk dönemde itirazların olmaması ve Meclis’in tam bir uyum içerisinde bulunması, milli iradenin tam olarak temsil edilmiş olmasına örnek olarak gösterilir. Örneğin Bahri Savcı mahkeme sırasındaki açıklamasında eski ve yeni durumu şu şekilde tanımlar:

Benim bilgi ve müşahadem, o devre içersinde, 1950 ye kadar devre içersinde kabinenin şefi olan kimseler kabine siyasetine uyarak çalışmışlar, yani kararları müşterek karar haline intibak ettirecek hukuk eşkâline riayet etmişlerdir ve doğan mes’uliyetleri müşterek mes’uliyet halinde belirtmeye uğraşmışlardır. Fakat Meclis tek parti tesiri ve hâkimiyeti altında olduğu için bu mes’uliyet mekanizması zaten partinin iç mes’uliyet mekanizması haline gelmiştir. 1945 den sonraki devrede, çok partili devrede artık böyle olamaz. 1950 den evvelki devrede bu buluş tabiate uygun sayılabilir. 1950 den sonraki devrede bu duruma bu partilerin uyması lazımdır, yani kararlar istişareye dayanır, müşterek tartışma mahsulüdür, müşterek mes’uliyet esasına dayanmaktadır. (Yassıada: 2412)

Hem darbe öncesi kamuoyunda yapılan tartışmalarda, hem de darbe sonrası yargılamalarda Meclis içerisindeki farklı eleştirilerin ve karşı çıkışların dikkate alınıp alınmadığı sorgulanmıştır. Tek parti devrinde yetki, karar ve sorumluluklardaki ortaklık, çok partili devirde dağılmış, farklılaşmış ve çoğalmıştır. Yargılamalar sırasında antidemokratik kararlara muhalefet dışında, iktidar partisi içinden itiraz edilip edilmediği de sorulmuş ve bu itirazlara rağmen yürütmenin karar almaya çalışmasının Anayasayı ihlal konusunu oluşturduğu dile getirilmiştir. 1924 Anayasası’nın milletvekili dokunulmazlığını düzenleyen 17. maddesine dayanarak savunmalarını yapan eski iktidar üyelerine karşı Başsavcı şu açıklamada bulunur:

Bir de şu noktayı açıklamak iktiza eder; yalnız 17 nci maddeye sığınabilmek için Anayasa’nın diğer bütün hükümlerini de tatbik etmek iktiza eder. Halbuki Yüksek Başkan müteaddit filleri ile aylardan beri ve hatta senelerden beri Anayasanın devlet tarafından teminat altına alınmış olan hükümlerinin ihlâl edilmiş olduğunu da söylemek suretiyle hükümet

üyelerini bu ihlâlê karşı niçin ses çıkarmadınız diye bir sual tevcih etmiş bulunuyor. Bu da gösteriyor ki, huzura gelen sanıklar sözlerinden dolayı değil, fillerinden dolayı muhakeme edilmektedir. Bu itibarla Anayasanın 17 nci maddesinin hâdisemizle münakaşa tarafı olmasında bu bakımdan imkân muzaffer değildir (Yassıada: 641).

Meclis içinden veya dışından gelen itirazların olup olmamasının aynı zamanda Anayasa’yı ihlal etme durumunu da tespit etmek için kullanılabileceğini mahkeme başkanı dava sırasında şöyle dile getirmiştir:

Başkan – Ona hiç kimse ses çıkarmamıştır, ses çıkarmamış olması, bunun Anayasa nizamı ile ahenkli olduğunun delilidir. Yani gerekçe yerindedir, kimse itiraz etmemiş. Şimdi siz ileri sürüyorsunuz, hiç kimse itiraz etmemiş, lüzumuna kani.

Sanık Adnan Menderes – Beyefendi, gerekçe hakkında buyurduklarınız doğrudur.

Başkan – Siz muhalefette iken memurların istifa etmesine lüzum yok, derhal Mebus olmazı lâzımdır dediniz mi? İktidarda iken muhalefetin böyle bir itirazı oldu mu, böyle bir teklif geldi mi?

Sanık Adnan Menderes – Gelmemiştir. Anayasa’yı ihlâl konusu içinde konuşuyorum.

Başkan – *Anayasa’yı ihlâl etmemek, cemiyetin itiraz etmemiş olması ile mümkün olabilir.* (abç. Yassıada: 150)

Hâkimin bu sözleri, kamuoyunun veya Meclis içi itiraz kurumunun olup olmaması durumuna ilişkin kuvvetli bir meşruiyet olduğunu göstermektedir. Bu sebepten tek parti döneminde meclis içinde yasaların büyük oranda tartışılmadan kabulü Anayasa’nın da ihlal edilmediğini gösterirken, DP iktidarının hem meclis içi hem de dışından yükselen muhalif kamuoyuna rağmen bu yasaları çıkartmaya çabalaması diktatörlük kurmaya dönük bir niyetin göstergesi olarak tanımlanmıştır. Burada Anayasa’yı ihlal salt hukuki bir zeminde değil, hukukun işleyeceği toplumsallık ile bağlantılı olarak anlam kazanmaktadır. Anayasa’nın ihlali konusunda Yassıada duruşmalarında da bu durumun altı yargılamanın gerçekleşebilmesi için özellikle çizilmiştir. Eğer kamuoyu bu konuda bir itiraz veya talep gerçekleştiriyorsa yasa koyucu ve yürütücü bu durumu dikkate almak durumundadır denilerek neredeyse 1961 Anayasası’nın giriş kısmında karşımıza çıkacak “direnme hakkı” ilkesine göz kırpmaktadır.

Mahkemede uygulanacak üçüncü son yargılama taktiği ise yargılananların iktidarlara öncesinde söyledikleri sözler ile yaptıkları ve sonraki sözleri arasındaki tutarsızlıklar üzerinden oluşturulmuştur. Mahkemede ve daha sonra Anayasa'yı ihlâl Davası karar metninde de yer alan bu yöntem, DP iktidarı temsilcilerinin muhalefet ve iktidar dönemleri arasında bir karşılaştırma yaparak kendilerini destekleyen halkı kandırmış olduklarının bir kanıtı olarak sunulmuştur.

Menderes'in, 1924 Anayasası'nın yalnızca kendi dönemlerinde değil, öncesinde de benzer şekilde ihlal edilmiş olduğuna ilişkin yapmış olduğu savunmayı haklı gören Şevket Süreyya Aydemir (1993: 488) de, Menderes'in dayanaklarının zayıf olduğunu yine bu karşılaştırmaya dayanarak söyler: "Ancak Menderes'in, tek parti devriyle 1950-1960 arasındaki mukayeselerinde dayanaklarının zayıf olduğu kanısındayım. Evvelce kaydettiğim gibi gerçek şudur ki, Demokratlar iktidara, antidemokratik kanunları kaldırmak vaadiyle gelmişti. Fakat bunları kaldıracak yerde, onlar da antidemokratik kanunlar getirmişti."¹¹ Gerçekten de, DP iktidarına giden sürecin oluşumunun miladı olarak kabul edilebilecek olan, "Dörtlü Takrir" metninde bile bu iddianın dile getirildiği görülür. DP'nin kendi meşruiyetini oluşturmasında da bu yöndeki "demokrasi" ısrarı önemlidir.¹² Elbette politik olarak bu durumun eleştirilmesi ile yargı konusu haline getirilmesi arasında bir farklılık bulunmaktadır. DP demokrasiyi geliştirme söylemini kendi varlığını olumlamak için kullanmış ve devamındaki anti-demokratik uygulamalar ile bundan uzaklaşmıştır. Bunun politik sonuçları olmakla birlikte yargısal sonuçlarının olup olmadığı meselesi asıl tartışılması gereken noktadır.

Sorunu çözümleyebilmek için mahkeme, bu karşılaştırmayı DP'nin iktidara geliş sebebiyle bağlantılı olarak değerlendirir. Milli İrade, DP'yi, belli vaatleri karşısında, bunların gerçekleştirilmesi için iktidara getirmiştir. O halde DP bunları gerçekleştirilmeyip, hatta aksi yönde kararlar alarak, milli iradeye aykırı davranmıştır. Karar metninde bu durum şu şekilde özetlenmiştir:

1950 de yapılan dürüst ve samimi bir seçim neticesi Demokrat Parti iktidara gelmiştir. Bu parti idarecileri muhalefette iken aşağıda görüleceği üzere muhtelif zaman ve mahallerde Parti Genel Başkanı sanık Celal Bayar, sanık Adnan Menderes ve diğer sözcüleri tarafından yapılan parlak vaadlere Türk Milleti inanmış ve onu adeta ezici bir çoğunlukla iktidara getirmişti. Ancak, sanık Celal Bayar, Adnan Menderes ve kendilerine tabi bir zümre, güdülen iktisadi politikanın memleketi badireye sürüklediğini ve sürüklemekte olduğunu anlayınca bu politikanın muvaffakiyetsizliğini görüp bilen ve tenkit eden aydın zümreye arka çevirerek gericilerle bir olmuşlar, gericiliği

teşvik eylemişler, bu suretle memleketi devamlı ayakta tutacak ve çağdaş medeniyet seviyesine eriştirecek olan Atatürk ilkelerinden ayrılmışlardır. (Yüksek Adalet, 2006: 12)

Karar metninin uzunca bir bölümü bu durumu ispat etmek üzere, eski ve yeni konuşma örneklerine ayrılmıştır.¹³ Aynı yöntem duruşmalar sırasında da uygulanmış, sanıklara doğrudan bu konuşmalar için ne düşündükleri sorulmuştur:

Başkan – “...particilik kavgalarından ders almış olan Demokrat Parti hiçbir zaman şahsiyat çukuruna düşerek vatandaşlar arasına nifak sokmayacaktır...” Böyle söylemişsiniz. Hakikaten bu söz güzeldir. Tatbiki arzuya şayandır. Fakat iktidarınız devamı müddetince böyle oldu mu? Muhalefet partisi şeflerine karşı tutumunuz böyle olmamıştır.

Sanık Celal Bayar – Evvelâ şunu arz edeyim ki: Bu ifade o günün şartlarına göre söylenmiştir ve samimidir.

Başkan – O zaman için samimidir. Fakat bu bir vâad olduğuna göre iktidara geçtikten sonraki tutumunuz?

Sanık Celal Bayar – Benim şahsî cephemden ve idareimde tamamen böyle olmuştur. (Yassıada: 51)

Şüphesiz ki Yassıada duruşmaları sırasında mahkemenin yargılama için öngördüğü yaklaşım yalnızca bu üç yöntemden ibaret değildir. Fakat bu üç yaklaşım özellikle temel bir sorunu halletmektedir: 1924 Anayasası, hem tek partili, hem de çok partili dönemde geçerli olduğu halde, bu dönemleri birbirinden ayırarak yargılamayı gerçekleştirebilecek bir hukuk nasıl tanımlanabilir? Sonuç itibarıyla Yassıada Mahkemesi, sanıklara şunu söylemiş olmaktadır: Evet, 1924 Anayasası birçok bakımdan size bu Anayasal yetkiyi kullanabilme hakkı tanımaktaydı, fakat ‘Millî İrade’ size bu yetkiyi bu şekilde kullanmanız için vermemiştir. Demokratik ve yeni dönemin gereklerine uygun bir biçimde kullanmanız için vermiş olduğu bu egemenliği suiistimal ederek, toplumsal bir çatışmanın zeminini kurdunuz. Bu yüzden de 1924 Anayasası’nın önceki devrede kullanım biçimleri bir emsal teşkil etmemektedir.

Eski Rejimin Hukuk Yoluyla Tanımlanması

Yassıada mahkemeleri yalnızca devrik iktidarın temsilcilerinin yargılanmasını değil, aynı Anayasa ile yönetilen eski iktidarın da nasıl tanımlanması gerektiğini belirlemiştir. Yargılamalar sırasında hem bilirkişiler hem de

72 Yıldırım S (2025). 27 Mayıs Darbesi Sonrası Türkiye’de Yeni Rejimin Oluşturulması: Yassıada Mahkemeleri ve Anayasal Siyaset. *Mülkiye Dergisi*, Siyasal Rejim Özel Sayısı, 55-82.

iddianame ve son olarak da karar metni bu farklılığı özellikle belirlendiği yerlerdir. Bu yeni tanımın yapılmasının en temel gerekliliği ise 1961 Anayasası'nın kabul edilmiş olmasıdır. Çünkü 1961 Anayasası'nın kabulü ile birlikte 'Atatürk Anayasası' olarak da tanımlanan 1924 Anayasası'nın yetersizliği kabullenilmiş olmaktadır. Bu durum yeni rejimin meşruiyetini oluşturmasında da bir sorun yaratmakta, çünkü DP iktidarının temsilcilerini savunmalarını 1924 Anayasası üzerinden oluştururken, yargılayanlar 'yeni hukuk devleti' anlayışı üzerinden hüküm vermektedir. Elbette ki yeni Anayasa kuralları üzerinden değil, fakat 1924 Anayasası'nın 1961 Anayasası'nın oluşumuna kaynak oluşturacak yeni bir yorumu üzerinden yargılama yapmaktadır.¹⁴

Bu yüzden eski DP'liler ve darbe sonrası Adalet Partisi siyaseti, 1961 Anayasası ile aralarına sürekli bir mesafe koymaya çalışmıştır. Özellikle Celal Bayar, 1961 Anayasası'nın yürütmeyi sınırlandıran ve iktidarı kontrol araçlarını çoğaltan yapısına karşı olma durumunu her defasında 1924 Anayasası savunusu ile dile getirmiştir. Bayar'a göre 1924 'Atatürk Anayasası'dır, (Onaran, 2023: 29; Tanör, 2018: 109) bunu yıkarak yapılan ise Atatürk'ün mirasına aykırı davranmak anlamına gelmektedir. Atatürk'ü Koruma Kanunu'nun da yine kendi döneminde çıkarılması gibi, kurucu lider kültü Bayar tarafından kendi siyasi konumunu tanımlamak için sıklıkla kullanılmıştır. Aslında 1924 Anayasası'nın iktidara vermiş olduğu yetkileri siyaseten olumlamak için eski rejimin yasal çerçevesini Atatürk ile bütünleştirmeye çalışmaktadır. Bu durum darbe sonrasında 1961 Anayasası ile kurulacak olan yeni rejimin savunucuları tarafından da üstesinden gelinmesi gereken, güçlü bir simgesel engel oluşturuyordu.¹⁵ Bu yüzden yeni anayasa ve beraberinde kurulacak olan rejim topyekûn eskisini değersizleştirmeyecek ve hatta bir bölümünü suçlarken, bir bölümünü de yüceltecektir.

Darbenin hemen ilk günlerinde ortaya çıkan bir durum bu ilişkiyi görebileceğimiz bir yeni olgu yaratmıştır. 28 Mayıs 1960 tarihinde *Akşam* gazetesi "İkinci Cumhuriyet Kuruldu" başlığıyla yayınlanır ve bir süre hem kamuoyunda hem de başta Cemal Gürsel ve MBK temsilcileri tarafından bu tanım benimsenir. Fakat Burak Onaran'ın (2023: 6) da vurguladığı gibi kısa bir süre sonra kullanımdan kaldırılır, çünkü 'İkinci Cumhuriyet'in kurulduğu ilanında en tepki çekecek olan yön asıl olarak 'birincinin' bittiğinin ilan edilmiş olmasıdır. Darbeyi yapan ve destekleyen kesimler, yeni bir rejimin kurulmak üzere olduğunu bilmekte ve bunu istemektedirler. Fakat bu yeni rejimin eskisi ile arasına nasıl bir mesafe konulacağı konusunda tereddütleri vardır. Darbe meşruiyetini öncelikle Cumhuriyet'in temel niteliklerinden

ve 1924 Anayasası'ndan almaktadır. Bu durumda yeni bir Anayasa'nın ve dolayısıyla rejimin kurulduğunu ilan etmek eskisini yıkmak anlamına gelmemeli, daha çok bir sürekliliği işaret etmelidir. Süreklilik rejimin otoriter niteliği üzerinden kurulamayacağına göre, demokratik ve hukuk temelli bir siyasal rejimin aslında 1924 Anayasası'nın uygulandığı ilk dönemlerde de var olduğu gösterilmelidir. Yassıada duruşmaları sırasında yürütülen tartışmalarda bu ayırımın altının özellikle çizilmeye çalışıldığı görülür.

Duruşmalar sırasında hem iddia makamı, hem savunma hem de bilirkişi veya şahit olarak dinlenen kişiler Osmanlı-Türkiye Anayasal gelişmelerinin kısa bir tarihçesini yapmaktadır. Bu türden tarihsel tanımın en son ve sadeleşmiş hali Karar metninin girişinde bulunmaktadır:

Türk Milleti, Tanzimattan beri modern ve medeni milletler seviyesine çıkmak, demokratik nizamı kavuşmak gayreti içindedir. ATATÜRK zamanında çok partili hayata girmek için samimi ve ciddi teşebbüsler olmuştur. "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" ve daha sonra 1930 da kurulan "Serbest Fırka" bu teşebbüslerin mahsulüdür. Ancak o tarihteki şartlar, Atatürk inkılaplarının henüz gelişme devrinde olması, devam edip yaşamalarına imkân vermemiştir. 1945 de, İkinci Cihan Harbinin demokrasi cephesinin zaferi ile bitmesiyle çok partili hayata girme teşebbüsü yeniden başlamış ve o zamanın Cumhurbaşkanı, bu teşebbüslere "demokratik sahayı açmıştır". (Yüksek Adalet, 2006: 12)

Bu tarih yazımı biçimi, daha sonra adına 'Resmi Tarih' denilecek çerçeveyi de oluşturmuştur: Aslında Türkiye Cumhuriyet rejimi demokratik niteliklere sahiptir, ama 'dönemin şartları' ve 'sosyal yapının yetersizliği' sebepleriyle bu durum gerçekleştirilememiştir. Duruşmalar sırasında, sanıkların tek parti dönemine dönük bütün eleştirilerine rağmen, bu tanım, yargılananlar tarafından da benimsenmiş ve tekrar edilmiştir. Menderes, savunmasında tek parti döneminde şartların olgunlaşmamasından ve "toplumsal vasatın daha da aydınlanması"nı beklemek gerektiğini kabul ederek, aynı şartların kendi iktidarları döneminde de bulunduğunu vurgular (Yassıada Tutanakları: 2945).

Başsavcı, esas hakkındaki mütalaasının girişinde, 1924 Anayasası'nın kuruluş sürecini uzunca bir şekilde anlatır. Fakat özellikle yasanın ilk dönemdeki uygulamasını ayırarak, "Cumhuriyetin kurulduğu ilk andan Ata'nın vefatı tarihine kadar bu Anayasanın hükümleri, gittikçe memleket sathında daha derin temeller meydana getirerek bir halk idaresinin kurulmasına yer ve imkân hazırladı" (Yassıada Tutanakları: İ./11) biçiminde bir tanımlama getirir.

Aslında mahkeme, yerleşik tarih yazımını tekrarlamakta ve Atatürk devri uygulamalarının herhangi bir düzeyde anti-demokratik veya Anayasa'ya aykırı olamayacağını gerekçesini oluşturmaktadır.¹⁶

Yargılamaların son safhasında, savunma konumunda bulunanların da bunu kabul ettiği söylenebilir. Toplu savunma metninde DP'li yöneticilerin diktatörlük kurmaya teşebbüs etmelerine karşılık olarak, eski rejimin aslen “askeri bir diktatörlük” olduğunu, fakat Atatürk her ne kadar demokrat bir şahsiyet olsa da halkın zayıf ve cahil olmasından kaynaklı bazı diktatöryel tavırlar aldığından bahsedilmektedir. Fakat bunun rejimi diktatörlük haline sokmadığını Paul Gentizon'un “Mustafa Kemal ve Yürüyen Şark”¹⁷ isimli kitabından örnekler vererek ispat etmeye çalışır. Bu yüzden toplumsal geriliğin bazen iktidarlara daha sert kararlar almayı zorlayabileceği iddia edilir (Naskali, 2013: 120-121).

Buna karşı cevap başka bir Fransız yazardan alıntı yapılarak, Anayasayı ihlal Karar metninde karşımıza çıkar. Bu defa mahkeme Maurice Duverger'in daha sonra da vesayet rejimi tartışmaları üzerinden sıklıkla tekrar edilen yorumuna başvurur. Karar metnindeki alıntı ve yorum şöyledir:

Duverger, Türkiye ve D.P. hakkında sarahaten ve doğrudan doğruya görüşünü açıklamaktadır. Müellife göre tek partili Kemalist devri 1950 senesine kadar yumuşak, mutedil, ilerici, inkılapçı bir diktatörlüktür. (...) Müellif diyor ki “1950 seçimlerinde muhalefetin zaferi ile, Türk diktatörlüğü, batı demokrasisine tahavvül etmiştir: Bir kere iktidara gelince, galip parti, maatteessüf geriye çark etmeye ve kendi lehine olmak üzere eski tek parti sistemini yeniden ihdasa çalışmıştır ki, bu, 1960 Hükümet darbesini tahrik etmiştir. (Yüksek Adalet: 34)¹⁸

Son olarak toplu savunma metni toplumsal gerilik, sosyal yetersizlik gibi aynı şartların 1924 Anayasası'nın ilk dönemindeki uygulamalarında olduğu gibi DP iktidarı döneminde de geçerli olabileceğini söyleyerek, suçun yine de Anayasa'da olduğunu “Bu itibarla memleketimizde demokratik rejimin muvaffak olamamasındaki illet sadece 1950'den sonraki tatbikatında değil ondan evvelki kuruluşundan başlamaktadır” (Naskali, 2013: 123) sözleriyle tekrar dile getirmektedir.

Sonuç

DP dönemindeki kurumsal ve yönetsel krize yol açan temel unsur sadece DP zihniyetinin baskıcı karakteri değil, buna izin veren 1924 Anayasası ve tek parti rejiminin genel bütünleştirici niteliğidir. Genel anlayış yönetici partinin

iktidarı tekil bir güç olarak yönetebilmesi ve bunu da milli irade kavramıyla bütünleştirerek kendisini devlet ile özdeşleştirmeye çalışmasından kaynaklanmaktaydı. İktidar partisi, hükmetme gücünü milli iradede almaktadır. İlkel anlamda demokratik bir rejimin temel ilkesi olabilen bu durum, Anayasal bir yetki ile milli iradenin tekil anlamda iktidara ayrıcalık tanınması biçimine indirgenmiştir. Yani milli irade parti ile temsil olunur o yüzden de milli iradenin tekil temsilcisi partidir, devlet kurumsal ve politik olarak da bunun dışında değildir. Bu durum tek partili bir otoriter rejim içerisinde kendi meşruiyet ilişkisini yaratabilir. Fakat çok partili yarışmacı bir rejime dönüşümün gerçekleşmesi gündeme geldiğinde sorun yaratmaktadır. Devlet artık milli iradeyi temsil ettiğini ileri süren partinin tekelinde değildir. Devlet, Millet ve Hükümet (parti) artık ayrılmak durumundadır. Fakat 1924 Anayasası ve rejimin genel niteliği bu denkliği süreklileştirebilecek bir düzeyde bu dönemde de devam etmiştir. DP iktidara geldiğinde de CHP'nin rakipsiz iktidarında olduğuna benzer bir işleyişi sürdürmek istemiş ve bu da yönetsel krizin en başta gelen sebebi olmuştur. DP de aynı tek parti CHP'si gibi kendisini Milli İrade ile görevlendirilmiş bir hükmetme gücü, böylelikle devletin asli sahibi olarak görmeye devam etmek istemiştir. Böylelikle DP'ye karşı her türlü muhalefet temel olarak milli iradeye ve oradan da devlete karşı işlenmiş anlamına gelir. Bu çalışmanın odaklandığı sorun bu durumun tanımlanma biçiminin darbe ile birlikte hukuk üzerinden nasıl çözümlendiğini anlamaya çalışmak olmuştur. Bu tam anlamıyla 1924 ile birlikte kurulan rejiminin yeniden tanımlanarak dönüştürülmesi tartışmasıdır aslında.

Denilebilir ki, Yassıda mahkemesinde karar almanın biçimi ve sonuçları, tek parti döneminin benzer uygulamaları ile DP iktidarı arasındaki bağlantıyı silikleştirecek ve farklılaştıracaktır. Bu farklılaştırma, kurucu tek partili dönemin demokratik hassasiyetlere sahip olmakla birlikte bunu gerçekleştirmek için önünde kendi iradesi dışında bazı engellerin çıktığını, DP döneminde bu engellerin eski iktidar sahipleri eliyle ortadan kaldırılmasına rağmen, DP'li yöneticilerin kendi diktatörlüklerini inşa etmek için bu 'iyi niyeti' suiistimal ettiklerini ileri sürecektir.

Yassıda mahkemelerinin soruşturma, iddia ve mahkûmiyet kararları ile duruşma sırasında yürütülen tartışmalarda ise eski rejimin temel düzlemi korunmaya çalışılırken aslında ileriye dönük bir yeniden tanımlama yapılmıştır. Buna göre tek parti rejimi ardından gelen savaş sonrası dönemde aynı anayasal zemin üzerinde hareket etmekle birlikte tek parti iktidarı, DP iktidarına göre neredeyse daha 'demokratik' tanımlanır. Aslında rejim demokratik olmak istemekte fakat bu isteği 'dönemin şartları' veya 'iç-dış

savaşı tehdidi' yüzünden gerçekleştirilememiştir. Yargılamalar sırasında DP'liler kendilerinin Anayasa dışında davranmadığı savunusunu yaparken, iddia makamı temel olarak nasıl olup da Anayasa'nın çiğnenmiş olduğunu ispatlamaya çalışacaktır.

Yassıada duruşmaları, sadece yeni rejimin şekillendirilmesiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda eski rejimi de yeniden tanımlamıştır. Zira bu yeniden tanımlama gerçekleştirilemediği takdirde Anayasayı ihlal uygulamalarının tanımlanması da oldukça zorlaşmaktadır. Darbenin hemen ardından başlayan yoğun ve hızlı Anayasa yazma girişimleri, yeni dönemi tanımlarken, eski rejimin temel niteliklerini de yeni baştan biçimlendirmekte ve aslında müdahalenin meşruiyetini bu yeni değiştirilmiş tanım üzerinden yapmaktadır. Kemalist dönemin uygulamalarının yeni toplumsal ve siyasal duruma uygun olarak tanımlanması, yeni dönemde tek partili kuruluş döneminin daha demokratik bir ulusalcılık üzerinden kabullenilmesini de kolaylaştırmaktadır. Böylelikle darbe hem yeni demokratik düzenin hem de eski otoriter rejimin nasıl anlaşılması gerektiğini belirlemiştir.

Sonnotlar

1- Server Tanilli (1993:139) de benzer bir yorumu yapmaktadır: "Kuşkusuz, Türkiye'nin sorunları, doğrudan doğruya anayasa sorunları olmaktan çok, iktisadi ve sosyal yapı sorunlarıyla ilgili idi; 'demokrasinin önkoşulları'nı, ancak bu sorunların çözülmesi sağlayabilirdi. Sorunları yalnız anayasa sorunlarından ibaret saymada, -törlü etkenlerin yanı sıra o yılların siyasal kadrolarının yetersizliği de yol oynamıştır. Hemen bütün dikkatler bir noktada toplandı: Türkiye'de çok partili düzendeki tüm aksamaların suçlusu anayasaydı; anayasada yapılacak değişikliklerle, düzenin normal işleyişi sağlanmış olacaktı. O yılların muhalefeti, başta bunun mücadelesini yapar."

2- Anayasanın kabulü ve sonrasında yapılacak seçimler öncesinde Milli Birlik Komitesi partiler ile yuvarlak masa toplantısı düzenleyerek bazı ilkeler konusunda anlaşma sağlanmasını ister. Bu girişim ilk olarak İstanbul'da çıkan on bir gazetede yayınlanan bir çağrı ile başlatılır. Gazeteler "Teklif Ediyoruz" başlığı altında yayınladıkları metinde, "milletin yarınki hayatına yön vermekle birinci derecede görevli olan siyasi partilere" şu çağrıda bulunmuşlardır: "Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni baştan ve demokratik esaslara göre kurulmakta olduğu bugünlerde, demokratik hayatın temel şartı olan çok partili rejimin bundan böyle tehlikeye düşmemesi için, siyasi partileri Sayın Devlet Başkanı'nın riyasetinde bir Yuvarlak Masa etrafında toplanarak şu hususta mutabık kalmaya ve bunu millete ilan etmeye davet ediyoruz." (Temizgüney, 2023: 115). Bütün siyasi partilerin katılacağı bu toplantılarda amaçlanan seçim sürecinde özellikle darbenin, darbe sonrası kurumların, Anayasanın ve Yassıada kararlarının eleştiri konusu yapılmamasını sağlamaktı. Bir nevi 12 Eylül darbelerinin kendilerinin yargılanmamasını garanti

altına almak için anayasal bir düzenleme yapmasına benzer bir uygulamayı, bu defa daha katılımcı ve demokratik görünen bir düzeyde kurmaya çalışmaktaydılar. Yeni rejimin devlet gücünün olumlanması, yukarıdan bir yasa veya baskı ile değil, ikna ve rıza ile gerçekleştirilmeye çalışılıyordu. Bu toplantıların zabıtları yakın dönemde ayrı olarak basılmıştır. Bkz. (haz. Yıldırım, 2021). Bu yöntem DP iktidarı döneminde katılımcı siyasetin kanallarının çok açık olmaması nedeniyle yeni dönemde kamuoyu tarafından devlet ile iletişim kurmanın bir yolu olarak da benimsenecek ve tekrar edilmesi istenecektir. Örneğin aynı tarihlerde Türk Veteriner Hekimliği tarafından Cemal Gürsel'e çekilen bir telgrafta, siyaset dışı konuların görüşüleceği ve meslek teşekküllerinin katılacağı bir yuvarlak masa toplantısı talep edilmiştir (Temizgüney, 2023: 135).

3- Osman Doğru (1998: 32), Bakanlar Kurulu'nda görevli Amil Artus'un anılarından alıntılarla devamındaki durumu şöyle aktarmaktadır: "Gürsel'in bu sözleri üzerine konuşan bakanlar, tutuklu bulunan ve memleketi ihtilale sürüklemiş olan kişilerin, ihtilali yapanlar tarafından yargılanmaları gerektiğini, bu işin başka iktidara bırakılmasında büyük sakıncalar olduğunu izah ettiler. Başbakan (Gürsel) söylenenleri dikkatle dinledikten sonra bu fikre katıldı. Ancak yargılamaların emniyet ve süratle yürütülmesi için gerekli önlemlerin alınmasını istedi."

4- Madde 103.- Teşkilâtı Esasiye Kanununun hiçbir maddesi, hiçbir sebep ve bahane ile ihmal veya tatil olunamaz. Hiçbir kanun Teşkilâtı Esasiye Kanununa münafi olamaz.

5- Hâlbuki bu durumun yaratacağı sorunlara dair Turhan Feyzioğlu daha dönemin başında çok önemli bir çalışma yapacak ve kanunların Anayasa'ya uygunluğunu tartışmaya açacaktır. Bkz. Turhan Feyzioğlu. 1951. *Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Kazaî Murakabesi: Yabancı Memleketlerde - Türkiye'de: Bir Kısmı Neşredilmemiş Yerli Mahkeme İçtihatları İle Yabancı Mahkeme İçtihatları, Mevzuat ve Mefhumlara Göre Tertiplenmiş Arama Cetvellerini Havidir*. Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O.

6- Başgil (2008: 128), Menderes'in bu görüşmede şöyle söylediğini aktarmaktadır: "...bizim Anayasa sistemimiz herhangi bir kanunun Anayasa'ya uygunluğunun tartışılması ihtimaline yer vermez. Aksine, Meclis tarafından sadece oylanmış ve gerektiği gibi yayınlanmış olması, her kanuna Anayasa'ya uygunluk mührünü kazandırır. Bir başka deyişle, bizim bu konudaki sistemimiz, başka bazı devletlerdeki gibi zorlayıcı değil, esas itibarıyla koruyucu niteliktedir. Bu işleyişe kısaca bir göz atalım: İlk önce kanun tasarısı, gerekli niteliklere sahip Parlamento komisyonunun incelemesine sunulur; zaten bu komisyonun asıl vazifesi teklif edilen kanunla Anayasa arasında var olabilecek aykırılıkları ortaya çıkarmaktır. Bu işlem tamamlandıktan sonra, Anayasa'ya uygunluk meselesinin görüşmelerin her anında tartışılabileceği Meclis'in genel görüşmesine açılır. Böyle bir durum ortaya çıktığında, bu itirazı ya bizzat Meclis çözüme kavuşturur veya inceleme komisyonunun kararına havale eder. Anlaşmazlık giderildikten ve Anayasa'ya uygunluk böylece sağlandıktan sonra,

oylamaya geçilir. Meclis'in kanunu normal olarak kabul etmesinden itibaren ise, o kanunun Anayasa'ya uygunluğu meselesi ne idare tarafından, ne de mahkemelerce tartışma konusu yapılabilir. Böyle bir yetkileri olmadığı için mahkemelerimiz de bu tür itirazları daima reddetmiş; sadece birkaç taşra mahkemesi tamamiyle haksız olarak böylesi itirazları kabul etmiş, fakat onların kararları da zaten Temyiz'de bozulmuştur.”

7- Toplu savunma bütün iddiaları karşılaştırmalı hukuk zemininde ele alın oldukça kuvvetli bir metindir. Mahkemenin genelinde olduğu gibi, bu savunmada da Komisyon'un hiçbir şekilde yargının yerine geçecek kararlar almadığı vurgulanır (haz. Naskali, 2013: 88-95).

8- DP Antalya milletvekili Burhanettin Onat, dava sırasında Recep Peker'in 1925 tarihli konuşmasından uzun bir bölümü okuyarak bu durumun eski Meclis'te de uygulandığını göstermek ister. Mahkeme başkanıyla aralarında şu sözler geçer: “Burhanettin Onat: Şimdi Takriri Sükûn Kanununu kabulünün ve yanı celsede alele acele getirilen yeni İstiklâl Mahkemesi kurulmasını icap ettiren bir vaziyetler İstanbul ve Ankara olayları başlayıp memleketi tehdit eden ihtilâlcuâne hareketlerden daha mı çok vahimdir? Başkan: Bunlardan mı mülhem aldınız? Burhanettin Onat: Hayır efendim, demek istiyorum ki, icabında Hükûmetler ve İktidarlar hâdiselere icraatı ile takaddüm etmek mecburiyetindedir, reis beyefendi (Yassıada: 571).”

9- Menderes şunları söylemiştir: “1950 ye kadar veyahut çok partili devreye kadar inhıraflar olduğundan bahsetmediler ve dediler ki, o günün tutumu; kurucular kendi yorumları içinde memleketi idare ettiler. Bunu bir inhıraf olarak göstermediler. Ancak çok partili hayat başladıktan sonra Anayasa hakkı ile tatbikata konulduktan sonra inhıraflardan bahsettiler. Binaenaleyh, bu noktada sarîh olmalarını çok rica edeceğim. Çünkü aynı Anayasa 1924 den şu tarihe kadar muayyen tatbikat gösteriyor. O tarihten sonra da 1960 da nihayet buluncaya kadar... (Yassıada: 2419).”

10- Davanın ilerleyen aşamalarında darbe öncesi dönemin en tartışmalı isimlerinden biri haline gelen Hüseyin Nail Kubalı'nın şahit olarak dinlenmesi sırasında yine aynı tartışma gerçekleşecektir. Bu defa Menderes daha açık olarak soracaktır: “Sanık Adnan Menderes - Reisbeyefendi, şimdi soracağım suâl şudur: Eğer münasip görürseniz kendisine tevcih buyurursunuz. Takdir zatîlinizindir. Bu hareketi Anayasa dışı görüyorlar mı, görmüyorlar mı? Çünkü biz Anayasa hareket etmek yönünden Vatan İhaneti ile töhmet altında bulunuyoruz beyefendi. Binaenaleyh bu sualin muhterem Profesör'den sorulmasını zannediyorum ki hakkımız olduğunu teslim buyuracaksınız. Başkan – Sizinkisi öyle bir def'a ya mahsus değil. Şahit ATATÜRK devrinden itibaren, Anayasa nizamının takip ettiği seyiri söyledi. Devam edin. Sanık Adnan Menderes – Tek parti idaresini Anayasa dışı görüyorlar mı, görmüyorlar mı? Şahit Hüseyin Nail Kubalı – Efendim, tekrar etmiş oluyorum. ATATÜRK devrine ait tek parti rejiminin hüviyetini, mesnedini ve mazeretini söyledim. Kendileri ATATÜRK devrine ait tek parti rejimini Anayasa dışı telâkki ediyorlar mı idi ve benim gördüğüm mazeret ve mesnedi açama görüyorlar mı idiler? (Yassıada: 2509).”

11- Aydemir (1993: 487), Menderes'in tek parti dönemi hakkındaki yorumlarında kendisine hak vermektedir. Hatta daha ileri giderek, özellikle Şapka Kanunu ve 6 Okun Anayasa'ya dâhil edilmesi meselesinin parti ve devlet arasında yarattığı özdeşliğin Menderes'lerin yargılanma gerekçesini zayıflattığı kanaatindedir: "Kanaatimce, bu iki iddianın ikisi de doğrudur: Örneğin, şapka kanunu iyiydi. Lazımdı. Bizim milli yapı ve telakkilerimize göre, inkılapçı nitelikte bir hamleydi. Ama bu kanunun hem çıkarılış şekli, hem bünyesi bakımından, 1924 Anayasasına uygun olmadığı, o zaman Mecliste Nurettin Paşa tarafından bir takrirle ileri sürülmüştü. Hatta bu takrir oya konulmamıştı... Aynı suretle Halk Partisinin 6 ilkesi evvela parti programına, sonra da anayasaya girince, gene böyle durumlar hâsıl olmuştu. Anayasanın bu suretle amir hükmü yerine geçen, mesela milliyetçilik, inkılapçılık, devletçilik nerede başlayıp nerede bitiyorlardı? Bir insan 'milliyetçi değilim', yahut 'İnkılapçı değilim, devletçi değilim' derse, anayasaya isyan etmiş olur muydu?"

12- DP kurucuları tarafından henüz CHP'den ayrılmadan ilan edilecek olan "Dörtlülük Takrir", sonradan Yassıada duruşmaları sırasında da dile getirilecek olan eski rejimin "demokrasiye açıklığı" durumunu da kabul etmektedir. Zaten bu metindeki "taleplerin" de bu imkân üzerine mümkün olabildiğini söylemektedir: "Daha kuruluşundan beri, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve CHP'nin en esaslı umdesini teşkil eden demokrasi prensiplerine tamamiyle tatbiki sayesinde refah ve saadete kavuşacağı kanaatine bağlanmış olan vatandaşların bütün memlekette ve bilhassa partimiz mensupları arasında en büyük ekseriyeti teşkil ettikleri şüphesizdir. İşte bu kanaattir ki milletçe özlenen bu amacın gerçekleştirilmesi için lüzumlu gördüğümüz tedbirleri partimizin meclis grubuna arz ve teklif etmeyi borç bildik (aktaran, Akandere, 2003: 23)."

13- Menderes'in DP muhalefette iken söylemiş olduğu karar metninde geçen karara dayanak oluşturması için yer verilen konuşmalardan şu kısa örnek verilebilir: "Bir Anayasa, vardır. Bir de Anayasaya muarız kanunlar vardır. Bu aykırı kanunlara "kanun dışı kanunlar" demek icabeder. Binaenaleyh iktidar partisi, kanun dışı kanunları değiştirmemekte inat ederse, bize kanun dairesinde kalmayı tavsiye etmek yersiz olur." (Menderes, Mersin, 9. 1948) (Yüksek Adalet, 2006: 59)."

14- Örneğin yargılamaya esas olarak kabul edilen Soruşturma Komisyonu'nun kararnamesinde, suçlamalar yalnızca Anayasa'ya dayanarak değil, bununla birlikte İş Kanunu, özel hukuk kuralları ve uluslararası hukuk normları da dikkate alınarak hazırlanır. Böylelikle mahkeme 1924 Anayasası'nın uygulanmasında çok da görülmeyen ve aslında 1961 Anayasası'nın ruhunu oluşturan 'hukuk devleti' olma durumunu yargılamaya esas olarak almaktadır. Bkz. (Yassıada: 413-417).

15- Cemil Koçak (2024: 176), bu durumun dönem içerisinde pek de fazla tartışılmamış olduğunu şöyle söylemektedir: "Belki de asıl tutarsızlık, Atatürk'ün anayasası sayılabilecek olan 1924 Anayasası'nın yetersiz ve güvenilmez bulunarak, bu anayasanın temel siyasal felsefesinin tam aksi bir anayasa tasarısı kaleme almaktı! Ne var ki bu çelişkili siyasal tutum, o dönemde ya hiç dikkati çekmemişti ya

da çekmişse bile, pek de üzerinde durulmaya değmeyecek küçük bir ayrıntı olarak görülmüştü! Belki de bunun bir çelişki olduğunun farkında olan kimse yoktu!”. Aslında bu çelişkinin farkında olma durumu hem Yassıada duruşmalarında hem de yeni Anayasa’nın gerekçesinde oldukça açık biçimde görünmektedir.

16- Duruşmalar sırasında şahit olarak dinlenen Bahri Savcı ise aynı Anayasa’nın iki ayrı dönemde farklı uygulanması konusundaki durumu, isim olarak ifade etmeden Atatürk’ün şahsında “rejimin koruyucularının” var olması açısından şöyle açıklamaktadır: “Şahit Bahri Savcı – Efendim, tek partili devre içinde, Anayasa eşkâli içersinde rejimin kurucuları, koruyucuları ve muhafızları tarafından sevk ve idare edildikleri bir vakıdır. Çok partili devrenin artık kurucusu, koruyucusu, muhafızı görevi gibi bir görev hiçbir teşekkül üzerinde mevcut değildir. Bu teşekküller tarafından Anayasa eşkâli içersinde siyasi iktidarın teşekkül etmesi ve icra edilmesi lâzım gelir. (...) Sanık Adnan Menderes – Kurucu ve koruyucu bu tabiri bizzat Anayasadan mı alıyorlar? Şahit Bahri Savcı – Hayır efendim, siyasi ilimlere mensup olduğumu arzetmiştim (Yassıada Tutanakları: 2420).”

17- Orijinal ismi *Mustapha Kemal ou L’orient en Marche* olan bu kitap daha sonra Fethi Ülkü tarafından *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu* başlığıyla çevrilmiştir (1983), Ankara: Bilgi.

18- Karşılaştırma için Bkz. (Duverger: 75-76).

Kaynakça

Akandere O (2003). Bir Demokrasi Beyannamesi Olarak ‘Dörtlü Takririn’ Amacı ve Mahiyeti. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 5-28.

Akça İ (2010). Ordu, Devlet ve Sınıflar: 27 Mayıs 1960 Darbesi Örneği Üzerinden Alternatif Bir Okuma Denemesi. İçinde: E B Parker ve İ Akça (der), *Türkiye’de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 351-406.

Arıkan H V (2008). Demokrat Parti Dönemi Anayasa Tartışmalarının ve Sorunlarının 1961 Anayasasının Oluşumuna Etkileri. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydemir Ş S (1993). *Menderes’in Dramı?.* İstanbul: Remzi.

Aydın S ve Taşkın Y (2018). *1960’dan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim.

Başgil A F (2008). *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*. İstanbul: Yağmur.

Camelio N (2016). “Askerler Tarafından El Konan Hukuk”: Türkiye’de 1961 Anayasası’nın Yazılması. İçinde: M Aymes B Gourisse ve E Massicard (der), *Devlet Olma Zanaatı – Osmanlı’dan Bugüne Kamu İcraatı*, İstanbul: İletişim, 119-140.

Demirbaş D (1989). 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarında Siyasal Yapılanma ve Bunların Siyasal Hayata Etkileri. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demirel T (2021). *Türkiye'nin Uzun On Yılı – Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Doğru O (1998). *27 Mayıs Rejimi*. Ankara: İmge.

Duverger M (1965). *Diktatörlük Üzerine*. Çev. B Tanör. İstanbul: Dönem.

Gülalp H (1993). *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*. İstanbul: Belge.

Sevinç M (2021) İrfan Aktan ile Söyleşi. 21 Nisan 2021 <https://birartibir.org/meclis-ten-turkiyeli-sesleri-yukseliyor>. Son erişim tarihi, 14/01/2025.

Yassıada Tutanakları. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TM___d00/c002/tm___00002034.pdf Son erişim tarihi, 14/01/2025.

Koçak C (2024). *27 Mayıs'ın Kayıp Anayasası*. İstanbul: Vakıfbank Kültür.

Sevinç M (2011). Anayasal Geleneğimizde 1924. *Radikal İki*. 26 Ekim.

Naskali E G (haz.) (2013). *Yassıada Duruşmaları Anayasa Davası Toplu Savunması*, İstanbul: Kitabevi.

Onaran B (2023). 27 Mayıs Dönemi Cumhuriyet Tartışmaları: Sürekli ve Sayılı mı? Tek ve Ebedi mi?. *Toplum ve Bilim*, 163, 5-31.

Soysal M (1997). *100 Soruda Anayasa'nın Anlamı*. İstanbul: Gerçek.

Soysal M (2019). Suçsuz Anayasa. *Mülkiye Dergisi*, 43 (4), 829-833. (Tıpkıbasım. Orijinali 1 Ağustos 1960 tarihli Forum dergisinde yayınlanmıştır.)

Tanilli S (1993). *Devlet ve Demokrasi – Anayasa Hukukuna Giriş*. İstanbul: Cem.

Tanör T (2018). *Anayasal Gelişme Tezleri*. İstanbul: Yapı Kredi.

Temizgüney F (2023). 1960 Darbesi Sonrası Yuvarlak Masa Toplantıları: İstişare mi Askerî Vesayet mi? *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 19(37), Bahar, 107-137.

Temsilciler Meclisi, Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Tasarısı ve Anayasa Komisyonu Raporu (5/7), S. Sayısı: 35, 9.3.1961. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TM___d00/c002/tm___00002034.pdf Son erişim tarihi, 14/01/2025.

Yassıada Yüksek Adalet Divanı Tutanakları: Anayasayı İhlal Davası (esas no: 1960/1). <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/b1a972e7-b5a9-41f7-93fd-96de1caf7e90> Son erişim tarihi, 14/01/2025.

Yıldırım Y (2021). *Milli Birlik Komitesi ve Siyasi Partiler Yuvarlak Masa Toplantısı Zabıtları*. İstanbul: Kitabevi.

Yıldırım S (2024). 1950'li Yıllarda Toplumsal Hareketler. İçinde: Y D Çetinkaya (der), *Toplumsal Hareketlerin Asrı*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 49-81.

Yüksek Adalet Divanı Kararları (2006). İstanbul: Kabaılcı.

Krizin Doruğunda Büyük Sermayenin Siyasal Rejim Tartışmaları: Çatışmadan Uzlaşıya (1991-1995)

Hande Beyza Doğdu, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi

ORCID: 0000-0002-7204-5211

E-Posta: beyzadogdu1996@gmail.com

Öz

Türkiye’de 1991 genel seçimleri ile başlayan ve sonraki on yılı kapsayan sürecin, hiçbir sınıfsal ve siyasal aktörün beklentisinin tamamlanamadığı; karmaşık olaylar silsilesinin yarattığı tozun ve dumanın içerisinde herkes için öngörülebilirliğin yok olduğu bir dönemi temsil ettiğini savunmak yanlış olmayacaktır. Bu manzarada toplumsal rıza zeminini eritecek bir ekonomik kriz belirleyici olurken bu krizden bağımsız düşünölemeyecek siyasi kriz söz konusu manzarada diğer önemli belirleyici olacaktır. Vurgulanan ekonomik ve siyasi kriz 90’ları biçimlendiren bir hegemonya krizinin gelişimine denk düşerken bu hegemonya krizinin büyük sermaye tarafından aşılma çabaları döneme yön verecektir. Siyasal rejim tartışmaları tam da bu çabanın cisimleşmiş halidir.

Türkiye’de büyük sermayenin siyasal rejime dair kurduğu tahayyülün kökleri her ne kadar 70’ler gibi görece eski bir döneme dayanıyor olsa da bu arayışın somutlaşması bağlamında 90’lar önemli bir eşiktir. Neoliberal dönüşüm deneyiminin 24 Ocak Kararları’nın inşa ettiği süreklilikten kopuş yaşayarak tıkanacağı 1980’lerin ikinci yarısı bu eşğin belirginleşmesinde oynadığı rol bağlamında önem taşıırken bu süreçten büyük sermayenin edindiği deneyim ve buna bağlı olarak öngördüğü çözümler 90’lara dair beklentilerini şekillendirmiştir. En basit şekilde neoliberal dönüşüm sürecini tamamlamayı amaçlayan kurumsal yapılanma ve reformları temsil eden bu beklentilerin siyasal iktidarlar tarafından 90’lar içerisinde gerçekleştirilmesi özellikle dönemin karakterini oluşturacak olan siyasi krizin de belirginleşmesiyle birlikte olanaksızlaşacaktır. Öte yandan karşı karşıya kalınan bu süreç, sistemin sorgulanmasına kapı aralayan; bu doğrultuda salt neoliberal stratejinin yarım kalmışlığını değil bütünüyle parçalanmasını da içerebilecek bir olasılığı mümkün hale getirecektir. Bütün bu denklem büyük sermayenin, 1990’ların ikinci yarısına gelindiğinde, gelişen tıkanıklığın yok edilmesi için odağını siyasal rejime çevirmesinde belirleyici olacaktır. Tartışılan ve gündemi belirleyen önerilerinin bütünü, en nihayetinde, ihtiyaç duyulan bir ‘güçlü yürütme’ ile piyasa disiplinine tabi devlet yapısı ve aşağıdakilerin öfkelerini rızaya devşirmede işlevsel olacak çoğulcu uzlaşma kanalları isteği etrafında şekillenecektir. Belirtmek gerekir ki bu sonuca bağlanacak olan bütün tartışma süreci; çözüm yolları, müdahale yöntemleri gibi hususlarda büyük sermayenin kendi içerisinde ayrışmalara sahne

olacaktır. Nitekim bu çalışmanın amacı da, krizin doruğa ulaşacağı dönemde büyük sermayenin geleceği karar aşamasında izleyeceği yol hakkında kendi içerisinde yaşanacak olan çatışmaları açığa çıkarmaktır. Söz konusu çatışmaların bir önceki dönemde belirginleşmekle birlikte uluslararası kapitalizme eklemlenme sürecinde yoğunlaşan çelişkilerin iz düşümü olduğu savunulacaktır. Bütün bu anlatı çerçevesinde ağırlıklı olarak TÜSİAD'a (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği) ait raporlara, dergilere ve vurgulanan dönemleri içeren gazete arşivine başvurulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Sermaye, TÜSİAD, Neoliberal Dönüşüm, Hegemonya Krizi, Siyasal Rejim.

Political Regime Debates of Big Bourgeoisie at the Peak of the Crisis: From Conflict to Consensus (1991-1995)

Abstract

It would not be inaccurate to argue that the ten-year period that started with the 1991 general elections in Turkey represents a period in which no class and political actor's expectations could be fulfilled; a period in which predictability disappeared for everyone in the uncertainty by complex series of events. While an economic crisis that undermined the foundations of social consent was a key factor, a concurrent political crisis —closely tied to the economic one— also played a significant role. While the emphasised economic and political crisis coincides with a broader crisis of hegemony that shaped the 1990s. Efforts by the big bourgeoisie to overcome this hegemony crisis significantly influenced the period, with debates over the political regime serving as a central manifestation of this effort.

Although the origins of big bourgeoisie's imagination of the political regime in Turkey can be traced back to a relatively old period such as the 1970s, the 1990s marked an important threshold in terms of the concretisation of this quest. The second half of the 1980s, during which the continuity established by the January 24 Decisions was disrupted and the neoliberal transformation stalled, played a pivotal role in shaping this turning point. The experience gained by the big bourgeoisie during this process —and the solutions it envisaged in response— informed its expectations for the 1990s. In its most basic form, which represent institutional structuring and reforms aiming to complete the neoliberal transformation process, proved unfeasible to implement amid the political powers in the 90s, especially with the political crisis that characterised the period. However, this process also opened the door to a broader questioning of the system, raising the possibility not only of an incomplete neoliberal project but of its total disintegration. This dynamic became decisive in the second half of the 1990s, when the big bourgeoisie

shifted its focus to the political regime in order to overcome the emerging deadlock. Its proposals, widely debated and central to the public agenda-, revolved around the need for a “strong executive,” a state apparatus subject to market discipline, and pluralistic channels of consensus capable of transforming grassroots dissent into consent. It should be noted that this entire process revealed internal divisions within the big bourgeoisie regarding both solutions and modes of intervention. As a matter of fact, the aim of this study is to explore the conflicts that emerged within big bourgeoisie the path it may follow in the future decision-making phase. It will be argued that these conflicts reflect deeper contradictions inherent in Turkey’s integration into international capitalism, despite having become visible in the 1990s. Within this framework, TUSIAD’s (Turkish Industry and Business Association) reports, journals and newspaper archives covering the period emphasised will be analyzed.

Keywords: Big Bourgeoisie, TUSIAD, Neoliberal Transformation, Hegemony Crisis, Political Regime.

Giriş

Türkiye’de 24 Ocak Kararları’nın kapı araladığı ve 1980 darbesinin aralanan bu kapıyı ardına dek açtığı neoliberal dönüşüm deneyimi, emeğe karşı sermayenin gücünü tahkim eden ve bu çerçevede hakim sınıf içerisinde özellikle büyük sermaye lehine ‘fırsatlar’ yaratan yeni bir dönemin belirleyicisi olmuştur. Geçiş döneminde askeri bürokrasi, sivil yönetim döneminde de neoliberal yönetici bürokrasi üzerinde yükselen neoliberal ekonomik büyüme stratejisi etrafında, Poulantzas’ın (2001) ‘otoriter devletçilik’ kavramsallaştırmasına¹ denk düşecek bir biçimde şekillenecek devlet aygıtı vurgulanan dönüşümün gerçekleşmesinde başat aktör olurken (Akça, 2018: 31); 1980’lerin ikinci yarısı bu dönüşüm sürecinin sürekliliğini kesintiye uğratacak bir kırılmayı temsil etmektedir. Zira 90’lara uzanan bu süreç, Türkiye’de neoliberal stratejinin yönünü kaybetmesine neden olacak gelişmelere sahne olacaktır. Bu süreçte açığa çıkacak kriz dinamikleri, neoliberal dönüşüm sürecini tamamlayacak kurumsal yapılanmanın ve reformların hayata geçirilmesine yönelik içerdiği engelleyici rol açısından oldukça önemlidir. Bir başka deyişle, 1994 ekonomi krizine uzanacak sürecin tetikleyicisi olarak bu dönem “Özal’ın kurduğu sistemin zaten zayıf olan toplumsal rıza zeminini eritmesi” (Bekmen, 2018: 78) ile neoliberal dönüşüm sürecini kesintiye uğrattırırken ilerleyen aşamada bu krizden bağımsız düşünülemez bir siyasi krizin gelişimi de neoliberal stratejinin yeniden etkin kılınmasını bir belirsizliğe sürükleyecektir. Bu belirsizliğe karşı dönem içerisinde rahatsızlığı giderek artacak olan başat aktör şüphesiz büyük sermayedir. Nitekim dönemin TUSIAD Başkanı Halis Komili’nin

(1994: 15) bir yazısında yer verdiği şu ifadeler 90'ların ortasına gelindiğinde, Türkiye'de neoliberal dönüşüm sürecinin büyük sermayenin gözünde aldığı hal için oldukça açıklayıcıdır:

Oysa 1980'lerdeki reform hareketleriyle önemli gelişmeler sağlanabilmişti: Dış ticaret serbestleştirilmiş, dünya piyasalarında rekabet gücü kazanılmaya başlanmıştı. Yeni pazarlar açılmasında, Avrupa ile Gümrük Birliği'ne giden yolda önemli mesafeler katedilmişti. Yabancı sermaye girişleri kolaylaştırılmış, reformların gerektirdiği yasal ve bürokratik düzeltmeler gerçekleştirilmişti. Ancak, bu reformların bir sıçrama tahtası olarak kullanılması ve gerçekleştirilen değişikliklerin kurumsallaşmanın sağlanması ve eğitim reformu gibi bazı toplumsal reformlarla desteklenerek, değişimin ülkenin tüm hücrelerine yayılmasının sağlanması gerekiyordu. Bunun yerine, iç politikanın kısır alanına kapatılarak, önce reform hareketinden koparıldık, ardından da gündemimiz kısa vadeye, hatta çok kısa vadeye endeksledi. (Komili, 1994: 15)

Bu ifadeler, sürecin gidişatına dair büyük sermayenin duyduğu memnuniyetsizliği ve umutsuzluğu yansıtmaları açısından açıklayıcı olduğu kadar dönem içerisinde Türkiye'de büyük sermaye eliyle örgütlenecek siyasal rejim tartışmalarının kaynağını sergilemesi açısından da kayda değer bir öneme sahiptir. Zira yukarıda vurgulanan ekonomik ve siyasi kriz, 90'ları biçimlendiren bir hegemonya krizinin gelişimine denk düşerken bu hegemonya krizinin büyük sermaye tarafından aşılma çabaları söz konusu döneme yön verecektir. Siyasal rejim tartışmaları tam da bu çabanın tezahür etmiş halidir.

24 Ocak Kararları'nın inşa ettiği süreklilikten kopuş yaşayarak rayından çıkacak olan neoliberal dönüşüm sürecinin tıkanacağı 1980'lerin ikinci yarısı, bu dönüşümün tamamlanarak yerleşikleştirilmesi bağlamında kurumsal yapılanmanın ve reformların aciliyetinin ne kadar önemli olduğunu yansıtmaları açısından büyük sermaye için deneyimlerle dolu bir süreç olmuştur. Bu ifadeyi açmak gerekirse, ekonomide gelişen olumsuz tabloya eklenecek siyasal ve toplumsal gelişmeler bu süreçte neoliberal yapının katı sınırlarını siyasal rasyonalite lehine görece yumuşatırken Türkiye'de neoliberal dönüşümün kurumsal olarak tamamlanması hedefi de büyük sermayenin beklentilerini karşılıksız bırakır şekilde söz konusu süreç için gündemde görürlüğünü kaybedecektir. Büyük sermayenin 90'lara gelindiğinde yeni bir siyasal iktidara destek vermesinde rol oynayacak sebeplerden biri olan bu gelişme doğrultusunda bir sonraki döneme devredecek söz konusu beklentilerin karşılanması, 90'ların ilk yarısında ise özellikle dönemin

karakterini oluşturacak olan ikinci siyasi krizin de belirginleşmesiyle birlikte neredeyse imkansızlaşacaktır. Zira siyasi alanda belirleyici olan sınıfsal ve kimliksel tartişma dinamiklerine yanıt verecek politika üretiminden uzak durulması ve ‘devlet-siyaset-paramiliter güçler’ üçgeni etrafında açığa çıkan skandallar; dönemin siyasi partilerinin tek başlarına geniş bir sosyal tabanın rızasını üreterek neoliberal stratejiye yeniden işlerlik kazandıracak, istikrarlı bir siyasi hegemonya oluşturmalarını olanaksız hale getirecektir. Bu durum neoliberal dönüşüm sürecini yeniden etkin kılacak ve ilerletecek bir yol haritasının hayata geçirilmesi için ihtiyaç duyulan bir toplumsal desteğin edinilmesi önünde şüphesiz önemli bir bariyer olacaktır. Öte yandan karşı karşıya kalınan bu süreç, sistemin sorgulanmasına kapı aralayan; bu doğrultuda salt neoliberal stratejinin yarım kalmışlığını değil bütünüyle parçalanması ihtimalini de güçlendirecek bir ‘tehlike’ye evrilmeye yüz tutacaktır. Bütün bu denklem büyük sermayenin, 1990’ların ortasına uzanan süreçte, gelişen tıkanıklığın yok edilmesi için arayışa girmesinde belirleyici olacaktır. Bu anlamda 1995 önemli bir kırılmadır. Zira bu tarih, hegemonya krizinin doruğa ulaşacağı ve buna bağılı olarak büyük sermayenin izlenecek yolda bir karar aşamasına geldiğı kritik anı tanımlar. Burada söz konusu tablo doğrultusunda sistemde gelişen tıkanıklığın giderilebilmesi için ilerleyen süreçte siyasi rejimde bir dönüşüm öngörecektir büyük sermayenin kendi içerisinde söz konusu yöntem üzerine ayrışmaların hakim olduğunu vurgulamak gerekir. Nitekim bu çalışmanın amacı da, krizin doruğa ulaşacağı dönemde büyük sermayenin geleceğı karar aşamasında izleyeceğı yol hakkında kendi içerisinde yaşanacak olan bu çatışmalara odaklanarak görünür kılmaktır. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak birinci bölümde vurgulanan kırılmaya gelene dek söz konusu krizin arka planı hakkında genel bir bakış sunulacaktır. Belirtmek gerekir ki ‘hegemonya krizi’ kavramı için Poulantzas’ın tanımı esas alınacaktır. Ekonomik krizlerin kendini siyasi krize dönüştürdüğü durumlar için Gramsci’nin ‘hegemonya krizi’ kavramını (ya da ‘yapısal kriz’) öneren Poulantzas (2010: 411), bu kavramı özetle toplumsal ilişkilerin bütününe çevreleyen kriz durumlarını tanımlamak için kullanır. Toplumsal sınıfların kendini temsil eden siyasi partilerle kopuşunu ve temsil edenlerle temsil edilenler arasındaki çatışmayı ifade eden ‘temsil krizi’, ileride de vurgulanacağı gibi, hegemonya krizini tanımlayan unsurlardan biri olurken; Gramsci’ye (2000) göre yöneten sınıfın liderlik yapamadığı ve yalnızca zor aracılığıyla yönetebildiğı durumlar (yani kitlelerin var olan ideolojilerden kopması) hegemonya krizini işaret eder.

Çalışmanın ikinci bölümünde hegemonya krizinin doruğa ulaşacağı süreç ele alınırken bu süreçte temsil krizine işaret eden göstergelere dikkat

çekilecektir. Vurgulanan dönem özelinde büyük sermayenin siyasal rejim tartışmalarından azade olmayan bu göstergelerin incelenmesinin akabinde üçüncü bölümde bütün bu anlatı doğrultusunda büyük sermayenin geldiği yol ayrımı merkeze alınacak ve mevcut tablo doğrultusunda siyasal rejim tartışmalarına odaklanılacaktır.

Krizin Arka Planı

12 Eylül sonrası Türkiye’de sınıf hareketinin en kitlesel haliyle yeniden canlandığı bir atmosferde yapılan 1991 genel seçimlerinin ardından önemli bir toplumsal destekle kurulacak olan DYP-SHP koalisyonuna en çok umut bağlayacak sınıfsal aktörlerden biri büyük sermaye olacaktır. Zira 1980’lerin ikinci yarısından itibaren siyasal dinamiklerin birikim rejiminin üzerinde gittikçe büyüyen baskısından rahatsızlık duyan (TÜSİAD özelinde) büyük sermayenin gözünde yeni siyasal iktidar, hem bir önceki dönemin sonu itibariyle şekillenen popülist politikaların dönüşüme uğratılacağı hem de neoliberalleşmenin rayına oturtularak yeniden hız kazandırılacağı bir sürecin tetikleyicisi olmaya adaydır. Büyük sermayenin yeni siyasal iktidara yüklediği bu anlam çok geçmeden değerini yitirirken² neoliberal ajandanın yeniden ne zaman etkinlik kazanacağı ise 1990’ların ortasına uzanan süreçte belirsiz bir hal alacaktır. Bir başka deyişle, kısa bir süreci tanımlamasına karşın Türkiye tarihinin biri ekonomik diğeri siyasal olmak üzere iki büyük krize sahne olacak bu zaman dilimi bir önceki dönemin sonu itibariyle yönünü kaybeden neoliberalleşme sürecinin liberallerin 1990’ları ‘kayıp on yıl’ şeklinde nitelendirmesine neden olacak denli askıda kalmasında belirleyici olacaktır. Bu süreçte yakından bakmak gerekirse ilk olarak dönemin karakterini şekillendirecek hegemonya krizinin ekonomik boyutunu ve etrafında gelişen bazı tartışmaları ele almak yararlı olacaktır.

1994 ekonomik krize uzanan yolun başlangıcının, daha önce vurgulandığı gibi, 1980’lerin ikinci yarısında aranması gerektiğini söylemek mümkündür. Genel hatlarıyla ele almak gerekirse, iktidarının erken döneminde neoliberal dönüşüm sürecinin siyasal alandaki başarılı bir yürütücüsü olacak ANAP’ın yükselişi için 80’lerin son çeyreği bir kırılmayı temsil eder niteliktedir. Zira vurgulanan dönem, 1980 sonrası Türkiye’de şekillenen ihracata dayalı yeni birikim rejiminin ekonomik ve politik sınırlarına ulaştığı bir dönemdir (Boratav ve Yeldan, 2006: 422). Bu dönem bir yandan iktidarının ilk döneminde neredeyse bütününün desteğini alacağı ve farklı fraksiyonları arasındaki çelişkileri dengeleyebileceği burjuvazinin³, diğer yandan neoliberal dönüşümün yıkıcılığını en çok hisseden sınıfsal aktörlerin seslerinin üst üste yükselmesine tanık olacaktır. Eş zamanlı

olarak, önce neoliberal dönüşümle bir çeşit hesaplaşma olarak yükselecek ve neoliberal hegemonyayı kesintiye uğratabilecek Bahar Eylemleri'nin⁴, sonra bu atmosferde yapılacak ve ANAP iktidarını büyük bir yenilgiye uğratabilecek olan 1989 yerel seçimlerinin yarattığı baskı⁵; “neoliberal yapı içerisinde neo-popülist döneme geçiş” (Boratav, 2005: 175-176) için itici güç olacaktır. Yeni yapının kaybedenlerini temsil eden sınıfsal kesimlerin hegemonik projenin⁶ içerisinde tutulabilmesi vurgulanan geçişin temel motivasyonunu oluştururken bu hedefi gerçekleştirmek için söz konusu süreç itibarıyla genişlemeci ekonomik rota izlenecektir (Waterbury, 1992). Belirtmek gerekir ki, bütün bu gelişmeler dış finansmana dayalı yeni bir birikim rejimine geçiş için zemin hazırlayacaktır. Zira genişlemeci politikanın finanse edilebilmesi adına bütçe dışı kaynakların kullanılması borç ve enflasyon sorununu derinleştirirken bu süreçte ihracat oranının düşüşe geçmesi⁷ gibi etkenler, yurt içinde harcamaların artmasını ve gelirlerin azalmasını destekleyerek 80'lerin sonuna gelindiğinde ihracata dayalı birikim rejiminin tıkanmasında ve kamu açığı sorununun biçimlenmesinde belirleyici olacaktır. Kamu açığının giderilmesine yönelik uygulamaya konulacak politikalar ise, dış finansmana dayalı yeni birikim rejimine geçilmesini öngörecektir ve bu doğrultuda Ağustos 1989'da sermaye hesabı serbestleştirilerek Türkiye ekonomisinin finansallaşmasının önündeki tüm engeller kaldırılacaktır. Dolayısıyla “hem dağılımsal etkileri hem de makroekonomik sonuçları açısından 1980 sonrası ekonomi politikalarının ikinci dönüm noktası olan bu gelişme” (Boratav ve Yeldan, 2006) doğrultusunda Türkiye'de büyüme, kısa vadeli sermaye akımına bağımlı kılınmıştır. Temelde kamu açığının para sermaye girişi ile finanse edilmesinin hedeflendiği, bu çerçevede de sıcak para biçimindeki kısa vadeli sermaye girişini özendiren ve devlet iç borçlanmasını hızlandıran yeni birikim rejimi, çok geçmeden ekonomik-finansal dengesizliğe yol açacaktır (Sönmez, 2009: 43). Zira sıcak para girişinin sağlanması için Türk Lirası'nın aşırı değerli ve faiz oranlarının yüksek tutulması gerekliliği, ilerleyen aşamalarda bu akışın kesintiye uğramaması için faiz oranlarının sürekli artırılmasına yol açacak ve bu çerçevede borçlanmanın daha pahalı hale gelmesi borç yükünün aşırı bir hale gelerek açığın daha çok artmasına neden olacaktır.

Burada bir parantez açmak gerekirse, yeni birikim rejiminin merkezinde Hazine'nin yurt içi borçlanmasına başvurmasını içeren bir mekanizma yer alacak ve bu mekanizma ile bankacılık sektörü, devletin borçlanma politikalarının başat aktörü haline gelecektir (Oğuz, 2008: 111). Bir başka deyişle, devletin dış borçlarını ödemek için içeride borçlanacağı, Türkiye'de büyük sermayeyi temsil eden gruplara ait bankalar,⁸ süreç boyunca

bankacılık sisteminin Türkiye’de sağlam düzenlemelere tabi olmamasının avantajını kullanarak yurt dışından düşük faizle kredi alıp devlete yüksek faizle borç verecektir. Belirtmek gerekir ki, devletin sistematik bir şekilde bankalardan yüksek faizle borçlanmaya devam etmesi, ilerleyen aşamada vergi gelirlerinin gittikçe artan bir kısmının faiz ödemelerine ayrılmasına ve bu da kamu sektörünün harcanabilir gelirinin çökmesine yol açacaktır (nitekim artan cari işlem açıkları ve mali dengelerdeki sert bozulma, ekonomik büyümenin 1990 sonrası sürdürülemezliğine işaret ederken söz konusu istikrarsızlık 1993’ün dördüncü çeyreğinde doruğa ulaşacaktır) (Oğuz, 2008: 114-115). Dövizin değerlenmesi ve buna bağlı olarak cari açığın “eşi benzeri görülmemiş seviyelere ulaşması”, 1993 yılının sonlarında sermaye akışının aniden tersine dönmesinde belirleyici olacak ve 1994 krizine yol açacaktır⁹ (Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan, 2000: 487).

Türkiye’de 1994 ekonomi krizine uzanan bu süreç, aynı zamanda, yine kökleri 1980’lerin ikinci yarısına dayanan başka bir krizin daha gelişmesine sahne olacaktır. Hegemonya krizinin siyasi ayağını oluşturacak iki kimlikli tartışma dinamiğinden ilki olan Kürt sorunu dönem içerisinde, devletin çözüm için izleyeceği strateji doğrultusunda gerek ekonomi alanında gerek siyasal alanda yansımaları sahip önemli bir siyasi kriz haline gelecektir. Burada bir parantez açmak gerekirse, Kürt sorununa devletin çözüm olarak öngördüğü süreç, 80’lerin ikinci yarısında Güneydoğu bölgesinde birçok ilde kademeli olarak olağanüstü hal (OHAL) ilanı ile güvenlik güçlerinin gücünü bölgede arttırması ile başlayacak ve 90’lara gelindiğinde bölgede güç değişiminin¹⁰ yarattığı etki doğrultusunda yeniden şekillenecektir. Zira bölgedeki güç değişimi, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin (TSK) tehdit algısında bir dönüşüm yaratacak ve bu anlamda devletin yeni müdahale yöntemleri izlemesinde belirleyici olacaktır. Bu doğrultuda ‘düşük yoğunluklu savaş’ konseptine¹¹ göre yeniden örgütlenmeye başlayacak ordunun yanı sıra süreç içerisinde gayriresmi yapılar ve paramiliter güçler de kullanılacak; ve ayrıca, 1993’te ‘alan hakimiyeti stratejisi’nin uygulamaya konması ile “PKK’ya destek verdiğinden şüphelenilen veya PKK saldırısına açık olan köylerin boşaltılması kararlaştırılacaktır” (Balta Paker, 2010; Akça, 2018).

İlk olarak 1984 yılında gerçekleşecek askeri çatışmalar ile gündem yaratacak bu sürece karşı devletin izleyeceği strateji, artan askeri harcamalar ile ekonomi alanında gittikçe büyüyecek kamu açığının önemli bir tetikleyicisi olurken ve ekonomik krizin patlamasında doğrudan rol oynayacak yoğun bir enflasyonist baskı haline gelirken yine aynı strateji, devletin “ordu gibi legal olanlardan illegal ve ‘derin’ paramiliter güçlere kadar uzanan çeşitli

güvenlik aygıtlarının siyasete sürekli müdahale etmelerinin önünü açarak'' siyasal alanda 90'lar boyunca sürekliliğe sahip olacak bir istikrarsızlığın gelişmesinde başat etkenlerinden biri olacaktır (Savran, 1994: 26; Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan, 2000: 492; Bekmen, 2018: 79). Dolayısıyla devletin zor dışı seçenekleri üretememesi ile şekillenecek bu süreç, dönem içerisinde Kürt sorununun ekonomi alanında olduğu kadar siyasal alanda da dengeleri yerinden oynatacak denli bir etki yaratmasında belirleyici olacaktır (nitekim Kürt hareketinin yasal bir temsilcisi olarak 1991 yılında kurulan ve 1993 yılında Anayasa Mahkemesi kararı ile kapatılacak olan Halkın Emeği Partisi'nin kısa sürede Doğu, Güneydoğu bölgesinde hakimiyet kazanması bu etkinin somut bir parçasıdır). Öyle ki, bu etkinin bertaraf edilmesine yönelik askeri darbenin bir çözüm olarak tartışılmaya başlandığına dair bir söylenti, askeri çatışmaların yoğunlaştığı 1993 yılı içerisinde basına yansımaktadır. Nitekim dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in bu tartışmalar etrafında bulunacağı beyanda (*Milliyet*, 1993e: 15); "Siz bu işi bize bırakın, bunu halledelim diye bir şey söz konusu değildir" ifadesini kullanması ve güvenlik güçlerinin devletin anayasal bir kurumu olduğunu, herkesin yapmakla yükümlü olduğu görevin kendisi tarafından gözetlendiğini belirterek; "Önce terör, sonra demokrasi falan diyen yok. Ülkede kalkışma biçiminde olaylar olursa, onu çözmek için devletin alacağı yetkiler anayasada mevcuttur" şeklinde yorumda bulunması, ordu tarafından çözüm için darbenin öngörülerek gündeme getirildiği düşüncesini doğurmaktadır. Her ne kadar aynı beyanın devamında Demirel (*Milliyet*, 1993e: 15):

Madem ki terör var demokrasiyi askıya alalım gibi fikirlere hiçbir şekilde katılmıyorum. Olayın sebebi parlamento değil. Aksine parlamentonun açık olması bu görevi yapanların işini kolaylaştırır. İki de bir darbe gibi lafları Türkiye'de insanlar aklından geçiriyor, şaşıyorum. Darbe oldu da ne oldu? Darbe bunları önleseydi bunlar önlenmiş olurdu. Darbe Türkiye'de hiçbir şey sağlamamıştır. Aksine Türkiye'nin demokratik itibarını sarsmıştır.

İfadeleri ile bu tartışmaya sert bir şekilde nokta koymuş olsa da aynı tartışma bir yıl sonra, DYP-SHP koalisyonunun Başbakan Yardımcısı ve SHP Genel Başkanı Murat Karayalçın'ın; "Birileri demokrasiye ara verme hazırlığı içinde" şeklinde beyanıyla Türkiye gündemini yeniden belirleyecektir. Muhalefetten yükselen tepkiler sonrasında Karayalçın darbe hazırlığına dair bilgisinin olmadığını ve gerginleşen siyasi ortamı yumuşatmak amacıyla bu ifadelerle uyarıda bulunduğunu ifade etmiş¹² olsa da kendisinin bu beyanı kayda değer iki gelişmenin hemen arkasından dile getirmesi oldukça dikkat çekicidir. Bu gelişmelerden ilki Demirel'in katıldığı bir Kurultay'da yaptığı konuşmada, yaşanan gelişmelerden kaygılı olduğunu

belirterek “Bombalardan telaşlanırım, demokratik huzur korunmazsa yumruk huzuru aranır” ifadelerini kullanması (*Milliyet*, 1994c) iken ikincisi; dönemin Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş’in MGK (Milli Güvenlik Kurulu) toplantısında ordunun rahatsızlığını dile getirdiği konuşmasıdır¹³.

1990’ların ilk yarısında var olan bu tablo, süreç boyunca Türkiye’de neoliberal stratejinin yeniden etkin kılınmasını olanaksız bir hale sokacaktır. Zira birbirinden bağımsız olmayan ekonomik ve siyasi kriz üzerinden biçimlenen bu süreç, hem neoliberal yapıya tehdit içeren ‘aşağıdaki seslerin’ giderek yoğunlaşmasını destekleyecek hem de bu seslerin 1980 sonrası inşa edilen yeni yapıyı aşındırma hızını kimliksel tartışma dinamiklerinden şekillenen bir gündem ile de baskıyı yoğunlaştırarak arttıracaktır. Bu denklem içerisinde zaten siyasi kaygılarla ekonomik yönden büyük sermayenin beklentilerinin aksine ‘cesur adımlar’ atamayacak olan hükümetler ise kimliksel tartışma konularına da yanıt üretebilecek bir siyaset yapımından yoksun olacak ve kitleler ile aralarındaki bağı yitireceklerdir. Böylece rayından çıkan neoliberalleşme sürecini yeniden etkinleştirmek için gerekli olan farklı sınıfsal ve toplumsal kesimlerin rızasını üretmekten süreç içerisinde uzaklaşacak ve (tam da bu nedenle görece kısa ömürlü ve kırılgan niteliğe sahip olacak) koalisyon hükümetleri, Türkiye’de 1990’ların ilk yarısında neoliberal dönüşüm sürecinin gündemden silikleşmesinde önemli bir rol oynayacaklardır. Nitekim bu durum, süreç içerisinde TÜSİAD özelinde büyük sermaye ve siyasal iktidarlar arasında gelişecek gerilimlerde de açığa çıkacaktır. Bu konuda birkaç örneği incelemek gerekirse, önce TÜSİAD’ın dönem içerisindeki ekonomik ve siyasal beklentilerini vurgulayarak başlamak yararlı olacaktır.

TÜSİAD özelinde büyük sermaye için 80’lerin sonu ANAP iktidarı ile ilişkilerin bütünüyle kopacağı bir sürece denk düşmektedir. Söz konusu kopuşu ele almadan önce tam da burada altını çizmek gerekir ki, Türkiye’de 1987 sonrası dönem (1983-1987 sürecinden farklı olarak) Türkiye’de burjuvazinin ANAP iktidarına bütün olarak sunduğu destekte ayrışmanın hakim olduğu bir zaman dilimini tanımlar. Öte yandan, kendileri için “alternatifsiz” olan ANAP iktidarına karşı burjuvazinin takındığı tutumda yaşanan bu dönüşüm sermaye fraksiyonları arasında eş zamanlı ya da benzer katılıklı gelişmemekle birlikte söz konusu farklılaşma, büyük sermaye içerisinde yer alan gruplar içerisinde de hakim olacaktır. Bir başka deyişle, 1989 yılının ortasına gelene dek Türkiye’de küçük-orta ölçekli sermayenin ses yükselttiği bir ortamda, sınırlı birkaç örnek haricinde, büyük sermaye görece aynı radikallikte davranmayacak ve bununla beraber TÜSİAD içerisindeki aktörler de her zaman aynı çizgide hizalanmayacaklardır.

Büyük sermayenin ANAP iktidarı ile yaşayacağı kopuşun temel nedeni en genel ifadeyle “(birikim stratejisinin öngördüğü) kamu harcamalarını kısmak ve piyasanın önünü açmak gerekliliğinin, partiler arası rekabet nedeniyle¹⁴, devletin ekonomiye kamu harcamalarıyla müdahale etmesini ve siyasi bölüşümü genişletmesini gerektiren siyasi dengelere bağımlı kılınması”dır (Özkazanç, 2007: 82). Dolayısıyla ‘ekonomik rasyonalitenin siyasal rasyonalite ile çatışması’, 12 Eylül sonrası temsil ettiği rolü yeniden üretme çabaları ile ömrünü uzatma arayışları etrafında bocalayan ANAP iktidarının büyük sermaye ile arasında gelişecek kopuklukta belirleyici olacaktır. Bu bağlamda kamunun küçültülmesi başta olmak üzere yapısal uyum programıyla uyumlu taleplerini yüksek perdeden dile getirmeye başlayacak olan TÜSİAD (Ozel, 2003), bu süreçten elde ettiği deneyim bağlamında neoliberal yapının kalıcılaştırılması için yasal ve kurumsal yapılanmanın sağlanmasının ne ölçüde önemli olduğunu görecektir ve bu deneyim bir sonraki dönem için beklentilerini şekillendirecektir. Nitekim bu düşüncenin doğruluğunu yansıtmaları açısından TÜSİAD’ın çok ses getirecek 1997 tarihli demokrasi raporunun¹⁵ önsözünün başlangıcını oluşturan şu ifade iyi bir göstergedir; “80’lerin ikinci yarısı, serbest piyasa ekonomisinin tüm boyutlarıyla yerleşmesinin, bir yandan, bu yönde yasal ve kurumsal düzenlemelerin yapılmasına bağlı olduğunu bütün çıplaklığıyla ortaya çıkardı”. Bu doğrultuda neoliberalleşme sürecinin yeniden rotalandırılarak etkin kılınması çerçevesinde TÜSİAD, desteğini DYP-SHP koalisyonuna yönlendirecektir. Burada bir parantez açmak gerekirse, 1989’a gelene dek büyük sermayenin ANAP iktidarından desteğini bütünüyle çekmemesinde etken olan unsurlardan birinin, diğer alternatiflere duyulan güvensizlik olduğunu savunmak mümkündür (özellikle SHP’ye mesafeli duran büyük sermaye bu süreçte Demirel seçeneğine de henüz ikna olmamıştır). 1989 döneminde ise gelecek seçimlerde iktidarı kaybetme ihtimali neredeyse kesinleşmiş olan ANAP iktidarına karşı Demirel seçeneği büyük sermaye için ilk kez ciddi bir alternatif olarak görülmeye başlanacaktır. Muhalefetin iktidara gelme olasılığının yarattığı kaygının bertaraf edilmesinde ise, ‘Özal gider, düzen kalır’ ifadesiyle tanımlanabilecek, Türkiye’de 1980 sonrası inşa edilen neoliberal sistemin yerleşikleştiği düşüncesi işlevsel olmuştur. Bu düşüncenin gelişmesinde ise, 1980 sonrası kurumsal siyaset içerisinde solda yaşanan tahribatın ve merkezde mevzilenmenin rolünün de altını çizmek gerekir (Milliyet, 1989a):

Şimdi bir liberal ekonomi var... Bunun alternatifi nedir? Sosyalist, merkeziyetçi ekonomi... Beklemiyoruz... Niye beklemiyoruz? Çünkü, bugün ANAP’ın alternatifleri de böyle bir ekonomi politikası uygulayacağım diye ortaya çıkmıyor. İnönü konuşuyor, genelde amaçlar aynı... Felsefede

partiler arasında farklılık yok. Deniz Baykal, TÜSİAD'ı falan ziyaret edip konuştu. 'Biz iktidara gelirse devletçi olacağız' imajları vermedi ki... Yani, Özal gitse de çok ciddi ekonomik politika değişiklikleri beklemiyoruz...

Öte yandan, süreç içerisinde Demirel her ne kadar büyük sermaye içerisinde ağırlıklı olarak yükselen bir seçeneğe dönüşecek olsa da yine bu dönemde ANAP iktidarına destek vermeye devam eden sermaye gruplarının varlığı da yadsınamaz. Bu bağlamda 1989 yılının son yarısının sahne olduğu, büyük sermaye ile ANAP iktidarı arasındaki gerilimi önemli oranda şiddetlendirecek bir gelişmeye dikkat çekmek yararlı olacaktır. Kısaca açmak gerekirse hükümet 1989 yılının Ağustos ayında enflasyonu kontrol altına almak için gümrük vergisi ve fon indirimi ile Türkiye sanayisi üzerindeki koruma duvarını aşağı çekmiş ve bu gelişme özellikle, iç pazarda ithal mallarla rekabet etmek zorunda kalan büyük sermayeden büyük tepki toplamıştır. Öyle ki, dönemin TÜSİAD Başkanı Cem Boyner, bu gelişme üzerine yaptığı açıklamada "hükümetin kendi evladının cellatlığını yaptığını" ifade etmiş ve dolaylı olarak devletin, sermayenin genel çıkarları aleyhine tikel çıkarları gözettiğini öne sürerek Türkiye'de 'kleptokrasi'nin hakim olduğunu savunmuştur (*Milliyet*, 1989c):

Türkiye'de kaynaklar son yıllarda üretime değil, faizle yaşayan rantiyer sınıfıyla, hayali ihracatın azdırdığı 'kleptokrasi'ye kaydırdı. Türkiye'nin geleceğinin birkaç kişi ve kuruluşun siyasi geleceğiyle özdeşleşmeye başladığını görüyor, bu kötü manzarayı ibretle ve endişeyle izliyoruz.

Özal'dan oldukça sert bir karşılık bulacak ve Boyner'in savcılık tarafından ifadeye çağrılmasına neden olacak bu açıklama, TÜSİAD içerisinde karışıklığa yol açacaktır. Zira aralarında var olan çelişkilere bağlı olarak koruma duvarına dair yukarıda altı çizilen gelişmeden her sermaye grubunun aynı oranda etkilenmeyecek olması bütün üyelerin TÜSİAD Başkanı Boyner ile aynı çizgide yer almamasında belirleyici olacaktır. Örneğin hükümetin başta otomotiv, beyaz eşya ve elektronik olmak üzere birçok malda gümrük ve fon indirimine gitmesi, en çok, bu sektörlerde lider konumunda bulunan Koç grubunu olumsuz etkilerken ve tam da bu nedenle Koç grubundan yapılan açıklamalar sert olurken (ki bu açıklamalara Profilo, Vestel gibi gruplar da dahil olacaktır) (*Milliyet*, 1989b; 1989d) söz konusu indirimlerden ilk etapta neredeyse hiç etkilenmeyecek olan Sabancı grubu adına konuşan Sakıp Sabancı oldukça yumuşak bir yorumda bulunacak ve iktidara desteğini sürdürecektir (*Milliyet*, 1989d). TÜSİAD'ın kolektif eylem kapasitesini daraltan bu ayrışma, büyük sermaye ile siyasal iktidar arasındaki ilişkinin genel olarak kopma noktasına geldiği 1989-1991 aralığı özelinde, dar

anlamda TÜSİAD içerisinde bazı grupların, büyük sermayenin genel çıkarları karşısında henüz kişisel ilişkilerine dayanarak ANAP iktidarının sağladığı ‘imkanlardan’ yararlanma fırsatını kaybetmeye istekli olmadığını yansıtırken; bu gibi örneklerin geniş anlamda temsil ettikleri farklılaşma, ilerleyen bölümlerde savunulacağı gibi, büyük sermayenin 90’ların karakterini oluşturacak hegemonya krizini aşma çabasının da ne yönde biçim kazanacağı konusunda rol oynayacaktır.

TÜSİAD, 1991 genel seçimlerinin gerçekleşmesinden sonra, kısa süre içerisinde beklentilerine DYP-SHP koalisyonunun yanıt üretemeyeceğine ikna olacaktır. Zira 12 Eylül’ün sağladığı ‘steril ortam’da iktidara gelen ANAP’ın aksine sınıf hareketinin yeniden canlandığı bir atmosferde büyük bir toplumsal destekle kurulan DYP-SHP hükümeti tam da siyasal kaygıların rol oynadığı bu farkındalıkla neoliberal ajandanın öngördüğü ekonomi reformlarını hayata geçirmekte pasif bir tutum sergileyecek ve bu tutum süreç içerisinde TÜSİAD ile arasında sıklıkla yükselecek tansiyonun temel tetikleyicisi olacaktır. Bu anlamda tansiyon ilk olarak; devlet harcamalarını azaltacak, kamu açıklarını kapatacak, enflasyonu indirecek ve yatırımları hızlandıracak politikalarla ANAP iktidarından devrıldıkları ekonomik tabloyu 500 gün içerisinde dönüştürmeyi vaat eden DYP-SHP iktidarının bu vaadini gerçekleştirilebilir kılabilecek bir ekonomi yönetimi sergilememesi nedeniyle oldukça yükselecektir. ‘İstikrar paketi’ talebinin ön planda olacağı bu gerilimde TÜSİAD, sorunların çözümüne yönelik yeterince süratli davranılmadığını savunarak (1980’lerin ikinci yarısından itibaren el yükselterek ortaya koyduğu) kamu açıklarının kapatılması, vergi reformu, özelleştirme gibi neoliberal ekonomik büyüme stratejisinin öngördüğü uygulamaların büyük bir hızla gerçekleştirilmesi gerekliliğini yüksek sesle dile getirecektir (*Milliyet*, 1992a: 5). Büyük sermaye ile DYP-SHP koalisyonu arasında oluşan bu çatlak, dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın 1993 yılında hayatını kaybetmesi sonucu Tansu Çiller önderliğinde kurulacak olan yeni siyasal iktidar dönemine dek benzer tartışmalarla büyüyecektir. Öyle ki, bu tartışmalar sırasında Cavit Çağlar başta olmak üzere çeşitli devlet bakanları, TÜSİAD’a oldukça sert yanıtlar verecek¹⁶ ve aynı süreçte TÜSİAD içerisinde 70’lerin sonunda olduğu gibi hükümete yönelik eleştiriler içeren gazete ilanları yayınlanması yönünde bir öneri¹⁷ dahi yükselecektir. Belirtmek gerekir ki, bu tartışmalar yeni siyasal iktidar döneminde de canlı olacaktır. Burada bir parantez açmak gerekirse, Özal’ın hayatını kaybetmesi Türkiye’de o dönem yeni cumhurbaşkanı ve başbakanın kim olacağına dair tartışmaları başlatmış ve kısa sürede büyüyecek bu tartışmalar etrafında çeşitli senaryolar üretilmiştir. Tahmin edileceği üzere bu tartışmaların önemli

bir aktörü de büyük sermaye olmuştur. Büyük sermaye, “pazar ekonomisine tam geçişte oluşabilecek kesinti” nedeniyle Özal sonrasında oluşacak yeni siyasal durum için duyduğu kaygı ile bu tartışmaların önemli bir aktörü haline gelirken, çözüm olarak ANAP ile DYP’nin birleşmesinden oluşacak ‘ANAYOL’ koalisyonunu öngörmüş ve sıklıkla bu öngörüyle dile getirmiştir (Milliyet, 1993a). Bu senaryo özetle “dünden kopmamış” Demirel’in Cumhurbaşkanı, “yarım kalan reformları yapmakta ataklık gösterebilecek bir isim olarak duran” Mesut Yılmaz’ın ise başbakan olduğu bir Türkiye’de neoliberal ajandanın öngördüğü kurumsal yapılanma ve reform sürecine yön verecek, iki sağ siyasal partinin birleşmesinden oluşan, istikrarlı bir hükümet arayışını içerir. Türkiye’de yarım kalan neoliberal dönüşüm sürecinin tamamıyla rafa kaldırılmasından korkan büyük sermaye ancak öngördüğü bu formül ile devletin küçültülmesi, özelleştirme hamlesinin ilerletilmesi, Merkez Bankası’nın özertleştirilerek ciddi para programının uygulanması ve “kamu üzerinde büyük bir yük oluşturan” tarım sübvansiyonlarının azaltılması gibi uygulamaları bünyesinde barındıran reform sürecinin hayata geçirilebileceğini ve buradan hareketle neoliberal ekonomik büyüme stratejisinin yeniden rotalandırılabilirliğini düşünmüştür.

Demirel’in cumhurbaşkanı olması ve Tansu Çiller’in yeni hükümeti kurması ile ilerleyecek bu süreç, her ne kadar başta TÜSİAD’dan oldukça olumlu geri dönüşler almış olsa da (Milliyet, 1993c: 5) kısa süre sonra olumlu hava yerini yüksek sesli itirazlara bırakacak¹⁸ ve ilerleyen süreçte büyük sermayenin korkusunun 90’lar özelinde boşa çıkmayacağı görülecektir. Zira bu yeni dönemden itibaren hali hazırda var olan ekonomik ve siyasi sorunlar hızla hegemonya krizinin belirginleşmesiyle sonuçlanacak şekilde gelişeceklerdir. Bu çerçevede ilk patlak, daha önce vurgulandığı gibi, 1994 yılında ekonomiden gelecektir.

Krizin Doruğa Ulaşması

90’ların ortasına uzanan süreçte 1994 krizi ve giderek girift bir hal alan Kürt sorunu etrafındaki gelişmeler gündeme ağırlığını verirken, bu iki kriz üzerinden belirginleşmeye başlayan hegemonya krizi için ‘5 Nisan Kararları’nın önemli bir dönemeç olduğunu savunmak yanlış olmayacaktır. Zira 1994 ekonomi krizine uzanan süreçte belirginleşmeye başlayan hegemonya krizine ilk müdahale sayılabilecek ‘5 Nisan Kararları’, söz konusu krizin ekonomi cephesine bir karşılık oluşturmayı hedeflemesi ve 1980’lerin ikinci yarısında yeniden canlanan, 90’ların ortasına gelirken de en kitlesel haliyle ses yükseltmeye başlayan sınıf hareketinin bastırılmasını amaçlaması kadar ana hatlarıyla çizilmeye çalışılan hegemonya krizinin bünyesinde şekillenecek bir temsil krizinin¹⁹ izini sürmek açısından da önemlidir.

Yukarıda vurgulanan hedefleri doğrultusunda bir kemer sıkma programı olarak hayata geçirilecek olan ‘5 Nisan Kararları’ ile özetle kamu sektörü reel ücretlerinin düşürülmesi²⁰, kamu harcama kesintileri ve KİT’lerin özelleştirilmesi yönünde adımlar öngörölmüş ve “devletin özellikle mal ve hizmet üretimi alanındaki ekonomik rolünün köklü bir şekilde daraltıldığı” bu program (Oğuz, 2008; Savran, 1994), büyük sermaye tarafından ‘eksiklerine karşın’ genel olarak olumlu karşılanmıştır. Burada belirtmek gerekir ki, her ne kadar büyük sermayenin öngöröleri ile uyumlu olsa da 5 Nisan Kararları’nın akabinde gerçekleştirdiği toplantıda TÜSİAD, açıklanan programa ‘şartlı destek’ sunmayı kararlaştırmıştır. Zira kamu finansman açığına kısa vadede çözüm getirecek önlemlerin eksikliği, vergi düzeninde öngörülen değişikliğin (kayıt dışı ekonominin vergilendirilmesi ve verginin tabana yayılması) gerçekleştirilmemesi ve programın ayrıntılarına kesinlik kazandırılmaması gibi nedenler üzerinden TÜSİAD istikrar paketine eleştiriler getirecektir (*Milliyet*, 1994d: 7). Öte yandan söz konusu istikrar programının ‘sorunsuzca yürütölmesi için gerekli ılıman ortamın’ temin edilmesi, çözölmesi gereken birincil problem olarak işaret edilecektir. Bu doğrultuda bütöncöl bir destek vermeksizin 5 Nisan Kararları’na şartlı destek sunan sermayenin bu yönde bir tavır sergilemesinin arkasında yer alan esas etkenin, bu istikrar programının mevcut siyasal iktidar tarafından uygulanamayacağı düşöncesi olduğuunu savunmak mümkündür. Nitekim 5 Nisan Kararları’nın masaya yatırıldığı toplantıda bu ekonomik istikrar paketinin ‘bir uzlaşma zemini sağlanmadan açıklanması’, TÜSİAD Yönetim Kurulu tarafından söz konusu paketin en büyük zaafı olarak nitelendirilecektir (*Cumhuriyet*, 1994a: 11). Dolayısıyla büyük sermayeye göre sınıf hareketinin ve siyasal krizin yarattığı basıncın etkili olduğu konjonktörde, 24 Ocak Kararları’ndan sonra burjuvazinin emeğe ikinci büyük karşı saldırısı olarak kabul edilebilecek 5 Nisan Kararları’nın uygulanabilir olması, salt bu istikrar programının kaçınılmaz yıkıcılığına karşı aşağıdan gelebilecek olan direncin önceden engellenmesine bağlıdır. Bir başka deyişle, üretim ilişkilerini neoliberal anlayış çerçevesinde dönüştürerek piyasalaştırmayı hedefleyen Özal iktidarına karşı protesto dalgası ile yeniden canlanan ve dönem içerisinde gittikçe büyüyen sınıf hareketinin yarattığı etkinin söz konusu istikrar paketinin uygulanması önünde engel yaratacak zemini sağlayacağı düşöncesi ve Kürt sorunu karşısında zor dışı çözüm üretemeyen devletin gerek ekonomi gerek siyasal alanda somut olarak hissedilen sıkışıklığı, bu süreçte TÜSİAD’ın, mevcut siyasal rejim içerisinde söz konusu ‘potansiyel tehdidi’ etkisiz kılacak çözüm yolları aramasında belirleyici olmuştur. İşaret edilen bu tehdidin bertaraf edilmesi için büyük burjuvazi, siyasal rejim içerisinde söz konusu baskının yükünü soğurarak burjuvaziye nefes

aldırarak çözüm arayışlarına odaklanacaktır. Tam da bu çözüm arayışları çerçevesinde öne çıkacak formüller, bu süreçte bir temsil krizinin varlığının tartışılmasını mümkün kılar niteliktedir.

TÜSİAD içerisinde çeşitli isimlerin OHAL ilanı talebi yükseltmeleri, öne çıkan ilk çözüm arayışı olarak nitelendirilebilir. Sakıp Sabancı ve Vehbi Koç, vurgulanan çözüm arayışının temsilcisi iki isim olarak dönemin Cumhurbaşkanı Demirel ile görüşecekler ve Anayasa'nın Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu'na, doğal afet, salgın hastalıklar veya ağır ekonomik bunalım hallerinde altı ay süreyle olağanüstü hal ilan etme yetkisi veren 119. maddesine dayanarak yaşanan ekonomik bunalım gerekçesiyle ülke genelinde OHAL ilan edilmesini önereceklerdir (*Cumhuriyet*, 1994b: 5). Burada bir parantez açmak gerekirse, temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasını kısmen ya da tamamen durdurmayı mümkün kılan²¹ söz konusu arayışın, bu dönemde küçük-orta ölçekli sermaye içerisinde de aynı amaç etrafında tartışılmaya başlandığı düşüncesini öne sürmek mümkündür. Nitekim Koç ve Sabancı'nın Demirel ile gerçekleştirdikleri görüşmeden kısa süre sonra Marmara grubu toplantısında İTO Başkanı Atalay Şahinoğlu'nun, Demirel'e "yüzlerce dinleyici ve milyonlarca televizyon seyircisinin huzurunda 'duruma el koyması' ricasında bulunması" (Savran, 1994: 41), bu düşüncüyü savunulabilir kılar niteliktedir. Öte yandan yöneltilen bu soruya karşı Cumhurbaşkanı Demirel'in yanıtı (*Cumhuriyet*, 1994c: 4), konuya dair yaklaşımını sergilemesi açısından oldukça önemlidir. Müdahalelerle hiçbir şeyin çözülemeyeceğini, her şeyin demokrasi içinde hallolacağını vurgulayacak olan Demirel'in aynı toplantıda ekonomik sıkıntılar doğrultusunda 12 Eylül darbesinin gerçekleştirildiğini buna karşın darbenin hiçbir şeyi çözemediğini vurgulayarak; "Ekonomideki tartışmaları sakınola kimse rejime kaydırmamasın. Daha önce rejime kaydırıldı da ne oldu" ifadelerinde bulunması yine kayda değerdir.

Büyük sermaye içerisinde öne çıkan başka çözüm arayışı için gösterge niteliği taşıyan bir diğer önemli olayın daha yine burada altını çizmek gerekir. Bu olay, SHP Genel Sekreteri Fikri Sağlar'ın, Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş ve bazı iş çevrelerinin İstanbul ve Ankara'da toplantılar yaparak eski Merkez Bankası Başkanı Rüşdü Saracoğlu başkanlığında geçici bir teknokratlar hükümeti kurulması yönünde duyum aldıklarına dair açıklama yapmasıdır. Basında çok ses getirecek olan (*Cumhuriyet*, 1994c: 5) ve siyasal alanda 12 Mart benzeri bir çözüm arayışı olarak yorumlanan bu olay, çok geçmeden ANAP lideri Mesut Yılmaz'ın açıklama yaparak TÜSİAD'ın, kendisinden hükümeti devirmesini istediğini ifade etmesi ile

yeni bir boyut kazanacaktır. Basında ‘mantı olayı’²² olarak isimlendirilecek bu tartışmanın ardından her ne kadar TÜSİAD Başkanı Halis Komili, Yılmaz’ı ispata davet etmiş olsa da yaşanan bir olay Komili’nin tavrını sorguya açar niteliktedir. O olay, TÜSİAD’ın 5 Nisan Kararları’nın akabinde gerçekleştirdiği toplantıda Üzeyir Garih’in ifadesiyle “teşhis ve tedavi yöntemi bulunan buna karşılık iyi bir doktora ihtiyaç duyulan” mevcut durum için ‘ANAYOL’ formülünün açık bir şekilde çözüm olarak vurgulanmasıdır (söz konusu toplantıdan birkaç gün önce gerçekleştirilmiş olan TÜSİAD Yönetim Kurulu toplantısında ilk defa Komili tarafından savunulmuş olan bu formül, özetle, iki merkez sağ partinin, istikrar paketinin sağlıklı bir şekilde hayat bulmasını sağlayacak bir işbirliğini öngörmektedir) (*Cumhuriyet*, 1994a: 11). Öte yandan hükümet ortaklarından SHP lideri Karayalçın tarafından yapılan açıklamalar da (*Milliyet*, 1994e: 11) bu talebi doğrular nitelikte olmuştur. Vurgulamak gerekir ki, Yılmaz’ın söz konusu açıklaması, siyasal iktidar ile TÜSİAD arasındaki iyice incelmış olan ipleri koparacaktır. Zira bu tartışmalar çerçevesinde TÜSİAD’ı hıyanet içerisinde olmakla suçlayacak ve “Hangi iş çevreleri bunlar? Bunlar memleketi seven, orta ölçekli, döviz alıp da kendini batırmamış, ondan sonra gelip de beni kurtar demeyen iş çevreleri mi? Hayır değil... kimdir bunlar? Bunlar menfaati bozulanlardır”, “Kimse kendini parlamentoüstü ilan etmesin. Kimse azınlık darbesi yapmaya kalkmasın. Kimse demokrasi kuralları dışında, yok teknokrat hükümetmiş, yok şöyle, yok böyle hükümet gibi, hiçbir demokrasi kuralına sığmayan, fakat belki de belirli grupların bozulan menfaatlerini korumaya yönelik senaryolar içine girmesin” ifadelerinde bulunacak (*Milliyet*, 1994e: 11) Başbakan Çiller’e TÜSİAD Başkanı Komili oldukça sert bir yanıt verecektir (*Milliyet*, 1994f: 17):

Başbakan neden TÜSİAD’ı suçluyor? Amaç hıyanet delalet patırtısı içinde dikkatleri yüzde 125 enflasyondan başka yöne çekmektir. Başbakan TÜSİAD’ın vurgunculardan oluşmadığını çok iyi bilir. Bu krizden çıkışın iki anahtarı var: Hatasız uygulama ve güven ortamı. Hükümet bu iki anahtarı yitirmiştir. Bu mızrak bu çuvala sığmaz.

Büyük sermaye ile siyasal iktidar arasında somut bir şekilde köprülerin atılmasında etken olan bu gerilim aynı zamanda 1995 yılına ilerlerken TÜSİAD’ın yeni istikrar paketi arayışı etrafında taleplerini daha yüksek bir şekilde dile getirmesinde rol oynayacaktır. Özetle devlet aygıtlarının hem kurumsal hem de mali açıdan yeniden şekillendirilerek neoliberal disiplin altına alınmasını öngören bu taleplerin hızla hayata geçirilme olasılığının hegemonya krizinin siyasi ayağını oluşturacak ikinci kimliksel tartışma dinamiğinin görünürlük kazanmaya başlayacağı zaman dilimi ile beraber düşmesi, önce ‘gelişen tıkanıklığın’ yok edilmesi gerekliliğini büyük sermaye

için baş gündem maddesi haline getirecektir. Büyük sermayenin vurgulanan amaç doğrultusunda bir karar aşamasına gelmesini destekleyecek bu süreç, hegemonya krizinin doruğunu temsil etmektedir.

1995 yılı, buraya kadar ana hatları çizilmeye çalışılan hegemonya krizi için bir dönüm noktasıdır. Zira hegemonya krizinin siyasi ayağını oluşturan krizlerden ikincisi bu süreçte, hegemonya krizinin doruğa çıkmasına ve söz konusu krizin ekonomi alanından siyasal ve ideolojik alana taşınmasına denk düşecek şekilde Türkiye siyasetine ağırlığını koyacaktır. Bir yandan gelinen noktada siyasal iktidarlar tarafından ekonominin çözüme kavuşturulamayan yapısal sorunları ve bu olumsuzluğun beslediği sınıf hareketinin hız kazanması diğer yandan Kürt sorunu ve yükselen siyasal İslam, 1990'ların ortasına gelindiğinde bütünlüklü bir tablo oluşturacak ve bu doğrultuda “yönetememe sorunu ile yüzleşmek zorunda kalan” büyük sermayenin (Öngen, 2004: 91) odağını siyasal rejime çevirmesinde belirleyici olacaktır. Burada söz konusu tablo doğrultusunda sistemde gelişen tıkanıklığın giderilebilmesi için siyasal rejimde bir değişim öngörecektir büyük sermayenin bu aşamaya gelene dek söz konusu tıkanıklığı giderecek yöntem hususunda kendi içerisinde ayrışmaların hakim olduğunu vurgulamak gerekir. Nitekim bu çalışmanın amacı bağlamında sonraki bölümde bu çatışmalara odaklanılacaktır. Öncesinde hegemonya krizinin siyasi ayağındaki ikinci krizi ele almak yararlı olacaktır.

Her ne kadar 1990'lı yıllarda hızlı bir yükseliş yaşayacak olsa da Türkiye'de siyasal İslam'ın kökleri 1980 öncesine dayanır. Köklerinin 1970'ler gibi görece eski bir zamana dayanmasına karşın yükselişinin neden 1990'larda gerçekleştiğini anlamak için ilk olarak 12 Eylül darbesine dikkat çekmek gerekir. Bu ifadeyi kısaca açmak gerekirse, Türkiye'de 'komünist tehdide' karşı Türkiye'de 1970'li yıllarda yönetenler tarafından “devletin güvenliğini yeniden tesis etmek” adına “paralel devlet örgütünün tanımlanan tehdite yönelik kontgerilla eylemleri düzenlemesi ve devlet aygıtlarındaki pozisyonların sistematik olarak sağcı kadrolara tahsis edilmesi” gibi önlemler alınmış ve bu önlemleri şekillendiren zihniyetin benzer versiyonu darbe sonrası cunta rejiminde de hakim olmuştur (Bekmen, 2024). Bu bağlamda Türkiye'de neoliberal yapının inşa edildiği 1980'ler özellikle “devlet aygıtı içindeki farklı bölünmelerin devlet dışındaki toplumsal güç odaklarıyla bütünleşmesini” tanımlayan ve “devletin parsellenmesi” olarak kavramsallaştırılan (Özkazanç, 2018: 367) strateji etrafında şekillenmiştir.²³ Tıpkı 1970'lerde olduğu gibi ‘potansiyel tehditler’ için bir dalgakıran yaratarak ‘devletin güvenliğinin sağlanması’ düşüncesi bu stratejinin oluşmasında

başat motivasyon olurken, bir diğer motivasyon ise Özkazanç'a göre (1998) yeni hegemonya projesinin dışlayıcı ve baskıcı doğasından ötürü, farklı devlet kurumlarının meşruiyet üretme ihtiyacıdır²⁴. Vurgulanan işlevleri çerçevesinde İslamcı ve milliyetçi sağın devlete içerilmesi stratejisinin hem siyasal İslam'ın devlet içerisinde örgütlenip güç biriktirmesini sağlayarak devlet aygıtları içerisinde özerkliklerini arttırmalarına zemin hazırlaması ile hem de "çatışma ve radikalleşme dinamiklerini beslemeye başlaması" ile ilerleyen dönemde siyasal İslam'ın yükselmesi için önemli bir etki yarattığını savunmak mümkündür.

1990'lı yıllarda siyasal İslam'ın Türkiye'de yükselmesini destekleyen bir diğer gelişmeyi ise bu süreçte belirginleşen hegemonya krizinin koşulları içerisinde aramak gerekir. Zira merkez partilerin sınıf ve kimlik siyasetini oluşturan konularda politika üretmediği ve aynılaşarak zayıflamaya başladığı bu süreçte, çok sınıflı bir siyasi hareket oluşturan Refah Partisi (RP), kimlik siyaseti üzerinden krize bir alternatif sunmuş²⁵ ve siyasal İslam'ın kurumsal siyasetteki temsilcisi olarak büyük bir sıçrama yaşamıştır. Öyle ki, 1994 yerel seçimlerinde büyük şehirleri kazanarak iddialı bir şekilde siyaset sahnesinde kendisine yer açan RP, 1995 genel seçimlerinde birinci parti olacak ve, kısa sürecek DYP-ANAP iktidarının ardından, Haziran 1996'da DYP ile koalisyon hükümetini kuracaktır.

Gerçekte kapitalist düzene herhangi bir itirazı olmamasına karşın RP'nin karakterini Batıcılığın, tekelci sermayenin ve onun yerel temsilcisi olarak görülen Kemalizm'in eleştirisi gibi ideolojik unsurların oluşturması; temsilcisi olduğu siyasal İslam'ın yükselişinin süreç içerisinde bir siyasi krize evrilmesinde bizzat belirleyici olacaktır. Zira Türkiye'de iktidar bloğunu karşısına alarak itirazlarını, özellikle kurucu ideolojinin temel ilkelerinden olan laiklik üzerinden, rejime yöneltti ve; "İslami bir toplumsal ve siyasal düzenin getireceği adalet söylemi üzerinden neoliberal küresel kapitalizmin hem bazı kaybedenlerini hem de bazı kazananlarını temsil etmeyi başararak" (Akça, 2018: 43) yıkıcı bir rüzgar oluşturan RP, düzen güçlerinin müdahalesine giden sürecin kapısını aralayacaktır

Krizin Doruğunda Büyük Sermayenin Siyasal Rejim Tartışmaları

Buraya kadar yapılmış olan bütün anlatı doğrultusunda şekillenen tablo, 1995 yılına gelindiğinde büyük sermayeyi bir yol ayrımına itecektir. Sınıf hareketinin ve Kürt sorununun kontrol altına alınamadığı gibi bir de bu denkleme gücü göz ardı edilen siyasal İslam'ın da eklenmesi burjuvaziyi bir yönetilemezlik ile karşı karşıya bırakırken, siyasal alanda merkez partilerin

durumu da bu denklemi destekler nitelikte olacaktır. Zira bu süreçte parçalı bir yapıya sahip olması nedeniyle burjuvazi, topluma sunabileceği bir hegemonya projesi üretme durumundan uzaklaşırken; merkez partiler ise, sınıf siyaseti bağlamında politika üretemeyen, kimlik siyasetine içkin konularda da 'devletleşerek' toplumsal bağlarından kopan bir konuma sabitlenmişlerdir. Ayrıca başta Tansu Çiller olmak üzere dönemin siyasal aktörlerinin çete ağlarıyla örülü yolsuzluklarının ifşalanarak görünür olmaya başlaması ile bu partiler hem farklı toplumsal ve sınıfsal kesimlerin rızasını üretebilecek ve bu doğrultuda neoliberal stratejiye yeniden işlerlik kazandırabilecek bir koşuldan uzaklaşacaklar hem de sistemin kitleler nezdinde sorgulanmasını tetikleyecek bir manzara yaratacaklardır. Oysa devlet yönetiminin yozlaşmasını ve siyasetin kirlenmesini bütün çıplaklığıyla sergileyerek toplumun gözünde devlete ve rejime yönelik kuşku yaratan, sistemi sorumlu olarak işaret eden bu ilişki ağları; burjuva düzeninin meşruiyetini yok etme 'tehlike'sini barındırması ile sermaye için göz ardı edilemeyecek bir önemdedir. Burada bir parantez açmak gerekirse, büyük sermayenin bu konuda tedirginliğini besleyen etkenlerden biri ise, özellikle, ideolojik düzlemde bir burjuva hegemonyasının Türkiye'de henüz bütünüyle yerleşikleşememiş olmasıdır. Nitekim Özal'ın vefatından sonra büyük sermayeden yükselecek ANAYOL çağrılarının yarattığı tartışma atmosferinde ismi verilmeyen bazı TUSİAD üyeleri tarafından ANAYOL formülünün gerçekleşmesi halinde üstünde durulması gereken ilk hususlardan biri olarak ideolojik hegemonya inşası işaret edilecektir (*Milliyet*, 1993b: 5); "Özal reformlarının ana felsefesi, Türkiye'de gelişmemiş olan girişimcilik ruhunun yüceltilmesiydi. Bu alanda geçmiş yıllarda büyük adımlar atıldı. Serbest teşebbüsün ülke için önemini ve değerini kabul ettirmeye çalıştı. Ama bu noktada yapılması gerekenler bitmedi. Halk bir baba beklemekten tam olarak kurtarılmış değil. Gençler başta olmak üzere teşebbüs ruhu herkes tarafından benimsenmeli ki, ekonomi gelişmesini tamamlayabilsin". Bu ifadeler Türkiye'de 80 sonrası burjuvazinin ideolojik hegemonyasının henüz tam anlamıyla inşa edilemediğinin bir çeşit itirafı olarak kabul edilebilir niteliktedir. Öte yandan bu konuda ANAP iktidarı döneminin özellikle erken döneminde alınan yolun da 90'larda etkini yitirmiş olduğunu savunmak mümkündür. Öyle ki, büyük sermaye içerisindeki bazı aktörler dahi bu süreçte, Türkiye'de neoliberal düzenin kök salamayacağı düşüncesini benimsemişlerdir:

24 Ocak Kararları sadece Türk ekonomi tarihine geçmemiş, gelişmekte olan ülkelerin yapısal değişme modelleri arasında da yer almıştır. Bugün bu programın 1987'den itibaren uygulamada populist politikalarla, seçim ekonomisi yaklaşımları ile sulandırıldığını, etkinliğini yitirdiğini gözleyerek

tenkit etmekten de geri kalmıyoruz. Ancak, dikkat edilmesi gereken nokta, aralarında saygın ve seçkin iş adamı, siyasetçi ve politikacıların da bulunduğu bir grubun Türkiye’de serbest pazar ekonomisi ve kurallarını sorgulamaya ve Türkiye için geçersizliğini savunmaya başlamış olmasıdır. (Canevi, 1994: 23)

Dolayısıyla söz konusu dönemde burjuvazinin içinden dahi kabul gören bir ideolojik kriz görüntüsünün olduğunu savunmak mümkündür. Siyasi aktörlerin dahil oldukları illegal ilişkiler ile yolsuzluk ağlarının açığa çıkması ve ‘mafya-siyaset-devlet’ üçgeninin gündemdeki tartışmaları belirlemeye başlayacak olması, bu görüntünün oluşmasına önemli bir katkıda bulunacaktır.

Buraya kadar altı çizilen hususlara son olarak şu eklenmelidir; siyasal iktidarı oluşturan koalisyonlar bu süreçte sermayenin programını uygulamakta isteksiz davranacak ve bu tablo sermaye açısından temsil krizinin işaretlerini verecektir (Ataay, 2002: 209). Dolayısıyla bütün bu anlatı çerçevesinde vurgulamak gerekir ki, sermaye 90’ların ortasına gelindiğinde salt neoliberal stratejinin yarım kalmışlığını değil bütünüyle parçalanmasını da içerebilecek bir olasılıkla karşı karşıya gelecektir. Söz konusu olasılık doğrultusunda bir yol ayrımına gelecek büyük sermayenin hegemonya krizini aşmak için geçmişteki yöntemleri de yeniden gündeme getirerek değerlendirmeye başlayacağı bu süreç, TÜSİAD içindeki ayrışmalarda galip gelecek tarafın kim olduğuna bağlı olarak şekillenecektir. Bu anlamda büyük sermaye geçmişte başvurduğu zora dayalı yöntemlerin aksine, söz konusu tıkanıklığı aşma saikiyle odağını siyasal rejime çevirecektir. Dolayısıyla yol ayrımının, en sonunda, siyasal rejim tartışmalarına bağlanacağı bu sürece odaklanmak gerekirse ilk olarak 1995 yılının başında Türkiye gündeminde büyük ses getirecek bir gelişme ile başlamak yararlı olacaktır.

1994 yılının son haftasında Cumhurbaşkanı Demirel bir basın toplantısında Anayasa’nın 114. maddesinin Cumhurbaşkanı’na seçimleri yenileme yetkisi vermesine karşın 116. maddenin bu yetkiyi işlevsiz kıldığını ifade etmiş ve önemli bir tartışmayı başlatmıştır. Hem basında hem de siyasal alanda ‘yetki talebi’ olarak yorumlanacak bu beyanın ardından Demirel’in bir röportajda söz konusu yetkiye altı ay içerisinde ihtiyacı olabileceğini ifade etmesi ve bu ifadenin MGK toplantısından sonra dile getirilmesi, darbe tartışmalarını Türkiye gündeminde yeniden alevlendirecektir (Milliyet, 1995a: 16). Yapılan açıklamaların ağırlıklı şekilde, ufukta beliren bir askeri darbe ihtimaline karşı Demirel’in bir ön alması şeklinde yorumlanacağı bu tartışmalara karşı farklı çevreler tarafından Demirel’in açıklamasının temel motivasyonu “son bir

yıl içerisinde siyaset, ekonomi ve terör olaylarındaki kaygı verici gelişmeler nedeniyle doğan endişe” olarak da işaret edilmiş ve ömrünü dolduran koalisyon hükümeti ile parçalanmış siyasal yapıya karşı fesih yetkisini tıkanan rejim için bir çözüm olarak öngördüğü ileri sürülmüştür.²⁶ Nitekim bu tartışmalar çerçevesinde yazılı bir açıklama yapacak olan Demirel, bu konuyu gündeme getirmesinin arkasında rejimin ve devletin daha iyi işleminin sağlanma amacının yer aldığını ifade edecektir (*Milliyet*, 1995b: 17). Burada bir parantez açmak gerekirse, yaptığı açıklamanın devamında Demirel oldukça ilginç bir konuya değinecektir. TBMM ya da halk tarafından seçilmesi önemli olmaksızın Cumhurbaşkanına bu yetkinin tanınmasının rejimin daha iyi işleminin destekleyeceğini ifade eden Demirel, bu anlamda yarı başkanlık sistemi bulunmamasına karşın meclis seçimlerini yenileme yetkisinin Cumhurbaşkanı’na tanındığı bazı Avrupa ülkelerini referans gösterecektir. Bu açıklama doğrultusunda rejimde gelişen tıkanıklığı çözmek için daha önce Özal’ın gündeme getirdiği başkanlık sisteminin Demirel tarafınca değerlendirilmeye başlandığını savunmak mümkündür.

Aynı süreçte yaşanacak bir başka önemli gelişme, bir önceki bölümde verilen örnekte altı çizildiği gibi olası yeni bir askeri müdahaleye set çeken Cumhurbaşkanı Demirel’in ‘yetki devri’ konusunu, sistemde var olan tıkanıklığı gidermek için güncel durumda siyasal alana ordu eliyle bir düzenlemenin gündemde olduğu zamanda açtığı düşüncesini savunulabilir kılar niteliktedir. Bu gelişme, ANAP lideri Mesut Yılmaz’ın bir röportajda 12 Mart askeri darbesine benzer bir sürecin masada olduğunu vurgulayan sözleridir. Yılmaz, bu kararın mimarları olarak “kapalı kapılar arkasında telkinlerde bulunanları” işaret edecek ve şu yönde bir beyanda bulunacaktır (*Milliyet*, 1995c: 14):

Darbe tehlikesi olduğuna hiç inanmadım. Şimdi de inanmıyorum, ama 12 Mart 1971 benzeri bazı yönlendirmeler gündeme gelebilir. Kamran İnan’ın ‘milli mutabakat’ hükümeti istemesi de böyle bir endişeden kaynaklanıyor. 12 Mart’ta yöntem muhtıra vermektir. Bu kez, kapalı kapılar ardında telkinler olabilir. Bunu kastediyorum.

Bu gelişme ile üst üste gelecek iki gelişme, Yılmaz’ın işaret ettiği telkinlerin kimler tarafından gerçekleştirilebileceğine dair fikir oluşturmaya açısından kayda değerdir. Söz konusu gelişmelerden ilki, dönemin Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Başkanı Hasan Denizkurdu’nun Mesut Yılmaz’ın açıklamasının hemen sonrasında büyük sermayeden bazı isimleri darbe senaryoları içerisinde yer almakla suçladığı beyanıdır (*Milliyet*, 1995d: 17):

Böyle bir takım senaryolar oluşturulmaya çalışılıyor. İş aleminin kontrolünde olan medyada da böyle birtakım bir rüzgarlar estiriliyor. Birileri senaryolar hazırlamaya başlıyor. Birtakım senaryolar pişirilmeye çalışılıyor. İş aleminin bu gibi senaryolar içinde olmaması lazım. Demokrasiden başka seçenek yoktur.

İkinci gelişme ise, aynı gün Yılmaz'ın ifadeleri üzerine, Koç Holding Yönetim Kurulu Başkanı Rahmi Koç'un "Darbeler geliyor demez, devalüasyon gibi pat diye çıkar gelir" yanıtıdır (*Milliyet*, 1995d: 17). Bu beyanların hemen akabinde Yılmaz, sözlerine açıklık getirmek isteyecektir. Türkiye'deki mevcut tablonun en kötü ihtimallere açık olduğunu vurgulayacak ve gidişatın (örtülü bir biçimde) mevcut siyasal iktidar tarafından durdurulamadığı takdirde geçmişte yaşandığı gibi burjuvazinin yaratacağı bir baskı ile askeri müdahale tarafından durdurulmasının kaçınılmaz olduğunu şu sözlerle ifade edecektir:

Gazeteciler bana sordular. Darbe olacağına inanmadığımı söyledim. Ama, işler bu kadar kötüyse bu ülkeyi idare edenler, bu tablo içindeki sorumluluklarını idrak etmekten uzak iseler Türkiye'ye dahi iyi bir geleceği göstermekte yetersiz kalıyorlarsa o zaman bu sistemi rahat işletmek mümkün değil. O zaman birtakım telkinler, baskılar olacak. Bunların mutlaka ordudan gelmesi şart değil. Bu telkinler gücü elinde bulunduranlardan gelecektir. İş aleminden, medyadan gelecek. Bunlar, demokrasiyi yozlaştıran şeylerdir. (*Cumhuriyet*, 1995b: 7)

Vurgulanan bu gelişmelerin ardından bir süre sonra darbe söylentilerinin tarafı olan büyük sermaye içinden bazı isimler, konuya dair beyanlarda bulunacaklardır. Örneğin Rahmi Koç, bir önceki konuşmasından farklı bir tavra bürünerek; "Biz kendimizi Batı dünyasına entegre olmuş kabul ediyoruz. Batı dünyasında böyle bir şey yoktur. Demokrasinin kesilmesi yoktur. Demokrasiyi, sancısını çeke çeke öğreneceğiz. Yapay gündemler oluşturularak bize vakit kaybettiriliyor, bu bize pahalıya mal oluyor" ifadeleriyle net bir şekilde askeri müdahaleye karşı olduğunu ifade ederken, Sakıp Sabancı; "Ne gerek var ki, böyle lafları gündeme getiriyoruz. Bizi engelleyenlerin ekmeğine yağ sürüyoruz. Onlara bu fırsatı vermeyelim. Demokrasinin içinde gidiyoruz. Gitmeliyiz", Feyyaz Berker; "Darbe konusunda söylenenlerin, maksadını aşan ifadeler olduğuna inanıyorum", ve İshak Alaton; "Önemli bulmuyoruz. Bu iddialar yersizdir. Bugün böyle bir ortam olmadığı gibi, böyle bir olayda hiçbir derdimize çare olmayacaktır" şeklinde beyanda bulunmuştur (*Milliyet*, 1995e: 9).

Bütün bu anlatıdan hareketle büyük sermayeden gelen beyanlar doğrultusunda ortaya konulan iddiaların asılsız olduğuna dair bir çıkarımda

bulunmak, acele verilmiş bir karar olacaktır. Zira, bir önceki bölümde incelendiği gibi, 'TÜSİAD'ın ağır toplarının' ülke genelinde olağanüstü hal ilanı talebiyle Cumhurbaşkanı Demirel'e gitmeleri ya da yine aynı süreçte dönemin Genelkurmay Başkanı ile görüşmelerde bulunarak 12 Mart müdahalesine benzer bir ara rejim formülünün masaya yatırıldığına dair iddiaların siyasal iktidar aktörlerince basına yansıtılması, bu süreçte darbe de dahil olmak üzere zora dayalı yöntemlerle siyasal alanda bir düzenleme gerçekleştirme düşüncesinin büyük sermaye içerisinde bir seçenek olarak yükseldiğinin savunulmasını mümkün kılar niteliktedir. Burada dikkat çekilmesi gereken husus bu tarihten itibaren, TÜSİAD'ın sergilemeye başladığı tavidir. Zira bu tarihten sonra TÜSİAD'da devlet eliyle siyasal alanı zora dayalı yöntemlerle yeniden şekillendirme düşüncesine karşın, siyasal rejim içerisinde gerçekleştirilecek yapısal bir dönüşüm üzerinden mevcut krize çözüm üretilebileceği düşüncesi ağırlık kazanacaktır. Bu doğrultuda, somut ve sistematik bir şekilde, 'demokrasi, istikrar' söylemleriyle iç içe geçmiş siyasal öneriler tartışılarak gündeme getirilecek ve talep edilecektir. Burada belirtmek gerekir ki, vurgulanan iki düşünce arasındaki karşıtlığın bir önceki dönemde TÜSİAD içerisinde belirginleşmeye başlayan ayrışmaya denk düştüğünü öne sürmek mümkündür. Bir başka deyişle, bu ayrışmanın eski ve yeni kuşaklar arasındaki farklılığa dayandırılarak tanımlanmasına²⁷ (Buğra, 2013: 340; Önis ve Türem, 2001: 109) ya da, kabaca, demokratik liberal değerlere meyyal kanat ile yeniliklere kapalı muhafazakar hakim kanat karşıtlığı üzerinden ele alınmasına (Bayer ve Öniş, 2010; Yavuz, 2023) karşın söz konusu ayrışmayı sermaye gruplarının uluslararası kapitalizme eklemlenme sürecinde yoğunlaşan çelişkilerinin iz düşümü olarak yorumlamak mümkündür. Bu düşünce çerçevesinde devlet koruması temin edilmeksizin gümrük birliğine karşı olduklarını ifade eden Koç Holding İdare Komitesi Başkanı İnan Kırac ile 'sanayici olduğunu düşünmediği'ni belirttiği, Sabancı Holding'den Özdemir Sabancı arasında süreç içerisinde büyüyen tartışmanın iyi bir gösterge olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira gümrüklerin sıfırlanmasına karşı devlet korumasının şart olduğunu öne süren Kırac'a; "Korumacılık, birkaç kişinin menfaati uğruna milletin kazıklanmasıdır", "Korumacılık adı altında efelik yapmaktansa, gümrük birliği koşulları altında başarılı olmak çok daha önemlidir. İyi sanayici ile zararlı sanayici ancak korumasız ortamda belli olur" ve "Bazı sektörlerde korumacılık zaten kalkmışken neden dayanıklı tüketim malları ve otomotiv üreticileri korumaya devam edilsin? Bu nasıl adalet? İmtiyazlar devri kapatılmalıdır. Türkiye gerçekten dünyaya açılacaksa korumacılık olmadan kalkınmayı öğrenmelidir. Başka yolu yoktur" şeklinde Sabancı'nın verdiği yanıt (Milliyet, 1993d: 5), uluslararası kapitalizme entegre olma sürecinde

uluslararası birikime farklı şekillerde eklemlenen sermaye gruplarının çelişkili taleplerinin devletle kurulan ilişkide oynadığı rolü görünür kılmaları açısından önemlidir. 90'ların sonuna uzanan süreçte siyasal rejime yönelik büyük sermaye içerisinde gelecek birçok öneride (Sabancı grubuna karşın) Koç grubunun çekinik bir tavır sergilemesi ve TÜSİAD ile devlet arasında gelişecek gerilimde açıkça TÜSİAD'ın ortak duruşundan ayrışması tam da buradan yorumlanabilir.

Dolayısıyla büyük sermayenin geldiği yol ayrımı, geçmişte başvurduğu zora dayalı yöntemlerin aksine ancak siyasal rejimde gerçekleştirilecek bir dönüşümün hegemonya krizini aşmayı ve yeniden neoliberal stratejinin öngördüğü yönde bir ilerlemeyi mümkün kılacağı düşüncesinin hakim olması ile, yeni bir sürece evrilecektir. Bu doğrultuda siyasal rejimde öngörülen dönüşüm için süreç içerisinde tartışılan ve gündemi belirleyen önerilerin bütünü, ihtiyaç duyulan bir 'güçlü yürütme' ile piyasa disiplinine tabi devlet yapısı ve aşağıdakilerin öfkesini rızaya devşirmede işlevsel olacak çoğulcu uzlaşma kanalları isteği etrafında şekillenecektir.

Sonuç

1990'lı yılların modern Türkiye tarihindeki en önemli ekonomik ve siyasi krizlere sahne olduğu düşüncesinin yön verdiği bu çalışmada söz konusu krizlerin dönemi şekillendiren bir hegemonya krizinin gelişimine denk düştüğü savunulmuş ve buradan hareketle büyük sermayenin siyasal rejim tartışmaları, Türkiye'de neoliberalleşme deneyimini bir çıkmaza sokan bu krizin aşılma çabası olarak yorumlanmıştır. Çalışmada 1991-1995 yıllarını kapsayan zaman aralığına odaklanılırken söz konusu süreçte belirginleşecek hegemonya krizinin köklerinin uzandığı bir önceki dönemin ikinci yarısı da ilgili çerçevede ele alınmıştır. Bu doğrultuda 80'lerin ikinci yarısı, sermayenin 1990'ların ortasına gelindiğinde karşı karşıya kaldığı savunulan yönetilemezliğin kaynağı olarak hegemonya krizinin ekonomik ve siyasi kollarını oluşturan krizlerin dinamiklerini barındıran bir dönem işaret edilmiştir. Diğer yandan yine aynı dönemin neoliberal dönüşüm üzerinde yaratacağı etkinin büyük sermayenin 1990'lara yönelik beklentilerini şekillendirdiği de savunulmuştur. Neoliberal yapıyı yerleştirecek ve derinleştirecek kurumların ve yasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesini içeren bu beklentilerin, 1990'lar içerisinde hayat bulmasının olanaksızlaştığı ve hatta sistemin sorgulanmasına kapı aralayan gelişmelerin belirginleşmesi sonucunda neoliberal stratejinin bütünüyle parçalanmasını da içerebilecek bir olasılığın mümkün hale geldiği savunulurken bütün bu manzaranın büyük sermayenin odağını siyasal rejime çevirmesinde belirleyici olduğu

ifade edilmiştir. Bu anlatı çerçevesinde 1990'ların ikinci yarısı, krizin aşılması bağlamında ihtiyaç duyulan geniş toplumsal desteğin temin edilmesi için büyük sermayenin siyasal rejim içerisinde yapısal değişiklikler öngördüğü bir dönem olarak şekillenecek ve tam da bu durum 1990'ları, Türkiye'de büyük sermayenin (kökleri 1970'lere uzanan) siyasal rejim arayışı için önemli bir eşik haline getirecektir.

Söz konusu öngörülerin bütünü, ihtiyaç duyulan bir 'güçlü yürütme' ile piyasa disiplinine tabi devlet yapısı ve aşağıdakilerin öfkesini rızaya devşirmede işlevsel olacak çoğulcu uzlaşma kanalları isteği etrafında şekillenirken bu aşamaya gelene dek büyük sermayenin içerisinde ayrışmaların yoğunlaştığı öne sürülmüştür. Nitekim çalışmada da krizin doruğa ulaşacağı dönemde büyük sermayenin geleceği karar aşamasında izleyeceği yol hakkında kendi içerisinde yaşanacak olan bu çatışmalara odaklanılmıştır. Bu çatışmalar doğrultusunda söz konusu dönemde siyasal alanın zor yoluyla düzenlenmesini içeren yöntemler de dahil olmak üzere çeşitli formüllerin masaya yatırıldığı savunulmuştur. Çalışma içerisinde bu savunuyu destekleyen göstergelere sıklıkla yer verilmeye çalışılmıştır.

Sonnotlar

1- 'Otoriter devletçilik', aşağıdan gelen yoğun siyasal ve toplumsal talepleri olağanüstü devlet biçimine dönüşmeksizin baskılayan yeni bir devlet biçimini tanımlar ve kapitalist devlet içerisinde demokratik siyasetin sönümlendiği yeni normali ifade eder. Siyasal demokrasiye ait kurumların radikal bir şekilde gerilediği, formel özgürlüklerin önemli ölçüde kısıtlandığı ve toplumsal hayatın her alanında devlet kontrolünün arttığı bir süreci içeren bu dönüşümü 1970'lerin ekonomik ve siyasi krizine bir yanıt olarak yorumlayan Poulantzas'a göre (2001: 204-205) otoriter devletçiliğin ayırt edici özelliği, yaşamaya karşı yürütme gücünün öne çıkması ve devletin çeşitli aygıtları tarafından kullanılan iktidarın yürütme içerisinde teknokrat bir grupta yoğunlaşması suretiyle bürokrasinin, yargının ve siyasal partilerin önemli ölçüde etkisiz kılınarak liberal demokrasinin işleyişinin dönüştürülmesidir.

2- "Çok net söylemek gerekirse, ilk sayımız çıktığında Türkiye'nin hızla kabuk değiştireceğine, ekonomik ve siyasal yeniden yapılanmasını gerçekleştireceğine güvenimiz vardı, bunların geniş toplumsal tabana sahip bir hükümet önderliğinde olabileceğine inanıyorduk, inanmak istiyorduk. Bu iyimserliğin abartılı olabileceğine dair ilk işaret ikinci sayımızı çıkarırken gelmişti. Zamanın Başbakanı Süleyman Demirel ile yaptığımız mülakatta söylenen ve başlığa koyduğumuz söz, Türkiye'nin popülizm batağından kolay kolay çıkamayacağını ilk ve en güçlü göstergesiydi. Demirel bize, 'Biz siyasetçiyiz, ekonominin gerektirdiği her şeyi yapamayız' demiş ve bir bakıma büyük beklentileri yüklenen DYP-SHP koalisyon hükümetinin icraatının ne yönde olacağını belli etmişti" (Görüş, 1994-1995: 38).

3- İktidarının erken döneminde (1983-1987) burjuvazinin bütün halinde desteğini almış olan ANAP iktidarı için 1987 yılı bir kırılmayı içerir (Boratav, 1989). Bir başka deyişle 1983-1987 arası dönemde sermaye içerisindeki fraksiyonların çelişkilerinin dengelenebilmesine karşın ekonominin olumsuz sinyal vereceği 1987 sonrası ile beraber, ANAP iktidarı ile burjuvazi arasındaki ilişki bir dönüşüme uğrayacaktır.

4- Türkiye tarihinde işçi sınıfının en yoğun katılım sağladığı ve 1980 sonrası grevde geçen işgünü sayısının en yüksek orana ulaştığı bir süreç olarak Bahar Eylemleri'ni, özellikle emeğin kamu sektöründe örgütlü ve 1980 sonrası dönemde sınıfsal hak ve ayrıcalıklarında önemli kayıplar yaşamış kesiminin bu haklara yeniden ulaşma talebi biçimlendirmiştir. Bu anlamda Bahar Eylemleri, neoliberal hegemonyanın sekteye uğramasında belirleyici olmasına karşın, 12 Eylül sonrası emeğin siyasal alana müdahale etme kapasitesini kıran örtülü otoriter yasal düzenlemelerde dönüştürücü bir etki yaratamamıştır. Bu konuda bkz.: Doğan M G (2020). *Neoliberalizm, İşçiler ve Direniş*. Çev. A E Pilgir, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

5- Burada bir parantez açmak gerekirse, 1980 darbesinden itibaren reel ücretlerde yaşanan büyük gerileme Bahar Eylemleri ile sonlanmış ve 1994 krizine dek reel ücretler yeniden yükselişe geçerek 1980 sonrası süreçte yaşanan kaybı telafi edecek bir seviyeye ulaşmıştır (Boratav, 2016: 46). Öte yandan, kamu sektörü işçilerine yapılan yüzde 42 zam oranını memur zamları ve özel sektördeki işçilere yapılan zamlar izlemiştir; zirai sübvansiyonların alımlarında yaşanan artışla da birlikte “Türkiye toplumunun tüm emekçi sınıfları, on yıllık bir olumsuz konjonktürü 1989 yılında kendi lehlerine çevirebilmişlerdir” (Boratav, 2005: 176).

6- “ANAP’ın Yeni Sağ politikalarının temel ve kendisini klasik sağ popülizmden de farklılaştıran özelliklerinden biri ‘iki uluslu hegemonya projesi’ üzerine bina edilmiş olmasıydı”; ekonomik, siyasal ve kültürel açılardan dışlayıcı ve baskıcı olan bu hegemonya projesinin ilk ulusunu burjuvazinin farklı fraksiyonları ile laik ve dindar-muhafazakar şehirli orta sınıflar oluştururken ikinci ulusun bileşenleri işçiler, köylüler, devlet memurları, yeni kent ve kır yoksulları, sendikalar, solcular Kürtler ve Alevilerdir (Akça, 2018: 34-36).

7- Belirtmek gerekir ki, 1983-1988 yılları arasında Türkiye’de ihracat artış hızı yıllık ortalama yüzde 14 iken, 1989-1993 yılları arasında bu oran yüzde 5,1’e gerileyecektir (Oğuz, 2008: 110). Dönem içerisinde büyük sermaye ihracat oranındaki bu düşüşü (sınıf hareketinin yeniden canlanmasına bağlı olarak) reel ücretlerin yükselmesine ve iç talebe yönelik üretimin artmaya başlayarak ihracat gelirlerinin düşmesini tetiklemesine dayandırarak sık sık emeğe eleştiriler yükseltecek olsa da bu süreçte ihracatın düşüşe geçmesinde salt işçi sınıfının ücretlerinde yaşanan artışın iç pazarı uyarmasının etken olmadığına altını çizmek gerekir. Zira 1988 yılına dek yüksek kur ile ihracatın teşvik edilmesine karşın bu tarihten sonra düşük kur uygulamasına geçilmesi ve kapasite kullanımında sınıra ulaşılmasına rağmen yeni

üretim kapasitelerinin oluşturulamaması gibi faktörler de ihracat oranının düşüş göstermesinde rol oynayacaktır (Sönmez, 2009).

8- Dolayısıyla söz konusu süreçte bu iç borçlanma mekanizması salt devletin mali açığının kolay finansmanı ihtiyacını karşılamakla kalmayacak aynı zamanda “var olan kaynakların devlet kanalıyla sermaye kesimine aktarılmasında önemli bir işlev görerek” büyük sermaye grupları için büyük karlar elde edeceği yeni bir birikim modeli olarak da şekillenecektir (Ercan, 2003: 23).

9- Burada söz konusu krizin köklerinin üretim alanına uzandığının altını çizmek gerekir (Savran, 1994: 22). Süreç içerisinde yerli paranın aşırı değerlendirilmesi ve yüksek faiz oranları yatırımları engellemiş, geciktirmiş ya da yatırımları ticarete konu olmayan sektörlerle yönlendirerek ihracata zarar vermiş; böylece “sermayenin para sermayeye yönelmesi, sermaye birikimine kısa vadeli bir yönelim vermiş ve yeni artı değer üretiminin azalmasıyla sonuçlanmıştır” (Ercan, 2003). Dolayısıyla Türkiye’de 90’lar boyunca kademeli olarak yatırımlarda ciddi düşüşlere neden olan ve yatırım oranının büyüme oranının altında kalmasını destekleyen söz konusu finansal mekanizma, tam da üretim kapasitesinin borç yükünü karşılayamaması nedeniyle tüm akışların her an tersine dönmesine açık hale gelmesi yüzünden ekonomik krize yol açacaktır.

10- 1980’lerin sonuna gelindiğinde PKK bölgede güç kazanacaktır. Öyle ki, bölgede vergi toplama, yargı, askere alma vb fonksiyonları icra etmeye başlayan PKK hem yüksek rütbeli askeri yetkililere hem de üst düzey güvenlik bürokrasisine göre devlete rakip bir örgütlenme haline gelecektir (Cemal, 2003: 181). Dolayısıyla bu gelişme çerçevesinde sürecin başında devlette var olan serinkanlılık ve özgüven yok olacaktır; nitekim 1991-1993 sürecinde bölgede Jandarma Asayiş Komutanı olarak görev yapan Necati Özgen’in ifadeleri (Cemal, 2003: 163) bu savunuyu desteklemesi açısından oldukça önemli bir örnektir; “1991 yazında Jandarma Asayiş komutanı olarak görevi devraldığımda yangın yeri idi, devlet yoktu! Valisi vardı, odasından çıkamıyordu. Keza kaymakamı da. Bütün devlet memurları vekilin vekiliydi. Askerin dışında asaleten görev yapan çok azdı. Ayrıca hazır değildik”.

11- ‘Düşük yoğunluklu savaş’ konsepti etrafında TSK’nın yeniden örgütlenmesi; Özel Kuvvetler Komutanlığı’nın kurulması, ordu ve polis içinde yeni özel komando birliklerinin oluşturulması, gece operasyonları yapabilmek için yeni askeri malzeme alımlarıyla ordunun maddi altyapısının güçlendirilmesi, hızlı tepki verilmesi ve seferber olabilme kapasitesinin artırılması amacıyla ordu içinde tümene dayalı yapıdan kolordu-tugay-tabur yapısına geçilmesi, jandarma içinde terörizmle mücadele adına (1990’lar sürecinde resmi olarak varlığı kabul edilmese de) illegal operasyonları yürütmek için kurulan JİTEM (Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele) gibi birbiriyle ilintili birçok gelişmeyi içerir (Balta Paker, 2010: 413-419; Akça, 2018: 41).

12- “Ben çok gergin bir ortama girildiği için siyasi parti genel başkanlarına çağrıda bulunmak istedim. Böyle gergin ortamların ancak demokrasiye ara vermek isteyenlerin işine yarayabileceğini söylemek istedim. (...) Bir bilgiye sahip değilim. Parti binalarının bombalanması, şehirlerde terörün tırmandırılması, Hatip Dicle’nin açıklamaları, farklı bir gerekçeyle de olsa, bir Belediye Başkanı’nın öldürülmesi gibi gelişmeler, Türkiye’de siyasi ortamı germiştir. Liderlerin bu ortamı daha da gerecek açıklamalarda bulunmaları, ancak demokrasiye ara vermek isteyenlerin işine gelir. Ben bu gelişmeleri değerlendirmek ve uyarıda bulunmak istedim” (*Milliyet*, 1994c).

13- Basına yansıdığı şekliyle bu konuşma esnasında Güreş özellikle DEP’e (Demokrasi Partisi) yönelik eleştirilerde bulunurken müdahaleci bir yaklaşım sergilemiş ve darbe imalarında bulunmuştur (*Milliyet*, 1994c).

14- 1980 darbesinin akabinde siyasi yasak alan siyasetçilere 1987’de yapılacak referandum ile siyasal hakları geri verilmiş ve bu gelişme, ilerleyen süreçte hem merkez solda hem de merkez sağda siyasal parti sayısının çoğalmasında belirleyici olmuştur.

15- TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği) (1997). Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri. İstanbul: TÜSİAD.

16- Örneğin 1992 yılında TÜSİAD’ın gerçekleştirdiği Yüksek İstişare Toplantısı’nda önce TÜSİAD başkanı Bülent Eczacıbaşı tarafından siyasi ve ekonomik tabloya dair çizilen olumsuz tablo daha sonra Yüksek İstişare Konseyi Başkanı Rahmi Koç’un Kürt sorununun mevcut çözüm yolunun ekonomiye olumsuz yansımalarını işaret ederek siyasal iktidarı eleştirdiği ve ekonomi alanında “gerekli olan cesur kararların ve köklü tedbirlerin alınamadığını” vurgulayarak; “Bu tedbirlerin gecikmesi, müspet gelişmeleri çok kısa sürede tekrar menfi duruma getirebilir” ifadeleriyle DYP-SHP hükümetine uyarıda bulunduğu konuşması dönemin devlet bakanları tarafından oldukça sert karşılanacaktır. Devlet Bakanı Cavit Çağlar ilk sert tepkiyi verecek isim olurken ve “Otursunlar oturdukları yerlerde. Yatsın kalsın, babalarına dua etsinler. İki de babalarının çocukları. Babalarının yaptıkları işlerin başına geçmişler... Rahmi Efendi binecek yatına, okyanuslarda gezecek, boğazın kıyısında viskisini yudumlayacak, sonra kalkıp boğazın kenarından Türkiye’yi yönetmeye kalkacak. Olmaz arkadaş. Eğer Türkiye’yi yönetmek istiyorsan, gir seçime, gel Parlamento’ya” ifadelerinde bulunurken Tarım Bakanı Necmettin Cevheri; “Kardeşim zaten bu serveti milletin parasıyla yapmadınız mı? Ne olur yani, millet için, ülke için birkaç yüz milyarınız da Güneydoğu’da batsa, zarar etseniz Güneydoğu’da kazanmasanız ne olur yani?” şeklinde beyan verecektir (*Milliyet*, 1992c: 5).

17- DYP-SHP iktidarı ile TÜSİAD arasındaki yukarıda vurgulanan ilk gerilim, dönemin TÜSİAD Başkanı Bülent Eczacıbaşı’nın Türkiye’de “siyasi irade eksikliği” olduğunu savunması ve özetle neoliberal ekonomik büyüme stratejisinin öngördüğü; kendilerinin de ısrarla gündeme getirdikleri adımların hayata geçirilmesinde bu

etkenin belirleyici olduğunu ifade etmesi ile başlayacaktır (*Milliyet*, 1992a: 5). Başbakan Demirel'in bu eleştiriye; "Eğer herkes o kadar çok şey biliyorsa, gelsin idare etsin... Siyasi irade yokluğuna TÜSİAD mı karar verecek, millet mi verecek? Millet vermiş kararını. Yüzde 60 siyasi irade var... Benim itirazım konuşan Türkiye'ye değil, bazı Boğaziçi ailelerine. Gelin, düşüncelerini söyleyin, tezlerinizi savunun, tartışalım. Esnafı da, işçiyi de aramıza alıp konuşalım. Ama Boğaz'da oturup 'böyle yapacaksınız' diyeceksiniz. Buna itiraz ediyorum" şeklinde vereceği sert yanıtın (*Milliyet*, 1992b: 19) ardından her ne kadar görünürde büyük sermayenin tavrını yumuşatsa da bu gerilimin akabinde TÜSİAD içerisinde 70'lerin sonunda olduğu gibi gazete ilanları verilmesi yönünde öneriler yükselecektir (*Cumhuriyet*, 1992: 7).

18- Bu konuda örnekler için bkz. (*Milliyet*, 1994a: 9; *Milliyet*, 1994b: 7).

19- Poulantzas'a göre (1979: 73) siyasi krizin en göze çarpan özelliği olarak temsil krizi, devlet sistemi içinde temsil düzeninde ve egemen sınıf ve fraksiyonlarla bunların siyasal partileri arasındaki örgütlenme düzeninde bir ilişki kopmasını tanımlar.

20- Ücretlerin dondurulmasını ve işçi sınıfının yaşam koşullarını etkileyecek kamu harcama kesintilerini içeren bir program olan 5 Nisan Kararları ile, 1987'den itibaren emeğin reel ücretlerinde 1980 darbesinden sonraki süreçte yaşanan kayıp telafi edecek yükseliş sona ermiştir.

21- "Savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde, milletlerarası haklardan doğan yükümlülükler ihlal edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir veya bunlar için Anayasada öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir", bkz. Madde 15. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17844.pdf>. Son erişim tarihi, 20 Haziran 2024.

22- 'Mantı olayı' basında yer alan bir haberde şu şekilde açıklanmıştır (*Milliyet*, 1994e: 11); "28 Nisan'da TÜSİAD Başkan Yardımcısı ve Kordsa Genel Müdürü Güler Sabancı, ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'a bir mantı partisi verdi. Yılmaz'ın TÜSİAD Yönetim Kurulu üyeleriyle yediği ve ülkenin siyasi geleceğinin tartışıldığı yemeğe TÜSİAD Başkanı Halis Komili ve yönetim kurulu üyeleri de katıldı. Yılmaz 'Çiller ve ekonomi kurmaylarının istifası halinde her türlü siyasi formüle hazır olduğunu' söyledi. Bazı TÜSİAD üyeleri de aynı yemekte ' Artık bu hükümetle işler gitmiyor' yorumunu yaptılar".

23- Askeri rejim boyunca devlet aygıtlarının Türk-İslam sentezi olarak adlandırılan milliyetçi ve muhafazakar ideolojik karışımın aktörlerce donatılma süreci ANAP iktidarı döneminde yoğunlaşmış; bu doğrultuda askeri ve adli bürokrasinin üst kademeleri laik-milliyetçi hiyerarşilerini korurken, diğer devlet aygıtları Özal'ın neo-muhafazakar hükümetinin kontrolündeki çeşitli sağcı gruplara açılmıştır; "Devlet

aygıtı; ordu ve MGK, sermaye güçleri, İslami güçler, ülkücü güçler ve büyük ölçüde tasfiye edilmiş olmakla birlikte yargı ve üniversite gibi kurumlarda can çekişmekte olan Kemalist sivil bürokrasi gibi çok farklı siyasal güçler tarafından parsellenmiştir” (Özkazanç, 2007: 86).

24- “Devletin toplumsal tabanının zayıf olması, onun belirli toplumsal güçlerle organik ilişkiler içine girmesine ve devlet aygıtının balkanlaşmasına neden olmuştur. Devlet her zamankinden daha fazla tekil çıkar gruplarının aracı haline gelmiştir. Devlet ile toplumu birbirinden ayıran ve birbirine eklemleyen hukuksal, bürokratik ve temsili dolayimler geçersizleşmiş, yerini informal ilişkilere, şebeke siyasetlerine ve devletin balkanlaşmasına bırakmıştır. Devlet ile toplum arasındaki bu yeni eklemleme tarzları toplumsal formasyonu bütünleştirici değil, çatlatıcı bir nitelik taşır. Bu durum devletin içsel birliğinin bozulduğunu, devletin kendini bir ortak çıkar ve hegemonya alanı olarak örgütleyemediğini ve önemli bir meşruiyet sorunuyla sarsıldığını gösterir” (Özkazanç, 1998: 366).

25- Toplumsal tabanını MÜSiAD (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) özelinde küçük-orta ölçekli burjuvazinin, işçi sınıfının en alt kesimlerinin ve muhafazakar profesyonel orta sınıfların oluşturduğu RP’nin bu süreçte yaşadığı yükselişte; neoliberal dönüşümün yarattığı tahribata karşı sınıf siyasetinin boşluğunda ortaya koyduğu sosyal adaletçi “adil düzen” söylemi, muhafazakar kesimlerde karşılık bulacak kimlik siyaseti politikaları ve Kürt sorununda izlenen milliyetçi-militarist politikalara karşı muhalif bir duruş sergilemesi etkili olmuştur (Gülalp, 2003).

26- Bu anlamda isim vermeyen, aralarında Demirel’e çok yakın kişilerin de olduğu siyasi çevrelerin Cumhuriyet gazetesine yaptıkları yorumlar (1995a: 5) dikkat çekicidir; “Aslında Cumhurbaşkanı’nın bu açıklamayı yapması şaşırtıcı oldu. Köşk’teki danışmanları, hatta genel sekreteri bile konunun gündeme geleceğinden habersizdiler. Acaba Cumhurbaşkanı bir darbe ihtimalinden mi bahsetti? Buna ihtimal verilmiyor. Çünkü zaten hükümet şu anda adeta sivil darbeye maruz kalmış gibi. Askeri konularda, güvenlik meselelerinde, hatta dış politikada kendi inisiyatifini zaten kullanmıyor, askerler ne derse onu yapıyor”, “Cumhurbaşkanı bu körü gidişte büyük bir sorumluluk hissediyor. Çözüm nedir? Hükümet bu işi başaramıyor, parlamentoda bir tikanıklık yaşanıyor. Eğer parlamentonun fesih yetkisi Cumhurbaşkanı’nda olsa, bu yetkiyi kullandığı gün mevcut hükümet gidecek ve seçimler yapıncaya dek ülkeyi belki de bir teknisyenler hükümeti yönetecektir. Böyle bir hükümet Türkiye’yi düze çıkaracak her türlü kararı alıp uygulayabilir”.

27- Nitekim TUSİAD’ın çok ses getirecek Demokrasi Raporu’nun (1997) en büyük destekçilerinden biri Sakıp Sabancı olurken ‘yeni kuşağın üç temsilcisinden biri’ kabul edilen Bülent Eczacıbaşı’nın aynı desteği göstermemesi gibi, benzer birçok gelişmede olumlu ya da olumsuz tavır sergileyen sermaye grubu temsilcilerinin heterojen bir şekilde dağılımı bu düşünceye karşılık yaratır niteliktedir.

Kaynakça

Akça İ (2018). 1980 Sonrası Türkiye’de Hegemonya Projeleri ve Otoriterizmin Değişen Biçimleri. İçinde: İ Akça vd. (der), “Yeni Türkiye”ye Varan Yol, Çev. K Deniz, İstanbul: İletişim, 27-67.

Ataay F (2002). Türkiye’de Neo-Liberalizm ve Parlamenter Siyasetin Krizi. *Praksis*, 5, 199-215.

Balta Paker E (2010). Dış Tehditten İç Tehdide: Türkiye’de Doksanlarda Ulusal Güvenliğin Yeniden İnşası. İçinde: E Balta Paker ve İ Akça (der), *Türkiye’de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 407-431.

Bayer R ve Öniş Z (2010). Turkish Big Business in the Age of Democratic Consolidation: The Nature and Limit its Influence. *South European Society and Politics*, 15(2), 181-201.

Bekmen A (2018). Neoliberal Dönemde Türkiye’de Devlet ve Sermaye. İçinde: İ Akça vd. (der), “Yeni Türkiye”ye Varan Yol, Çev. K Deniz, İstanbul: İletişim, 69-102.

Bekmen A (2024). The Parselled State: A Political and Historical Framework for the Current Intra-State Crisis in Turkey. *Journal of Contemporary Asia*, 54(3), 502-522.

Boratav K (1989). Türkiye’de Burjuvazinin Yapısı ve Siyasi İktidarla İlişkileri. *Marksizm ve Gelecek*, 1, 131-152.

Boratav K (2005). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*. 9. Baskı, Ankara: İmge.

Boratav K (2016). *1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*. 3. Baskı, Ankara: İmge.

Boratav K ve Yeldan E (2006). Turkey, 1980-2000: Financial Liberalization, Macroeconomic (In)Stability, and Patterns of Distribution. İçinde: L Taylor (der), *External Liberalization in Asia, Post-Socialist Europe and Brazil*, New York: Oxford University Press, 417-455.

Buğra A (2013). *Devlet ve İşadamları*. Çev. F Adaman, 8. Baskı, İstanbul: İletişim.

Canevi Y (1994). 2000’e beş kala bütün eller havaya. *Görüş*, 17, 22-26.

Cemal H (2003). *Kürtler*. İstanbul: Doğan Kitap.

Cizre-Sakallıoğlu Ü ve Yeldan E (2000). Politics, Society and Financial Liberalization: Turkey in the 1990s. *Development and Change*, 31(2), 481-508.

Cumhuriyet (16/09/1992). TÜSİAD-hükümet çatışmaları. Son erişim tarihi, 24/05/2024.

Cumhuriyet (08/04/1994a). TÜSİAD ANAYOL’da ısrarlı. Son erişim tarihi, 25/05/2024.

Cumhuriyet (11/04/1994b). Paniğe kapılmak gereksiz. Son erişim tarihi, 25/05/2024.

Cumhuriyet (01/05/1994c). “Her türlü sorun TBMM’de çözülür”. Son erişim tarihi, 25/05/2024.

Cumhuriyet (01/05/1994c). Hükümet arayışlarına SHP tepkisi. Son erişim tarihi, 25/05/2024.

Cumhuriyet (05/01/1995a). Demirel'i korkutan tablo. Son erişim tarihi, 23/05/2024.

Cumhuriyet (19/01/1995b). Türkiye'de sistem rahat işletilemiyor. Son erişim tarihi, 24/05/2024.

Doğan M G (2020). *Neoliberalizm, İşçiler ve Direniş*. Çev. AE Pilgir, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ercan F (2004). Sermaye Birikimin Çelişkili Sürekliliği: Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış. İçinde: N Balkan ve S Savran (der), *2000'li Yıllarda Türkiye 2: Neoliberalizmin Tahribatı*, İstanbul: Metis, 9-43.

Görüş (1994-1995). Görüş Gözlüğüyle. 18, 38-39.

Gramsci A (2000). Hegemonya, Güç İlişkileri, Tarihsel Blok. İçinde: D Forgacs (der), *Gramsci Kitabı*, Çev. İ Yıldız, Ankara: Dipnot, 229-270.

Gülalp H (2003). *Kimlikler Siyaseti*. İstanbul: Metis.

Komili H (1994). Sağlam senaryo, iyi yönetmen. *Görüş*, 14, 14-15.

Milliyet (23/03/1989a). Özal gider, düzen kalır. Son erişim tarihi, 27/02/2024.

Milliyet (14/08/1989b). İlk sınavı Koç verecek... . Son erişim tarihi, 03/01/2024.

Milliyet (15/08/1989c). Cem Boyner ne demişti?. Son erişim tarihi, 03/01/2024.

Milliyet (17/08/1989d). Hükümetle savaşımız var. Son erişim tarihi, 03/01/2024.

Milliyet (17/08/1989d). Sabancı ne suya ne sabuna... . Son erişim tarihi, 03/01/2024.

Milliyet (20/06/1992a). TÜSİAD istikrar paketi istedi. Son erişim tarihi, 22/04/2024.

Milliyet (21/06/1992b). Demirel, TÜSİAD'a sert çıktı. Son erişim tarihi, 22/04/2024.

Milliyet (14/09/1992c). TÜSİAD cevap hazırlıyor. Son erişim tarihi, 25/04/2024.

Milliyet (21/04/1993a). Patronların formülü "ANAYOL". Son erişim tarihi, 02/05/2024.

Milliyet (22/04/1993b). İş dünyasının korkuları. Son erişim tarihi, 02/05/2024.

Milliyet (23/06/1993c). TÜSİAD Çiller'in arkasında. Son erişim tarihi, 02/05/2024.

Milliyet (03/08/1993d). Gerçek sanayici kim? kavgası büyüdü. Son erişim tarihi, 03/05/2024.

Milliyet (28/10/1993e). Demirel: "Darbe düşünenlere şaşarım". Son erişim tarihi, 03/05/2024.

Milliyet (21/01/1994a). TÜSİAD: "Zaman kendimizi avutma zamanı değil". Son erişim tarihi, 04/05/2024.

Milliyet (27/01/1994b). Sabancı: “Bu politikayla kimseyi kandıramayız”. Son erişim tarihi, 04/05/2024.

Milliyet (24/02/1994c). Darbe tartışması. Son erişim tarihi, 05/05/2024.

Milliyet (24/02/1994c). Karayalçın: Sözlerim yanlış yorumlandı. Son erişim tarihi, 05/05/2024.

Milliyet (08/04/1994d). TÜSİAD’dan hükümete zorunlu destek. Son erişim tarihi, 05/05/2024.

Milliyet (04/05/1994e). Karayalçın: “Yılmaz’a siparişi TÜSİAD verdi”. Son erişim tarihi, 05/05/2024.

Milliyet (04/05/1994e). Çiller: “Yılmaz suçüstü yakalandı”. Son erişim tarihi, 05/05/2024.

Milliyet (04/05/1994e). Mantı olayı neydi?. Son erişim tarihi, 05/05/2024.

Milliyet (05/05/1994f). TÜSİAD Çiller’e savaş açtı. Son erişim tarihi, 05/05/2024.

Milliyet (04/01/1995a). Demirel darbe için uyarıldı mı?. Son erişim tarihi, 07/05/2024.

Milliyet (07/01/1995b). Demirel: “Bunalım yok”. Son erişim tarihi, 07/05/2024.

Milliyet (17/01/1995c). ‘12 Mart’ın benzeri olabilir’. Son erişim tarihi, 07/05/2024.

Milliyet (18/01/1995d). “İş aleminde darbe senaryocuları var”. Son erişim tarihi, 07/05/2024.

Milliyet (18/01/1995d). “Darbeler geliyorum demez”. Son erişim tarihi, 07/05/2024.

Milliyet (23/01/1995e). İş dünyası darbe söylentilerine karşı. Son erişim tarihi, 07/05/2024.

Oğuz Ş (2008). *Globalization and the Contradictions of State Restructuring in Turkey*. (Basılmamış Doktora Tezi). Toronto: York Üniversitesi.

Ozel I (2003). Beyond the Orthodox Paradox: The Breakup of State-Business Coalitions in 1980s Turkey. *Journal of International Affairs*, 57(1), 97-112.

Öngen T (2004). Türkiye’de Siyasal Kriz ve Krize Müdahale Stratejileri: ‘Düşük Yoğunluklu Çatışma’dan ‘Düşük Yoğunluklu Uzlaşma’ Rejimine. İçinde: N Balkan ve S Savran (der), *2000’li Yıllarda Türkiye 1: Sürekli Kriz Politikaları*, İstanbul: Metis, 76-104.

Önis Z ve Türem U (2001). Business, Globalization and Democracy: A Comparative Analysis of Turkish Business Associations. *Turkish Studies*, 2(2), 94-120.

Özkazanç A (1998). Türkiye’de Siyasi İktidar ve Meşruiyet Sorunu: 1980’li Yıllarda Yeni Sağ. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

- Özkazanç A (2007). Türkiye’de Siyasi İktidar Tarzının Dönüşümü. *Siyaset Sosyolojisi Yazıları*, Ankara: Dipnot, 57-112.
- Poulantzas N (1979). *Fascism and Dictatorship*. London: Verso.
- Poulantzas N (2001). *State, Power, Socialism*. New York: Verso.
- Poulantzas N (2010). Politik Kriz ve Devletin Krizi. *Poulantzas Kitabı*. Çev. A Sarı ve S Güzelsarı, Ankara: Dipnot, 405-440.
- Savran S (1994). Türkiye kapitalizminin krizi. *Sınıf Bilinci*, 15, 18-51.
- Sönmez S (2009). Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönüşüm Politikaları ve Etkileri. İçinde: N Mütevellioğlu ve S Sönmez (der), *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 25-75.
- TÜSİAD(Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği) (1997). Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri. İstanbul: TÜSİAD.
- Waterbury J (1992). Export-Led Growth and the Centre-Right Coalition in Turkey. *Comparative Politics*, 24(2), 127-145.
- Yavuz D A (2023). *Democracy and Capitalism in Turkey*. London: I.B. Tauris.

‘Uzun 1990’lar’ Boyunca Türkiye’de Rejim ve Hükümet Sistemi Tartışmaları

Güven Gürkan Öztan, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

ORCID: 0000-0001-6752-1191

E-Posta: guven.oztan@istanbul.edu.tr

Öz

Türkiye’de hükümet sistemi üzerine yapılan tartışmalar, geride bıraktığımız kırk yıllık süreçte siyasi gündemin önemli bir kısmını kapsayacak boyuta ulaşmıştır. Yürütme organının güçlendirilmesini hedefleyen 1982 Anayasası’nın cumhurbaşkanına parlamenter sistemin sınırlarını görece aşan yetki ve sorumluluklar yüklemesi sözü edilen tartışmanın alevlenmesinde birinci dereceden etkilidir. Neoliberal dönüşüm sürecinde baş gösteren çoklu krizler, sağ siyasette ve sermaye çevrelerinde hükümet sisteminin değiştirilmesi yönündeki talepleri tetiklemiştir. Milliyetçi-mukaddesatçı siyasi aktörler, genellikle başkanlık ya da yarı başkanlık sisteminin bayraktarlığını yaparken liberaller temkinli, sosyal demokratlar ise parlamenter sistemin güçlendirilmesinden yana tutum takınmıştır.

Bu çalışma, ‘uzun 1990’lar’ adını verdiğim dönemde hükümet sistemi üzerine yürütülen tartışmaları ele almayı hedeflemektedir. Bu çerçevede ‘güçlü yürütme’, ‘istikrar’ ve neoliberal dönüşüm kavramlarının birbirleriyle ilişkilendirilme biçimleri ile cumhurbaşkanının yetkileri, görev süresi ve seçim usulüne ilişkin siyasi aktörlerin ve sermaye çevrelerinin önerileri çalışmada birlikte incelenecektir. İlk önce cumhurbaşkanının politik sistemdeki rolünün ne olması gerektiğine dair tartışmanın tarihsel arka planı sunulacak akabinde 1980’lerin ikinci yarısından itibaren Turgut Özal’ın cumhurbaşkanlığı adaylığı ile ivme kazanan yeni hükümet sistemi arayışlarının hangi argümanlar ile gerekçelendirildiği irdelenecektir. ANAP’ın içerisinde başkanlık sisteminden yana olanlar ile olmayanlar arasındaki görüş farklılığının denk düştüğü ideolojik pozisyonlar da ihmal edilmeyecektir. Ayrıca Özal’ın cumhurbaşkanlığı döneminde, daha önce genel başkanlığını üstlendiği ANAP’ı dizayn etmeye çalışan ve fiili bir başkanlık sistemini zorlayan girişimlerine de dikkat çekilecektir. Daha sonra, Süleyman Demirel’in cumhurbaşkanlığı döneminde hem kendisinin ilave yetki talebi hem de DYP ve DTP örneğinde merkez sağ siyasi aktörlerin bu bahse ilişkin seçim beyannamelerine dahi yansıyan tutumları ele alınacaktır. Son bölümde ise ‘uzun 1990’ların’ bakiyesi üzerine bina edilen 2000’lere dair panoramik bir bakış sunulacaktır. Bu doğrultuda cumhurbaşkanını halkın seçmesini mümkün kılan 2007 referandumu sürecini ve 2010 sonrası Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) hükümet sistemine yönelik anayasa değişikliği hazırlıklarını içeren kısa bir değerlendirme ile çalışma nihayete erecektir.

Anahtar Kelimeler: Başkanlık Sistemi, Cumhurbaşkanlığı, Güçlü Yürütme, Siyasal İstikrar, Kriz.

Debates on Political Regimes and Government Systems in Turkey's 'Long 1990s'

Abstract

Debates over Turkey's system of government have dominated a significant portion of the political agenda over the past four decades. A key factor fueling these discussions is the 1982 Constitution, which, by aiming to strengthen the executive branch, granted the president powers and responsibilities exceeding the boundaries of a parliamentary system. Additionally, crises arising during the neoliberal transformation process have amplified calls for systemic change, particularly from political conservatives and economic elites. Nationalist-conservative political actors have generally advocated for a presidential or semi-presidential system, while liberals have been cautious and social democrats have favored the strengthening of the parliamentary system.

This study examines the debates on Turkey's system of government during what is referred to as the 'long 1990s.' It explores the interplay between the concepts of a 'strong executive,' 'political stability,' and neoliberal transformation, alongside the proposals from political actors and capitalist elites regarding the president's powers, term length, and election process. The analysis begins with a historical overview of debates on the president's role within the political system, focusing on the momentum gained during Turgut Özal's presidential candidacy in the late 1980s. The analysis will also highlight Özal's efforts during his presidency to shape the ANAP, the party he had formerly chaired, and to advocate for a de facto presidential system. It then investigates Süleyman Demirel's push for expanded presidential powers and the positions of various right-wing political actors, as reflected in their election manifestos. The study concludes with a panoramic view of the systemic changes in the 2000s, rooted in the legacy of the 'long 1990s.' This includes an evaluation of the 2007 referendum that introduced direct presidential elections and the Justice and Development Party's constitutional amendment initiatives after 2010.

Keywords: Presidential Regime, Presidency of the Republic, Strong Executive Branch, Political Stability, Crisis.

Giriş

Cumhuriyetin bir asırlık tarihi zaman zaman yükselişe geçen, zaman zaman gündemden düşen hükümet sistemi tartışmalarıyla iç içe geçmiştir. Çok partili yaşamda sıkça işitilen 'güçlü yürütme' inşa etme arzusu, hükümet sistemi tartışmalarının genellikle odak noktasındadır ve bilhassa Türk sağındaki aktörler tarafından politik istikrar ile iktisadi kalkınma hedeflerinin bir gereği olarak sıklıkla kamuoyuna sunulmuştur. Bu bahiste

sağ siyasetin politik hafızasında kurucu bir yere sahip olan Demokrat Parti (DP) tecrübesinin çoğunlukçu bir yönetim tarzını kendi 'ideal demokrasi' tahayyülü ile eş tuttuğu, güçlü yürütmeyi de bunun alameti farikası olarak tescillediği not edilmelidir. Söz konusu siyasi tecrübenin 27 Mayıs askeri darbesiyle sona erdirilmesi ve ardından yapılan 1961 Anayasası'nın temel özellikleri, sağ siyasette etkileri uzun sürecek bir reaksiyona yol açmış ve sağın güçlü yürütme odaklı milli irade söylemini politik müktesebatının taşıyıcı kolunu yapmasına neden olmuştur.

1961 Anayasası'nın mimarları, 1950-1960 arasında yaşanan politik tartışmaların ve krizlerin anayasal düzeyde tanımlanması öngörülen denge ve denetleme mekanizmalarının noksanlığından kaynaklandığını varsaymış; erkler arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkiyi tahkim edecek kurumsal yapıları bir daha benzer sorunların tekrarlanmaması amacıyla yeniden inşa etmiştir. Millet Meclisi ve Senato'dan oluşan iki kanatlı meclis formülü, Anayasa Mahkemesi'nin kurulması, yargı bağımsızlığının güvence altına alınması, çeşitli özerk kurumların tanımlanması gibi adımlar Meclis'te çoğunluğa sahip bir siyasi iktidarın toplumun geneli üzerinde "tahakküm kurmasını" engelleme çabasıyla ilintilidir (Özbudun, 2012: 8). 1961 Anayasası hakların sınırlandırılmasını zorlaştırırken bu çerçevede yürütmeyi de güçsüzleştirmiştir (Demirkent, 2017: 224). Bu tasarıma itiraz ve anayasada yürütme lehine tadilat yapma ısrarı ise Türk sağının politik stratejisinde hayati bir yer tutmuştur. Nitekim, bilhassa toplumsal hareketlerin yükselişe geçtiği 1960'lardan 1980'e kadar uzanan dönemde DP'nin mirasçısı Adalet Partisi (AP) olmak üzere Türk sağının başat aktörlerinin en sık gündeme getirdiği mesele, mezkûr tasarımın 'milli iradeyi' sakatladığı, 'anarşi peşinde koşanları' cesaretlendirdiği ve 'milli birlik ve beraberliği bozucu' eylemler karşısında hükümetlerin elini kolunu bağladığı iddiasıdır. Hal böyleyken kâh yürütmenin tasarrufları üzerindeki yargı denetimi kâh TRT ve üniversiteler gibi özerk kurumların faaliyetleri bilhassa sağ siyasetçiler tarafından birer şikâyet konusu haline getirilmiş, özerkliklerinin budanması talebi canlı tutulmuş ve adı geçen kurumlara yapılan atamalar politik mücadelenin temel alanlarından birine dönüştürülmüştür. Bu sürecin neticesi olarak şekillenen siyasi hafıza, ithal ikamecilikten neoliberal birikim rejimine geçişin ihtiyaçlarıyla da birleşerek, 1980'lerin siyasi ve hukuki zemininin yeniden inşasına yönelik hamlelerde birinci derecede tayin edici rol üstlenmiştir.

Neoliberal birikim rejimi ile otoriterleşme arasında kurulan ilişki ve karmaşık bağların devlet aygıtlarının yeniden yapılandırılma sürecinde aldığı görünüm ve formlar ilgili akademik literatürde geniş bir yer tutar. Kavramsal

düzeyde yürütülen tartışmalar ile olgusal örneklerle odaklanan çalışmalar birlikte düşünüldüğünde “otoriter devletçilik”, “neoliberal otoritaryanizm”, “otoriter neoliberalizm” ve “neoliberal popülizm” gibi kavram setlerinin Batı kapitalist ülkelerin yanı sıra Latin Amerika’dan Güneydoğu Asya’ya birçok coğrafyada yaşanan siyasi ve iktisadi değişimi incelemek için kullanıldığı görülür.¹ Neoliberalleşme sürecinde Türkiye örneğinin çeşitli boyutlarını da – AKP dönemi dahil olmak üzere - bu analitik çerçevenin içerisinde irdeleyen gelişkin bir literatür mevcuttur (Örneğin: Oğuz, 2012; Karahanoğulları ve Türk, 2018; Akça, 2018; Bekmen, 2018; Bedirhanoglu, 2019; Altınörs ve Akçay, 2022).

1980’ler, Türkiye için hem birikim rejimindeki belirgin bir dönüşüme hem de bu dönüşüme uygun siyasi ve hukuki tasarımın yapılandırılma aşamasına denk düşer. Karahanoğulları ve Türk’ün (2018: 413-414) Poulantzas’ın “otoriter devletçilik” kavramsallaştırmasına referansla ifade ettikleri üzere Türkiye örneğinde otoriter devletçilikle irtibatlı unsurların meydana çıkışı ile neoliberalizmin uygulanma sürecinin planlanması paralellik arz eder. Bu çerçevede neoliberalizmin Türkiye’deki kuruluş serüveninde askeri darbeye gelen “istisnai devlet” deneyiminin belirleyici nitelikte olduğu açıktır. Bu deneyim, neoliberal kapitalizme askeri müdahale ile geçen başka ülkelerdeki gibi askeri bürokrasinin yürütme erkinin güçlü bir unsuru olarak tanımlanmasını da içermiştir (Akça, 2018. 33). 1980 sonrasında Türkiye kapitalizminin dünya kapitalizmi ile daha yoğun ve karmaşık bir ilişki içerisine girmesi farklı sermaye kesimleri arasındaki gerilim ve çelişkileri de körüklemiştir.² Bahis konusu olan tansiyonun düşürülmesi ve sermaye kesimleri arasındaki çelişkinin -ortadan kaldırıl(a)masa da- idare edilmesi devlette yapısal bir değişimi ve reform iddiasını mecburi hale getirmiştir (Oğuz, 2012: 9-10). 12 Eylül darbesini takiben yaşanan anayasal gelişmeleri, tesis edilen “yeni normallik”³ ve 1990’larda sık aralıklarla alevlenen siyasi reform söylemi ile hükümet sistemi tartışmalarını düşünürken bu bağlam dikkate alınmalıdır.

1982 Anayasası, 1961 Anayasası’nın ruhundan radikal bir farklılık gösterir (Tanör, 1994: 130-134). Esas amacı, acze düşürüldüğü iddia edilen devleti “onarmak” olan 1982 Anayasası’nın yapım aşamasına türdeş bir ulus tahayyülü ile ‘güçlü devlet’ ve ‘güvenli toplum’ temaları egemen olmuştur. Hal böyle olunca temel yurttaş haklarının sınırlandırıldığı, sınıf farklarının ve toplumsal kimliklerin reddedildiği bir metin ortaya çıkmıştır (Demirkent, 2017: 224-225). Erkler arasındaki dengede ağırlığı yürütme lehine takviye etme ve yürütmenin merkezileştirilmesi düşüncesi hem 1961 Anayasası’nın

neden olduğu ileri sürülen ‘sorunları’ giderme hem de (birikim rejimindeki değişime uygun olarak yeniden tanımlanan) ‘güçlü devlete’ ulaşmanın ön koşulu olarak telakki edilmiş görünmektedir. Öyle ki Kenan Evren, devlet başkanı sıfatı ile yaptığı yeni anayasayı tanıtım konuşmalarında 1961 Anayasası’nın yürütmeye gerekli gücü vermediğini eleştirel bir üslupla söylemekten geri durmamıştır (Özbudun, 2019: 61).

Neoliberal birikim rejimine geçişle devlet aygıtındaki dönüşümün birlikte yaşandığı konjonktürde devlet-sermaye ilişkilerini ve sermaye fraksiyonları arasındaki çelişkileri idare etmeyi içeren temel düzenlemelerin mevcudiyeti dikkat çekicidir. Bunlardan ilki bilhassa seçim kanunu ve siyasi partiler kanunu marifetiyle politik alanın daraltılması iken, ikincisi yürütme organının iç hiyerarşisinin yeniden düzenlenmesi, üçüncüsü ise bahsedildiği üzere yürütmenin (askeri bürokrasinin rolü dahil) çeşitli mekanizmalarla takviyesidir (Oğuz, 2012: 10). 1982 Anayasası’na karakterini veren yürütmeyi yasama ve yargı karşısında güçlendirme çabasını hem Bakanlar Kurulu’nun kanun hükmünde kararname çıkararak Meclis’i baypas edebilmesinde hem de yürütmenin sorumsuz kanadı olan cumhurbaşkanlığı makamına hasredilen yetkilerde tespit etmek mümkündür.

Bülent Tanör (1994: 116) cumhurbaşkanına tanınan geniş yetkilerin parlamento aleyhine netice doğurduğunu; bir başka ifadeyle parlamentonun yetkilerinin azaltılması pahasına hayata geçirildiğini vurgulamıştır. Cumhurbaşkanının yetki ve görevlerini arttıran; ona anayasanın uygulanması, devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışması gibi kritik bir vazife yükleyen ilgili anayasa maddeleri, darbenin lideri Kenan Evren’in cumhurbaşkanlığı düşünülerek dizayn edilmiş gibidir (Kalaycıoğlu, 2005: 128). Murat Sevinç’in (2017: 52) ifade ettiği üzere “1982 Anayasası’nın ilk hali, parlamenter sistem geleneğini sürdürmekle birlikte, cumhurbaşkanının yetki ve görevlerinin çokluğu, sistem açısından yaşamsallığı ve gerek bekçilik görevi verilmesi gerekse o görevinin içeriğinin pek anlaşılmamış olması sonu gelmeyen tartışmalara yol [açacaktır]”. Bu çalışma mezkûr tartışmaları ‘uzun 1990’lar’ olarak adlandırdığım⁴ 1980’lerin ikinci yarısından 2000’lerin başına kadar olan süreçte ana akım siyaset üzerinde etkisi olan temel aktörlerin tutumlarına odaklanarak serimlemeyi hedeflemektedir. Sözü edilen zaman aralığında neoliberal dönüşüm sürecinin ürettiği çoklu siyasal ve ekonomik krizlerin⁵ iktidar bloğu içi saflaşmalara, politik aktörlerin arasındaki reel güç mücadelesine ve en genel manada siyaset – toplum – birey ilişkilerine nüfuz ettiği tespitinden hareketle, bu krizlerin rejim ve hükümet sistemi tartışmalarının seyrini büyük ölçüde belirlediği ve her

defasında yürütmenin tahkim edilmesi tezlerini gündeme getirdiği ileri sürülmektedir. Bu çerçevede ‘güçlü yürütme’, ‘istikrar’, ‘demokratikleşme’ ve neoliberal dönüşüm kavramlarının birbirleriyle ilişkilendirilme biçimleri ile cumhurbaşkanının yetkileri, görev süresi ve seçim usulüne ilişkin siyasi aktörlerin ve sermaye çevrelerinin önerileri çalışmada birlikte ele alınacaktır. İlk önce cumhurbaşkanının sistemdeki rolünün ne olması gerektiğine dair tartışmanın tarihsel arka planı sunulacak akabinde 1980’lerin ikinci yarısından itibaren Turgut Özal’ın cumhurbaşkanlığı adaylığı ile ivme kazanan, cumhurbaşkanı olarak icraatıyla yeni bir faza geçen hükümet sistemi arayışlarının hangi argümanlar ile gerekçelendirildiği ve hangi tepkilere neden olduğu irdelenecektir. Neoliberal hegemonyanın istikrarsızlığını aşıkâr kılan siyasi ve iktisadi gerilimlerin damgasını vurduğu 1990’larda teknokratik yönetim, güvenlik devleti aksında yaşanan gelişmelerin hükümet sistemi tartışmalarıyla beraber mütalaa edilmesinin gerekliliği vurgulanacak, Süleyman Demirel’in cumhurbaşkanlığı döneminde hem kendisinin ilave yetki talebi hem de siyasi aktörlerin cumhurbaşkanının sistemdeki rolüne ilişkin seçim beyannamelerine de yansıyan tutumları çalışmanın merkezinde kendisine yer bulacaktır. Son bölümde ise ‘uzun 1990’ların’ bakiyesi üzerine bina edilen 2000’lerin politik tartışmalarında iktidarın siyasi hamleleri neoliberal hegemonyanın yeniden tesisi çabaları ve yürütmenin güçlendirilmesi tezleri etrafında cumhurbaşkanının seçim usulünü değiştiren 2007 referandum sürecine değinmek suretiyle özetlenecektir. Siyasi iktidarın 2010 sonrasında hükümet sistemi tartışmalarını doğrudan kapsayan anayasa değişikliği girişimlerinin, yürütülen neoliberal popülist stratejinin gerilemesi ve iktidar bloku içindeki mücadelenin keskinleşmesiyle ivme kazandığı iddia edilecektir.

Arka Plan: Cumhurbaşkanına Biçilen Rol ve Sistem Tartışmalarının Kısa Tarihi

Hükümet sistemi tartışmaları, Türkiye tarihinin farklı dönemlerinde cumhurbaşkanının tarafsızlığı ve yetkileri üzerine yürütülen tartışma ile iç içe geçmiştir. Örneğin 1924 Anayasası görüşmeleri esnasında en hararetli tartışmaların yapıldığı konulardan biri cumhurbaşkanına tanınması düşünülen yetkiler olmuştur. Kanuni Esasi Encümeni’nin cumhurbaşkanına Meclis’i feshetme yetkisi vermek istemesi Meclis’te büyük bir dirençle karşılanmıştı (Bayrak, 2014: 196-197). Meclis’in kendi yetkilerini koruma refleksi sergilediği bu süreçte Encümen’in cumhurbaşkanını Silahlı Kuvvetler Başkomutanlığı yetkisi ile donatma ve ona ‘güçleştirici veto’ yetkisi verme önerisi de reddedilmişti. Bunun yerine sulh döneminde Silahlı Kuvvetler’in Erkân-ı Harbiye Umumiye Riyaseti’ne [Genelkurmay

Başkanlığı], savaş döneminde ise İcra Vekilleri Heyeti'nin [Bakanlar Kurulu] teklifiyle cumhurbaşkanınca atanacak kimseye bırakılması kararlaştırılmış (Bayrak, 2014: 202) ve cumhurbaşkanına 'güçleştirici veto' yetkisi değil 'geciktirici' yetki tanınmıştı (Sevinç, 2017: 26-28). Cumhurbaşkanının görev ve sorumlulukları bu haliyle parlamenter sistemde öngörülen devlet başkanı rolüne uygundu. Saf parlamenter bir yapı kuran 1961 Anayasası da "devletin başı" olarak tanımladığı cumhurbaşkanının tarafsız ve siyaset üstü olmasını şart koşmuştu (Gönenç, 2008: 496). Cumhurbaşkanının göreviyle ilgili işlemlerden dolayı sorumlu tutulamayacağı hükmü de parlamenter sistemin genel felsefesi içinde mütalaa edilmişti.

12 Eylül askeri darbesi sonrasında rejim tartışmaları alevlendiğinde cumhurbaşkanının görev ve yetkilerinin hangi genişlikte tanımlanması gerektiği bir kez daha gündemi meşgul etmişti. Başkanlık sistemine yönelik çeşitli arayışlar, Danışma Meclisi başta olmak üzere çeşitli mahfillerde sağ aktörler tarafından 'güçlü yürütme' ve 'siyasal istikrar' hedefleri etrafında dillendirilmişti (Şahin, 2015: 60-61). Aynı günlerde entelektüel çevrelerde hem başkanlık sistemine geçiş önerilerine itiraz eden hem de cumhurbaşkanına geniş yetkiler verilmesinin doğurabileceği riskleri anlatan örneklerle rastlamak da mümkündü.⁶

1982 Anayasası hükümet sistemi olarak başkanlık sistemini değil parlamenter sistemi benimsemişti ancak cumhurbaşkanına parlamenter sistemin felsefesi ile telif edilmesi zor nitelikte geniş yetkiler (Anayasanın 104. maddesi) tanımıştı. Cumhurbaşkanı yemininin ve de yetkilerinin genişletildiğini, böylece cumhurbaşkanının "müdahale kapasitesi"nin artırıldığını vurgulayan Tanör'e göre Anayasa'da cumhurbaşkanına normal ve olağanüstü zamanlarda tanınan yetkiler onun "her yerde hazır ve nâzır bulunmasını mümkün hatta gerekli kılacak" nitelikteydi (1994: 120). Yürütme içinde siyasal bakımdan sorumsuz olan cumhurbaşkanının bu şekilde güçlendirilmiş olması 'iki başlı yürütme' tablosunu ortaya çıkardı (Uluşahin, 2011: 32). Bu durum, 1980'lerin ikinci yarısından itibaren cumhurbaşkanının seçim usulü ve yetkileriyle ilgili tartışmalar ile hükümet sistemi değişikliği arayışlarını doğrudan etkileyen unsurlardan biri olmuştu. Misal cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini talep edenler, bu tercihlerini cumhurbaşkanına tanınan geniş yetkileri gerekçe göstererek savunacaktı.

Gerçekten de cumhurbaşkanının hangi usulle seçileceği salt teknik bir mesele olmaktan öte cumhurbaşkanına atfedilen tarafsızlık konumu,

sorumlulukları ve siyasal meşruiyeti ile ilgili bir konudur. Türkiye’de cumhurbaşkanının seçilme yöntemi hakkında cereyan eden tartışmalar 1980 sonrasında artmış olmakla birlikte söz konusu tartışmanın daha eskiye uzanan bir mazisi vardır. Örneğin cumhurbaşkanının parlamento tarafından mı yoksa halk tarafından mı seçilmesinin daha uygun olacağına ilişkin farklı fikirler 1961 Anayasası’nın hazırlık sürecinde Temsilciler Meclisi’nde gündeme gelmiştir. Bir dizi tartışma neticesinde cumhurbaşkanının parlamento tarafından belirlenmesinde karar kılınmıştır. Bu kararın ardında cumhurbaşkanının icracı bir rol üstlenmemesi, aktif siyasete doğrudan müdahalede bulunmaması öte yandan sistemde denge işlevi görmesi beklentisinin ağır basması etkilidir. Pratiğe bakıldığında 1960-1980 arasında cumhurbaşkanlığı makamına oturan üç eski generalin (siyasi aktörlerle ilişki kurma biçimlerinde kimi farklılıklar olsa da) icracı bir pozisyonu zorlamadığı ve parlamenter sistemin sınırları içerisinde kaldığı söylenebilir.

1961 Anayasası, cumhurbaşkanının Meclis’te üye tam sayısının üçte iki çoğunluğu tarafından seçilmesini, şayet ilk iki turda bu çoğunluk elde edilemez ise üçüncü turda salt çoğunluğun kâfi olduğunu hükme bağlamıştı. Salt çoğunluk sağlanana dek seçim sürecinin devam etme durumu, VI. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk’ün görev süresinin tamamlandığı 1980 yılında altı ay boyunca cumhurbaşkanının belirlenememesi nedeniyle siyasi bir krize dönüşmüş ve bu kriz hem yüksek komuta kademesi hem de askeri müdahaleyi ‘kaçınılmaz’ bulanlar tarafından 12 Eylül darbesinin somut nedenleri arasında sayılmıştı. 1982 Anayasası hazırlanırken mezkûr olumsuz deneyimin cumhurbaşkanlığı seçim usulünün yeniden belirlenmesi aşamasında hesaba katıldığı gerçeği yadsınamaz. Danışma Meclisi’nde halk tarafından seçilen güçlü bir cumhurbaşkanını temenni edenler vardı. Fakat yetkileri genişletilmekle beraber parlamenter sistemin hudutlarında kalan ve parlamento tarafından seçilmesi öngörülen bir cumhurbaşkanı fikri ağır basmıştı. Bununla birlikte 12 Eylül öncesindeki cumhurbaşkanı belirleyememe durumunun tekrar etmemesi için yeni bir düzenleme yapılmış ve şayet dört tur neticesinde cumhurbaşkanı seçilemez ise TBMM seçimlerinin yenilenmesi hükme bağlanmıştı (Sevinç, 2017: 50). İlk haliyle 1982 Anayasası’na göre cumhurbaşkanı, yedi yıllık süre için yalnızca bir defalığına seçilecekti ve görev süresinin uzatılması mevzubahis değildi.

1980 sonrasında cumhurbaşkanının görev süresi ve (yeniden) seçimiyle ilgili ilk mülahazalar Kenan Evren’in görev süresinin dolmasına yaklaşık bir yıl varken su üstüne çıktı. Evren, Batı Almanya gezisine giderken *Die Welt* muhabirinin kendisine yeniden cumhurbaşkanı seçilme ihtimaline dair soru

sorması ve ardından cumhurbaşkanlığı makamından konuya dair açıklama yapılması bir nevi tartışmaların işaret fişeği olmuştur. Anayasa'nın 101. maddesine atıf yapan Cumhurbaşkanlığı Basın Müşaviri Ali Baransel, mevcut durumda Evren'in yeniden adaylığının söz konusu olmadığını, Anayasa'da bu durumu değiştirecek bir düzenlemenin ise ancak referandumla hayata geçirilebileceğini söylemişti. Baransel'in "takdir tümüyle Türk milletindedir" ifadesi, o günlerde Evren'in adaylığa kapıyı tamamen kapatmadığı biçimde yorumlandı (*Cumhuriyet*, 22.10.1988).

Cumhurbaşkanının görev süresi ve seçilme şekliyle ilgili anayasa değişikliği tartışmasının böylesine 'sürpriz' biçimde açılmasıyla birlikte siyasal aktörler yeniden konumlanma zorunluluğu ile karşı karşıya kaldılar. Muhalefetin sol kulvarında SHP lideri Erdal İnönü, ilkesel olarak sözü edilen türden anayasal değişikliklerin "kişilerin ihtiyaçları" için değil "toplumun ihtiyaçları" için yapılması gerektiğini ifade ederek zımnen olası bir süre uzatma girişimine kapıları kapamıştı. 6 Eylül 1987 referandumuyla aktif siyasete resmen dönen ve DYP'nin başına geçen Süleyman Demirel ise cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi fikrini ortaya attı. Ancak Demirel'in önerisi ABD örneğindeki gibi bir başkanlık sistemi değildi. Daha ziyade Fransa'daki yarı başkanlık sistemine benzeyen bir kompozisyon vardı zihninde. Nitekim DYP lideri başbakanlık makamının ortadan kaldırılmaması gerektiğini bilhassa vurgulama ihtiyacı hissetmişti (Arcayürek, 1988: 11). Bu bahiste gözlemlenen politik konumlanma, Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlığı adaylığı ile başlayan ve 1990'ların sonuna kadar devam eden süreçte cumhurbaşkanlığı makamının merkezinde olduğu hükümet sistemi tartışmalarını takip etmek açısından önem arz etmekteydi.

Özal'ın Cumhurbaşkanlığı Adaylığı ve Cumhurbaşkanlığı Döneminde Hükümet Sistemi Tartışmaları

1980'lerin sonlarına doğru hem iktidar-muhalefet ilişkileri bahsinde hem de neoliberal birikim stratejisi çerçevesinde önemli gelişmeler yaşanmıştı. İhracata yönelik sanayi temelli ekonomi modelinden vazgeçilmek zorunda kalınmış, etkileri 1990'lara yayılacak hızlı bir finansal serbestleşme süreci başlatılmıştı. 1989 Bahar Eylemleri başta olmak üzere kitlesel protestolarla moral bulan işçi sınıfı ise reel ücretlerde artış momentini elde etmişti, tarım üreticileri de gelir artış taleplerini yükseltmişti (Gültekin-Karakaş, 2009: 79). Aynı dönemde iktidar partisi ANAP yerel seçimlerle tescillenen bir gerileme sürecine girmiş, partideki iç tartışmalar canlanmış, muhalefet ise mevzi kazanmıştı (Öztaş, 2025: 120-125). Özal'ın cumhurbaşkanlığı makamını hedeflediği dönem işte böyle bir dönemdi.

Özal'ın başbakanlığı bir nevi yürütme gücünün kişiselleştirilmesi örneği olarak mütalaa edilebilirdi. Yürütmenin iç hiyerarşisindeki değişimle ekonomi yönetimine ilişkin önemli kararlar doğrudan Başbakanlığa bağlanmıştı (Oğuz, 2012: 10; Akça 2018: 35; Bekmen, 2018: 74-75) ve bu alandaki tasarruflar Özal'ın siyasi propagandasının merkezi bir unsuruuydu. Özal başbakan olarak kendisinin başlattığını iddia ettiği “büyük dönüşümü/ transformasyonu” güçlü bir cumhurbaşkanı hüviyetiyle tamamlamak istediğini ima etmekteydi (Çağlayan-İçener, 2015: 317). Onun sözü edilen yönelimi başkanlık sistemi tartışmasını cumhurbaşkanlığı seçim sürecine içkin bir hale getirmişti. ANAP'ta aktif politik akımlar ve parti dışında olmakla birlikte ANAP'ın siyasi geleceği ile doğrudan ilgili sağ kadrolar bu yeni duruma göre mevzilenmişti. Örneğin ANAP'ın mukaddesatçı kanadının önde gelen isimlerinden Mehmet Keçeciler, tıpkı 1982 Anayasası'nın yapım aşamasında başkanlık sistemini savunanlar gibi başkanlığın tarihsel ve kültürel olarak Türkiye'ye daha uygun olduğuna dair iddialar ileri sürmüştü, ki bu iddialar ANAP'ın içinde dahi Keçeciler'e yönelik bazı tepkilere yol açmıştı.⁷ O tarihte ANAP'taki milliyetçi-mukaddesatçı kanadın başkanlık sistemine sıcak baktığını ve böylesi bir sistem değişikliğini kendi siyasi ajandalarını uygulamak için elverişli gördüğünü ileri sürmek mümkündür. Milliyetçi-mukaddesatçı vekillerin başkanlık sistemini meşru kılmak için öne sürdüğü kültüralist argümanlara, partideki liberal vekiller eleştirel bir üslupla cevap vermiştir. Bu tablonun hem ANAP içi dengelerle (partide hâkim güç olma çabası) hem de Türk sağındaki rekabetle ilgisi vardı.

Keçeciler ve milliyetçi-mukaddesatçı isimlerin başkanlık sistemi savunusu, takvimsel olarak Özal'ın bu hükümet sistemini partisinde ve seçmen tabanındatartıştırmakistemesiyle paralellik arz eder. Nitekim 1989 yılı TBMM eski başkanından muhalefet liderlerine, gazetecilerden akademisyenlere kadar birçok farklı ismin katılımıyla cumhurbaşkanı seçim usulü ve hükümet sistemi odaklı tartışmalarla geçmişti. Cumhurbaşkanının 'icracı' bir konumda olması gerektiğini savunanlar, bunu iktisadi ve siyasi istikrarın bir gereği olarak sunma çabasıındaydılar. Diğer yandan ANAP içinde yetkileri sınırlı ve tarafsız bir cumhurbaşkanının Türkiye'deki demokratik işleyiş için elzem olduğunu düşünenler de mevcuttu. Örneğin ANAP'ın liberal kanadında yer alan ve bir süre TBMM Başkanlığı görevini de yapmış olan Necmettin Karaduman'a göre Türkiye'nin “genç demokrasisinin” gelişebilmesi için cumhurbaşkanının sistemde denge unsuru olması zarurıydı. Başkanlık sisteminin Türkiye'ye uygun olmadığını iddia eden Karaduman, sistem üzerindeki tartışmanın demokratik tecrübenin arttığı sonraki bir döneme bırakılmasını önermekteydi (*Cumhuriyet*, 23.02.1989: 15).

Turgut Özal parlamenter sistemi ve yakın tarihe referansla muhtemel koalisyon hükümetlerini ‘ayak bağı’ olarak görüyordu. İstikrarla özdeşleştirdiği başkanlık sistemine geçiş önerisini, henüz cumhurbaşkanı adaylığı resmileşmemiş iken ABD örneğini çokça zikrederek ve ANAP’ın ‘çağ atlama’ sloganı ile destekleyerek açık bir biçimde savunmuştu. Bu önerisine, muhalefet partileri ve akademi dahil çok çeşitli çevrelerden eleştiriler geldiğini görünce taktiksel bir manevrayla tartışmanın merkezini cumhurbaşkanının seçim usulüne doğru kaydırmıştı. Özal’ın cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi ve fakat yetkilerinin büyük oranda aynı kalması önerisini dillendirmiş olmasını sözü edilen tepkilere bir yanıt olarak düşünmek olasıdır. Ancak 26 Mart 1989 yerel seçimlerinde ANAP oylarında yaşanan düşüş ve üç büyükşehir başta olmak üzere en önemli belediyelerin kaybedilmiş olması, söz konusu önerinin de rafa kalkmasına yol açmıştı. Hatta DYP’nin yerel seçimlerin hemen akabinde (nisan ayında) gündeme taşıdığı cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesine yönelik anayasa değişikliği önerisine karşı ANAP ‘beklemede kalmayı’ tercih etmişti (Çağlayan-İçener, 2015: 318). Mevcut şartlar altında Özal için en uygulanabilir seçenek ANAP’ın Meclis’teki çoğunluğunun verdiği destekle Çankaya’ya çıkmaktı.

Özal ve çevresindeki kanaat teknisyenleri, geniş bir muhalefet yelpazesi tarafından öne sürülen ANAP iktidarının 12 Eylül’ün bir nevi uzantısı olduğu iddiasını etkisiz hale getirmek adına cumhurbaşkanlığı seçimini bir fırsat olarak görmüş, vurguyu “sivil cumhurbaşkanı” profiline yapmıştı. Buna göre müstakbel cumhurbaşkanının (1960-80 arasından farklı olarak) sivil olması ve seçim prosedürüne uyulması demokratik meşruiyet için yeterliydi. Meclis muhalefeti ise ANAP’ın 1989 yerel seçimlerinde görüldüğü üzere halk desteğini büyük oranda kaybettiğini, bu nedenle de ANAP genel başkanının cumhurbaşkanı olmasının hukuki açıdan olmasa da siyasal meşruiyet açısından sorunlu olduğunu ilân etmişti. Hal böyleyken ANAP’ın merkez sağdaki en büyük rakibi olan DYP, cumhurbaşkanını halkın seçmesi gerektiği savını yinelemenin yanı sıra 1989 bahar aylarında Özal’ın muhtemel cumhurbaşkanı adaylığını önlemek amacıyla mitinglere başlamıştı. Demirel, Özal adaylığını resmen açıkladığında da “Çek git” ve “Çankaya milletindir” sloganlarıyla bir kez daha mitingler organize etmiş ancak cumhurbaşkanlığı seçimini bir erken seçim sonrasına bıraktırma hedefine ulaşamamıştı. Özal’ın cumhurbaşkanı adaylığı süreci devam ederken muhalefetin yanı sıra ANAP içinden de kimi siyasetçiler cumhurbaşkanının parlamenter sistemdeki yerini ve sınırlarını Özal’a anımsatmaya çalışmıştı.⁸ Tartışmalar henüz sönümlenmemişken 31 Ekim 1989’da Özal, muhalefet

partilerinin boykot ettiği TBMM'deki üçüncü tur oylama neticesinde 263 milletvekilinin oyunu alarak cumhurbaşkanı seçildi. Üstelik kendinden sonra ANAP'ın başına geçecek ismi de makamına oturur oturmaz tayin etmişti; başkanlık sistemine geçişte pürüz çıkarmayacağını düşündüğü Yıldırım Akbulut'u genel başkanlığa getirerek partisiz, tarafsız bir cumhurbaşkanı olmayacağını işaretini vermişti.

Özal'ın Çankaya'ya çıkışının hemen sonrasında da cumhurbaşkanının seçilme yöntemine ve yetkilerine dair mülahazalar, yeni anayasa hazırlama önerileri/anayasa değişikliği tartışmaları içerisinde kendini göstermeye devam etmişti. Zira Özal, başkanlık sistemini gündemde tutma konusunda ısrarcıydı ve I. Körfez Savaşı esnasında Meclis'i, Dışişleri bürokrasisini ve hatta Genelkurmay'ı bypass etmeye çalışarak fiilen tek karar alıcı olma konumunu zorlamıştı. Ekonomi, dış politika ve güvenlik alanlarında yetkiyi tamamen elinde tutma arayışındaki Özal, Karahanoğulları ve Türk'ün (2018: 416) ifadesiyle cumhurbaşkanlığını "merkezi bir karar organı" haline getirmeye çalışmıştı. Özal'ın cumhurbaşkanlığını icracı bir makama çevirme çabası ve ANAP'ı Çankaya Köşkü'nden yönetme arzusu hem ANAP'ta hem de muhalefet cenahında önceden dillendirilen endişelerin yersiz olmadığını kanıtlar nitelikteydi ve aynı çevrelerin Özal'a yeni eleştiriler yöneltmesine neden olmuştu. Eleştirilerin merkezinde bu uygulamalarla parlamenter sistemin özüne zarar verildiği, hükümetin etkisizleştirildiği ve anayasanın ihlal edildiği iddiaları yer almaktaydı.⁹ Özal'ı savunan dönemin Devlet Bakanı Keçeciler ise mevcut durumun cumhurbaşkanının kendisine tanınan yetkileri sonuna kadar kullanmasından ibaret olduğunu söyleyerek eleştirilere cevap vermişti. (*Cumhuriyet*, 16.12.1990: 5). Buna göre Özal, Kenan Evren için dizayn edilmiş ancak onun tarafından tümüyle kullanılmamış yetkileri cömertçe kullanmaktaydı.

ANAP hükümeti üzerinde demokratikleşme baskısının arttığı, muhalefetin vites yükselttiği politik konjonktürde Özal'ın başkanlık sistemi ısrarı, anayasanın kısmen ya da tümüyle değiştirilmesi önerilerinin yeni bir faza geçmesine yol açmıştı. Anayasa tartışması akademik ve politik çevrelerde 'sistem arayışları' başlığı ön plana çıkarılarak sürdürüldü. Örneğin 1990'nın son günlerinde Ankara Barosu'nun düzenlediği "Siyasal Rejim Konusunda Sistem Arayışları" adlı panelde 1982 Anayasası'nın mimarlarından Orhan Aldıkaçtı, Anayasa ile cumhurbaşkanına olağanüstü yetkiler verilmiş gibi bir izlenim yaratıldığını ancak sorunun anayasada değil uygulanmasında olduğunu savunmuştu. Panelde söz alan Prof. Dr. Bülent Daver, 1982 Anayasası ile parlamenter sistem dışında bir başka hükümet sistemine

geçilme hedefinin güdülmediğini fakat cumhurbaşkanının yetkilerinin artırıldığını söylemişti. Dava’ye göre “uzlaşma ve diyalogu öngören”, “insanı merkeze alan” yeni bir anayasa yapılmalıydı. Pankelde hükümet sistemi değışikliğıne dair öneri ise ANAP Milletvekili Reşit Ülker’den gelmişti. Yarı başkanlık sisteminin ‘çağın gereğı’ olduğunu ileri süren Ülker, bu iddiasını ‘hızlı karar alma zorunluluğı’ ile izah etmişti (*Cumhuriyet*, 22.12.1990: 4). Aynı günlerde Korkut Özal da farklı mecralarda benzer gerekçeleri zikrederek başkanlık sistemini savunmaktaydı. Hem Türkiye Yazarlar Birliğı hem de Birlik Vakfı’nda yaptığı konuşmalarda Korkut Özal, başkanlık sistemine geçişı kolaylaştıracak yeni bir seçim sisteminin yapılandırılmasını önermişti (Kazdağı, 1990: 24-25).

Hükümet sistemine dair en tartışmalı başlıklardan biri cumhurbaşkanının yetkileri ile seçilme yöntemi arasında bir ‘uyumsuzluk’ olduğu iddiasından neşet etmekteydi. Cumhurbaşkanının yetkileri ile seçilme yöntemi arasında uyumsuzluk tespiti yapanlara göre bu sorunu gidermenin iki yöntemi vardı: ya cumhurbaşkanının yetkileri daraltılacaktı ya da seçim yöntemi değıştirilecekti. En genel düzeyde Türk sağ siyasetinde cumhurbaşkanının yetkilerini azaltma çabasına rastlanmamaktaydı, üzerine konuşulan başlık daha ziyade seçim usulüydü. DYP’liler, 1989’da dillendirdikleri “cumhurbaşkanını halk seçsin” önerisini tekrarlarırken ANAP’lılar bu önerinin zaten başkanlık ya da yarı başkanlık sistemine işaret ettiğini söylemekten geri durmamıştı. Bu tartışma esnasında Gencay Şaylan’ın sorularına yanıt veren DYP’li Köksal Toptan ise hem hükümet sistemi değışikliğı talep etmediklerini ileri sürmüş hem de cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi gerektiğı tezini gerekçelendirmeye çalışmıştı:

Ben başkanlık sistemi önermedim. DYP kesinlikle buna karşıdır. Biz Türkiye şartlarında bunun doğru olacağına inanmıyoruz, bugünkü anayasada cumhurbaşkanına verilen yetkilerin fazla olduğunu biz de kabul ediyoruz. Sadece bugünkünden farklı olarak parlamentoyu daha kolaylıkla seçime götürebilme yetkisi verilmesinden yanayız. Bu, başkanlık ya da yarı başkanlık düzeni önermek anlamına gelmez. Şimdi bir taraftan 82 Anayasası’nın cumhurbaşkanına çok fazla yetki verdiğini söylüyoruz, diğerk taraftan cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesine karşı çıkıyoruz. Bana göre bu bir çelişkidir. Eğer cumhurbaşkanı fazla olduğunu düşündüğümüz yetkiler kullanıyorsa halk tarafından seçilmesi daha doğru olur. (*Cumhuriyet*, 22.01.1990: 6)

Demirel ve DYP’lilerin cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesine ilişkin sıkça yinelenen önerisi, DSP lideri Ecevit’e göre DYP’yi müşkül durumda

bırakmaktaydı. Çünkü böylesi bir seçim usulünün kabul edilmesi durumunda başkanlık sistemine giden yol kendiliğinden açılmaktaydı. Başkanlık sistemine geçiş ya da cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi için yapılacak bir referandumda toplumun bir hükümet sistemi değişimine vize vermeyeceğini iddia eden Ecevit, Özal'ın Çankaya'daki uygulamalarının ve Körfez Savaşı sırasında ortaya çıkan tablonun halka başkanlık sisteminin ne denli 'tehlikeler' barındırdığını gösterdiğini savunmuştu. Bu tehlike, yasama organının etkisizleşerek ülkede cumhurbaşkanının şahsında cisimleşen 'keyfi' ve 'kişisel' bir yönetimin oluşmasıydı (*Cumhuriyet*, 23.11.1990: 10).

Muhalefetin iki önemli gücü DYP ve SHP, Ecevit'in Özal'ı kastederek ifade ettiği 'keyfi' ve 'kişisel' yönetim tabirine katılmakla beraber kendi aralarında Özal'ın anayasa değişikliği teklifine karşı takınılacak tutum özelinde ayrılmışlardı. Demirel, hükümetin erken seçimi kabul etmesi halinde anayasa değişiklikleri konusunu müzakere edebileceklerini ifade ederken İnönü erken seçim istediklerini ancak bunun için siyasi pazarlığa girmeyeceklerini açıklamıştı. SHP, cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi önerisine muhalefet etmeyi de sürdürmüştü. Buna mukabil Demirel "*SHP, cumhurbaşkanını halkın seçmesine karşı çıkması durumunda halkçıyız demek hakkını yitirir*" diyecekti (*Cumhuriyet*, 26.04.1991: 5). Muhalefet güçleri arasında cumhurbaşkanının yetkileri ve seçim usulü ile ilgili bu anlaşmazlık, hiçbir partinin tek başına hükümet kurma gücüne ulaşamadığı 1991 genel seçimleri sonrasında bir kez daha görünür hale gelecekti.

DYP ve SHP, 12 Eylül askeri darbesi ve ANAP'lı yıllar ile hesaplaşma vaadini öne çıkardıkları seçim kampanyasında Cumhurbaşkanı Özal'ı da hedef almışlar ve onu Çankaya Köşkü'nden indireceklerini duyurmuşlardı. 1991 genel seçimleri neticesinde ANAP'ın iktidar dönemi kapanıp yeni hükümetin kurulma süreci başladığında DYP lideri Süleyman Demirel bu doğrultuda bazı arayışlara da girmişti. Özal'ın yerine bir başka ismin cumhurbaşkanı yapılmasının konuşulduğu konjonktürde cumhurbaşkanının seçim usulüyle ilgili öneriler yeniden canlanmıştı. Seçimden birinci parti çıkan DYP, 'Çankaya sorununu' çözmek için iki seçeneikli bir plan hazırlayıp parlamentoda yer alan partilerle bunu müzakere etmeye başlamıştı. Seçeneklerden biri cumhurbaşkanını doğrudan halkın seçmesiydi. İkinci seçenek ise cumhurbaşkanının parlamentoda üçte ikilik çoğunlukla seçilmesiydi. Hükümet ortağı SHP, ikinci seçeneğe taraftar olduğunu açıklamıştı. Demirel'in görüştüğü SHP lideri İnönü'ye göre Özal'ın cumhurbaşkanı olma serüveninde temel kusurlar mevcuttu ve bu kusurlar anayasada değişiklik yapılmasının elzem olduğunu göstermişti:

Birincisi, Özal'ın arkasında halk desteği olmaması. İkincisi de, 12 Eylül döneminin getirdiği anayasanın Cumhurbaşkanlığı kurumunu eşi olmayan bir gariplik olarak ortaya çıkartması. Cumhurbaşkanlığı kurumu bilinen siyasi sistemlerin hiçbirisine uymayan bir kurum. Parlamenter sistemde cumhurbaşkanının sorumluluğu yok. Sorumsuz bir insan olarak devlet yönetimine karışması yanlış. Tarafsız olması gerekir. Ama tarafsız olmazsa, buna karşı bir müeyyide konmuş değil. Cumhurbaşkanlığı kurumu bugün anayasada değiştirilmesi, düzeltilmesi gereken bir kurum halinde... Özal 'ben tarafsız olmam' dedi. Tarafsızlık yeminini çiğneyerek her gün taraflı davrandı. Türkiye'nin iç, dış ve ekonomi politikalarına müdahalelerde bulundu. (*Cumhuriyet*, 05.11.1991a: 5)

İnönü, yapılacak bir anayasa değişikliğinde hareket noktasının parlamenter sistem olması gerektiğini, cumhurbaşkanının yetkilerinin parlamenter sisteme uygun bir biçimde azaltılmasının zorunluluk arz ettiğini savunmuştu. SHP lideri, cumhurbaşkanının (Özal örneğindeki gibi) tarafsızlık yeminine uymadığı durumlarda nasıl bir yol izleneceğinin de anayasa ile belirlenmesi gerektiğini vurgulamıştı. Böyle bir durumda SHP'nin önerisi Meclis'te üçte iki çoğunlukla cumhurbaşkanının görevden alınmasını mümkün kılan bir düzenlemenin yapılmasıydı. Ecevit de cumhurbaşkanının mevcut yetkilerinin parlamenter sistemin özülü bağdaşmadığını ve azaltılması gerektiğini kaydetmişti. Ancak Ecevit'e göre Demirel'in önerisinde cumhurbaşkanının yetkilerinin genişliği meselesine değinilmemişti ve bu temel bir noksandı. DSP lideri açık bir biçimde, mevcut yetkileriyle cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi durumunda Türkiye'nin "çok dengesiz bir başkanlık sistemine" savrulabileceğini deklare ediyordu (*Cumhuriyet*, 06.11.1991: 5). Parlamentoda cumhurbaşkanının seçilme usulünün değiştirilmesi önerisine gelindiğinde Ecevit aslen ve öncelikli olarak seçim kanununun ele alınması gerektiğini savunacaktı. Zira demokratik olmayan bir Meclis'ten seçilen cumhurbaşkanı kim olursa olsun demokratik meşruiyet açısından tartışmaya açık olacaktı (*Cumhuriyet*, 05.11.1991b: 5).

Demirel'in parlamentodaki siyasi parti liderleriyle 'Çankaya sorunu' üzerine konuşmasından kısa bir süre sonra DYP – SHP koalisyon hükümeti kuruldu. Demokratikleşme programını ortak payda olarak ilân eden iki partinin bu programı ve ANAP dönemiyle hesaplaşma iddiasını nasıl yerine getireceği meselesi koalisyon dengelerine bağlı olduğu kadar Cumhurbaşkanı Özal'la kurulacak ilişkiye de bağlıydı. Hükümet, Özal ile 'dengeli' bir ilişkinin ancak onun başkanlık sistemini fiilen uygulama alışkanlığından vazgeçmesiyle hayata geçirebileceğini duyurmuştu. Ancak Özal'ın hükümetin çeşitli tasarruflarının önüne set çekeceğine dair sinyaller çok geçmeden ortaya

çıkmişti, bu durum DYP ve SHP liderlerinin tepkisini tetiklemişti.¹⁰ Özal, hükümetten gelen kararnameleri kimi durumlarda uzun süre bekletip kimi durumlarda veto yetkisini cömert bir biçimde kullanınca hükümet Çankaya'yı baypas edecek yöntemler bulma çabasına girişmiş fakat sonrasında bu girişimlerin birçoğu yüksek yargıdan dönmüştü. Yürütme organının iki başlılığı, neoliberal birikim rejiminin yarattığı sorunlar büyüdükçe hâkim sermaye fraksiyonunun daha fazla gözüne batar hale gelmekteydi.

Muhalefetteki ANAP'ın başkanlık sistemi tartışmalarında yekpare bir tutum takındığını iddia etmek mümkün değildir. Özal'a yakın isimler, onun başkanlık sistemi arayışını ABD'yi örnek göstermek suretiyle desteklemeyi sürdürürken¹¹ ANAP yönetimi (içerisinde Özal'ın parti politikalarına müdahalesinden rahatsızlık duyanlar olmakla birlikte) bu konuda net tavır sergilemekten bir süre uzak durmuştu. Örneğin başbakanlık görevi boyunca Yıldırım Akbulut, siyasi aktörlerce hükümet sistemine ilişkin alternatifler dillendirilirken sessizliğini muhafaza etmişti. Akbulut sonrasında ANAP'ın genel başkanlığına gelen Mesut Yılmaz ise ancak Özal ile çeşitli konularda anlaşmazlığa düşünce başkanlık sistemine sıcak bakmadığını güçlü bir şekilde göstermişti. Yılmaz'a göre Özal'ın başkanlık sistemini sürekli gündemde tutması, ülkeye uygun, yeni bir hükümet sistemi bulma çabasından ziyade onun "kişiliğine uygun sistem arayışı"nın bir ürünüydü:

Türkiye'nin 50 yılı aşan bir parlamento tecrübesi var, üç askeri müdahaleye rağmen artık belli bir ölçüde kurumsallaşmış, gelenekleri oturmuş bir sistem sözkonusu. Ben bu sistemi oturtmaya, sürekli kılmaya yönelik çabaların gösterilmesi gerektiğine inanıyorum. 50 yılı aşan böyle bir birikimi reddedip yeni bir sistem arayışına girmenin üstelik de Amerika Birleşik Devletleri dışında hiçbir ülkede başarılı olmamış bir sistemi Türkiye'ye getirmenin maceracı bir yaklaşım olacağına inanıyorum. (*Cumhuriyet*, 08.10.1992: 4)

ANAP genel merkezinin başkanlık sistemine kapıları kapatması ve Özal'ın zorlamasıyla gidilen Olağanüstü Kongre'de Yılmaz'ın yeniden başarı elde etmesi üzerine Özal ile 'eski partisi' arasındaki siyasi bağ kopma noktasına gelmişti. "İkinci Büyük Değişim" adını taşıyan bir program hazırlatan Özal'ın cumhurbaşkanlığını bırakıp yeniden 'aktif' siyasete döneceğine ve başkanlık sistemini bu şekilde hayata geçirmek için çalışacağına dair haberler/sinyaller de sözü edilen kopmanın sonrasına denk düşmüştü. Özal ise her vesileyle başkanlık sistemini 'tartıştırmaya' çabasını (revaçtaki jeopolitik çıkarımlara göz kırpmak dahil) ilave argümanlar üreterek sürdürmüştü. Aslen cumhurbaşkanlığı yaptığı dönemine denk düşen

Yeni Osmanlıcı tezlere (Çolak, 2006) sıklıkla başvuran ve Türkiye’yi hem “imparatorluk bakiyesi” hem de “Küçük Amerika” olarak betimleyen Özal, ülke içinde ve bölgede cereyan eden temel gerilimlerin ancak başkanlık sistemiyle yumuşatılabileceğini iddia etmekten vazgeçmedi. Ona göre “parlamento sistemleri etnik, bölgesel özellikler taşır[dı], başkanlık sistemi tek kişiyi seçtiğiniz için birleştirici[y]dı/r” (Cumhuriyet, 25.12.1992: 14). Siyasal meşruiyetin merkezini meclisten ‘başkana’ taşımayı arzulayan Özal, 1990’larda birer kriz odağı haline gelmekte olan laiklik meselesinde ve Kürt sorununun çözümüne dair arayışlarda başkanlık sistemini işaret ederek bürokrasiyi ve politik özneleri ikna etmeyi sonuna kadar denemişti.

Demirel’in Cumhurbaşkanlığı Döneminde Hükümet Sistemi Tartışması

Demirel: Sistemi ‘İyi’ İşletmek Adına Yetki Talebi

1990’lar, siyasal ve ekonomik gerilimleriyle 1980’li yıllarda kurulan neoliberal hegemonyanın istikrarsızlıkla malûl olduğunu ve egemen sınıflar için bunun bir tehdit şeklinde kodlandığını gözler önüne serdi (Akça, 2018). Yürütme ile yargı, koalisyon hükümetleri ile teknokratlar ve eski ile yeni bürokrasi arasındaki çatışma üstü kapatılmaz bir hal aldı (Oğuz, 2012: 10). 1990’larda ivme kazanan cumhurbaşkanının yetki ve sorumluluğunun odağında olduğu hükümet sistemi tartışmalarını bahsi geçen türde bir istikrarsızlıkla birlikte düşünmek gerekir. Reel siyaset kulvarında Özal’ın ani ölümü sonrasında Türkiye kamuoyu bir kez daha cumhurbaşkanı seçimi gündemi ile meşgul olmak zorunda kaldı. Bu başlık altında ağırlıklı konuşulan konu, Özal’ın yerine kimin Çankaya Köşkü’ne çıkacağıydı¹², ki Süleyman Demirel’in aday olduğunu açıklaması ile sözü edilen başlık süratle kapanmış oldu. Aynı süreçte Özal deneyiminden ve bu deneyimin içini büyük ölçüde dolduran Çankaya-hükümet arasındaki gerilimden hareketle cumhurbaşkanının konumunu yeniden ele alma gerekliliğine dikkat çekme konusunda bazı girişimler de olmuştu. Dönemin CHP Genel Sekreteri olan Ertuğrul Günay’ın cumhurbaşkanı seçimi öncesinde cumhurbaşkanının yetki ve sorumluluklarını düzenleyen Anayasa’nın 104. maddesinin değiştirilmesi önerisini bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Günay, mezkûr anayasa maddesinin Kenan Evren düşünülerek formüle edildiğini, başkanlık sistemini arzulayan Özal’ın bu maddeye dokunmadığını ifade ettikten sonra şayet 104. madde aynen muhafaza edilirse cumhurbaşkanı kim olursa olsun yetki tartışmasının sönümlenmeyeceğini savunmuştu. Ayrıca TBMM Başkanı Hüsamettin Cindoruk’un siyasi partilerle iletişime geçerek anayasa değişikliği için koşulların olgunlaştırmasını beklediklerini ifade etmişti (Cumhuriyet, 21.04.1993: 7). Ancak bu doğrultuda somut bir adım atılmadı ve cumhurbaşkanı seçimi 104. madde’ye dokunulmadan gerçekleşti; cumhurbaşkanının yetkilerine ilişkin tartışma da ilerleyen yıllarda devam etti.

Demirel'in cumhurbaşkanlığına aday olduğu günlerde onun 'Özal'ın ayak izlerini takip ettiği' eleştirisi politik kulvarda sıklıkla yankılanmıştı. Burada kastedilen yalnızca başbakanlıktan cumhurbaşkanlığına giden yolun benzer şekilde kat edilmesi değildi, ilaveten Demirel'in Özal gibi 'eski partisini' dizayn etmeyi deneyeceği, cumhurbaşkanı hüviyetiyle icracı bir kıdemli politikacı kimliğini birleştirmek isteyeceği¹³ ve böylelikle hükümet sistemi tartışmasını alevlendireceği kaygısı göze çarpmaktaydı. Ancak Demirel, en azından cumhurbaşkanlığının ilk yıllarında Özal'dan farklı bir cumhurbaşkanı profili çizmiş, DYP'nin yönetim mekanizmalarını ve politikalarını açıkça belirleme girişiminde bulunmamıştır. İracı rol üstlenmek konusunda da Özal'a nazaran daha dolaylı bir yöntem tercih etmiştir. Sözü edilen farklılaşmanın kişisel özellikler kadar (cumhurbaşkanı seçim süreci ve sonrasına ait) politik koşulların özgülüğünden kaynaklanan nedenleri vardır.

Öncelikle Demirel, Özal'dan farklı olarak, cumhurbaşkanı adayı olduğunda tek başına iktidarda olan bir partinin genel başkanı değil bir koalisyon hükümetinin başkanıydı. Her ne kadar koalisyon ortakları arasında demokratikleşme adımları konusunda perspektif farklılığı olsa da hükümetin devamı bahsinde bir kararlılık göze çarpmaktaydı ve cumhurbaşkanını tayin etme mesaisinin hükümetin insicamını bozması istenmiyordu. Nitekim Demirel'in cumhurbaşkanı olması halinde koalisyonun riske girebileceğine dair kaygılar yatışınca SHP -parti içinden ve dışından gelen kimi eleştirilere rağmen¹⁴ Demirel'in cumhurbaşkanlığını desteklemişti. Özal'ın yalnızca ANAP vekillerinin oylarıyla Çankaya'ya çıkmasının aksine Demirel'in aslen ikili koalisyonun iradesiyle ve fakat koalisyon dışından MHP'nin de desteğiyle cumhurbaşkanı olması onun selefine nazaran daha güçlü bir demokratik meşruiyete sahip olduğu iddiasına bir gerekçe sunmuştu. İlaveten, parlamentodaki muhalefetin, cumhurbaşkanı olduktan sonra Demirel'e dair bir meşruiyet tartışması yürütmeyeceğini peşinen deklare etmesi mezkûr iddiayı zımnen desteklemişti. Hal böyle olunca Demirel çeşitli vesilelerle yurttaşların rızası çerçevesinde bu makama seçildiğini söylemekten imtina etmedi; Çankaya'daki varlığını demokrasinin bir zaferi olarak sundu (Çağlayan-İçener, 2015: 324).

Özal, değinildiği üzere, ANAP'ın iktidardan düştüğü 1991'den vefatına kadar olan dönemde hükümetle yetki kavgası yürütmüştü. Demirel ise cumhurbaşkanlığının önemli bir kısmında eski partisinin koalisyon ortağı olduğu hükümetlerle mesai yaptı. Kendisinden sonra DYP'nin genel başkanı olan Tansu Çiller ile arasında bürokrasideki atamalar ve benzeri 'mekanik işlemlere' ilişkin bazı sorunlar yaşansa da Demirel partinin içine ve hükümete

Özal benzeri sistematik müdahalelerde bulunmadı.¹⁵ Böylece meşruiyetini “tarafsızlık” konumu üzerinden süreklileştirmeyi amaçladı ve bu tutumuyla bazı eski siyasi hasımlarının onayını kazanmayı başardı (Bora, 2023: 424-425). Fakat aynı Demirel fırsat doğdukça cumhurbaşkanlığı makamına dair bir kısmını daha önce dillendirdiği önerileri kamuoyu önünde açıkça tekrar etmekten geri de durmadı.

Demirel cumhurbaşkanlığı seçimi öncesinde, şayet seçilirse anayasal sınırların dışına çıkmayacağını taahhüt etmişti. Bununla birlikte görevinin ilk senesinden itibaren kendisinin “cumhurbaşkanlığı bir protokol makamı değildir” minvalinde sözler sarf etmesi, hükümet sistemine dair tartışmanın sönümlenmeyeceğine dair bir işaret sayıldı. Demirel gördüğü aksaklıkları “görevi icabı” dile getirdiğini ileri sürüp anayasal yetkilerini aşmamaya özen gösterdiğini her defasında belirtme ihtiyacı duymuştu duymasına (Örneğin *Cumhuriyet*, 25.03.1994: 19) ancak rejimin “daha iyi işlemesi” için önerdiği maddeler arasında doğrudan cumhurbaşkanlığı makamı lehine yetki talepleri de vardı. TBMM’deki grupların (Demirel’in ifadesiyle seçilmiş heyetlerin) kendilerini yenilemedeki isteksizlikleri ya da yavaşlıkları Demirel’e göre parlamenter sistemde yaşanan sorunların ana kaynağıydı. Demirel Anayasa’da değişiklik yapılarak cumhurbaşkanının TBMM’yi feshetme ve seçimleri ivedilikle yenileme yetkisine ‘pürüzsüz’ bir biçimde sahip olması gerektiği tezini Çankaya’daki ikameti boyunca zaman zaman tekrarlayacaktı.¹⁶

Demirel, Gümrük Birliği ve Terörle Mücadele Kanunu’nun (TMK) 8. maddesi’nde değişiklik yapılması gündemdeyken referandum tartışması başladı. Referanduma daha çok müracaat edilmesini savunan Demirel’e göre hem Avrupa Birliği hem de Gümrük Birliği başlıklarında referanduma gidilebilirdi hatta “eğer [TMK] 8. madde parlamentoda hırçın birtakım tartışmalara sebep olacak ise referandum müessesesi kullanılabilir” idi (*Cumhuriyet*, 12.05.1995). Demirel’in bu çıkışı, siyasi çevrelerde onun istediği yasa referanduma götürme yetkisi arzuladığı şeklinde yorumlandı; kimi anayasa hukukçuları ve politik aktörlerce eleştirildi, hatta ANAP lideri Yılmaz onun başkanlık sistemi istediğini ileri sürdü. Başkanlık sistemine dair iddialara karşı çıkan Demirel ise referandum konusunu cumhurbaşkanına seçim yenileme yetkisinin verilmesi talebine benzer bir argümantasyon (sistemin iyi işlemesi ve halkın demokratik rejime sahip çıkması) ile savundu.¹⁷

Demirel “devlet işlerinde devamlılığa” referansla cumhurbaşkanı ile hükümetin işbirliği içinde olması gerektiğini; kendisinin siyasi partilere eşit

mesafede ve fakat anayasada yazan devletin niteliklerinden yana taraf olduğunu tekrarlardı. Demirel'in Çankaya'daki rolüne dair bu tasavvuru, H. Bahadır Türk'ün ifadesiyle kendisini "artık millettten ya da 'köylü, işçi, esnaf'tan çok devlet aklının ve devlet bekasının bir mütercimi" olarak kodlamasıyla ilintilidir (2018: 110). Ancak daha önce ifade edildiği gibi Demirel'i bahsedilen pozisyonda tutan temel etken şahsi bir tercihle tek başına açıklanamaz. Siyasal krizin yapısal öğelerinin belirgin bir hal aldığı ve neoliberal hegemonyaya itirazların görünür kılındığı 1990'larda Kürt sorunu ve laiklik başlıkları üzerinden otoriter devletçiliğin bir görünümü olarak nitelendirilebilecek güvenlik devleti anlayışının ve mekanizmalarının tahkim edilme çabaları, cumhurbaşkanının tutum ve söylemini büyük ölçüde belirlemiştir. Ekonomik krizler karşısında 5 Nisan Kararları ile somutlaşan teknokratik yönetim hamlelerini, yoğunlaşan askerî harekâtları, derin devlet operasyonlarını ve 28 Şubat sürecini içeren bir döneme girilmiştir.¹⁸ Örneğin 1993'te Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) PKK ile mücadelede strateji değişikliğine gitmesi (Balta-Paker, 2010) ile Demirel'in cumhurbaşkanlığı makamına çıkması arasında zamansal olarak bir çakışma söz konusudur. Cumhurbaşkanı Demirel'in ilk uygulamalarından birinin TSK'nın geniş çaplı operasyon başlatma kararını destekleme olması tesadüf değildir (bkz. *Cumhuriyet*, 26.05.1993: 4). TMK gibi güvenlik bürokrasisinin kendini 'taraf' gördüğü başlıklara dair hükümetin yaptığı yasal değişikliklerin onaylanması aşamasında Demirel'in öncelikli olarak TSK'nın komuta kademesinin fikrini alma eğiliminde olması ve bu tutumu, görevini ve makamını ciddiye almasının bir yansıması olarak sunması bir diğer dikkat çekici husustur.

1990'larda güvenlik bürokrasisinin üniter devlet vurgusu, Cumhurbaşkanı Demirel tarafından aynı şekilde benimsenmiş ve Kürt sorununda siyasi çözüm tartışmalarında kırmızı çizgi olarak tekrarlanmıştır. Bu çerçevede başkanlık sistemi ile federatif yapıyı ilişkilendiren Özal dönemine ait tartışmaların siyasal bellekte halen canlı olduğu tahmin edilebilir. Başbakanlık makamına yeni oturan Çiller'in Bask modelinden bahsetmesi, Batılı çevrelerde Kürt sorununun benzer bir biçimde çözülebileceğine dair yorumlara rastlanması rejim savunusu ile üniter devlet vurgusunu kesiştirmiştir. Çiller'in sonra hızla vazgeçtiği Bask çıkışına karşı mevzilenen Demirel, Kürt sorununda çözümün üniter devlet ve "anayasal vatandaşlık" kavramının hudutları içinde kalarak konuşulmasını zaruri kılan resmi tutumun sözcülüğünü üstlenmiştir (Bora, 2023: 450-451).

'Kararlı Hükümet' Arayışları ve Hükümet Sistemi Tartışmaları

Demirel'in Çankaya'ya çıktığı günden 1995 genel seçimlerine kadar olan süreçte darbe şayialarının gölgesinde ülke çapında olağanüstü hâl düzenine

geçiş tekliflerinden teknokrat hükümeti önerilerine kadar doğrudan siyasal rejimi ilgilendiren bir dizi gelişme yaşandı (Karahanogulları ve Türk, 2018: 419). Daha çok hâkim sermaye çevreleri tarafından dile getirilen sıkı disiplin çağrılarının arka planında Kürt sorunu ve siyasal İslam'ın yükselişi ile özdeşleştirilen ve fakat neoliberal önlemlerin tavizsiz uygulanması hedefine yönelik konsolidasyon arayışları vardı. Bir başka ifadeyle hâkim sermaye çevreleri yürütmenin çok başlılığına son verecek 'kararlı hükümet' beklentisi içindeydi. Böyle bir atmosferde yapılan 24 Aralık 1995 genel seçimi çoklu krizlerin çözümüne uygun bir politik kompozisyon yaratmadığı gibi seçim sonrasında yaşananlar, cumhurbaşkanının yetki ve sorumluluklarına ve hükümet sistemi alternatifleri üzerine mevcut tartışmanın yeniden alevlenmesine neden oldu. Seçim öncesinde siyasal istikrarın temin edilmesi için başkanlık sistemine geçişi savunan kimi siyasi öznelerle¹⁹, seçim sonrasında -Refah Partisi'nin (RP) sandıktan birinci parti olarak çıkmasıyla beraber- hem iş çevrelerinden hem de siyasi çevrelerden yeni isimler katıldı.

Seçim neticesinde hiçbir partinin tek başına hükümet kurma yeter sayısına ulaşamaması ve merkez sağın iki rakip gücü ANAP ve DYP'nin birbirlerinden az farkla RP'nin gerisinde kalması hükümeti oluşturma sürecinin zorlu geçeceğini göstermişti. TBMM'deki mevcut siyasi dağılımın siyasi istikrarı tesis edemeyeceğini düşünenlerin arasında istikrarla özdeşleştirdikleri koalisjonsuz bir yönetimin ancak seçim yasasında değişiklik ve başkanlık sistemine geçişle mümkün olabileceğini ileri sürenlere rastlanıyordu. Örneğin seçimden yalnızca birkaç gün sonra İzmir Ticaret Odası (İZTO) Yönetim Kurulu Başkanı Ekrem Demirtaş, bir geçici hükümetin kurulmasını, bu hükümetin seçim yasasında gereken değişiklikleri yapmasını ve akabinde 6 ay içinde yeniden seçime gidilmesini önermiş ve başkanlık sistemine geçişi dillendirmişti (*Cumhuriyet*, 26.12.1995: 9). Hükümet henüz kurulmamışken RP'nin sistemi tıkadığını ileri süren Çiller ise yalnızca orta vadede partilerin seçim ittifakını mümkün kılan bir değişikliğin yapılmasını önermekle kalmamış siyasi istikrar için uzun vadede başkanlık sistemine geçişe işaret etmişti:

Bugün Türkiye için en önemli proje siyasi istikrardır. Türkiye siyasi istikrarı sağladığı oranda her şeyi aşabilecek konumdadır... Türkiye orta ve uzun vadede ne istediğini bilmek durumundadır. Bu konuda uzlaşma durumundadır. Bize göre uzun vadede Türkiye siyasi istikrarı başkanlık sistemi ile bulabilir. Bunun için de anayasa değişikliği lazımdır. İki turlu başkanlık sistemine, uzun vadede -bu 5 yıl olur, 10 yıl olur- anayasa değişikliği yaparak Türkiye buraya gitmelidir. (*Cumhuriyet*, 18.01.1996: 4)

Askeri bürokrasi, hâkim sermaye çevreleri ve seküler siyasi özneler cephesinde RP’li bir koalisyon seçeneğini dışarıda bırakma çabasının net biçimde hissedildiği konjonktürde başkanlık sistemi tartışması sosyal demokratlar ve Demirel tarafından ‘zamansız’ bir tartışma olarak kodlanmıştı. Çiller’in açıklamalarına yönelik ilk tepkilerde sistem değişikliği konusunu sonraya bırakma tavsiyeleri dikkat çekmekteydi.²⁰ RP’siz bir hükümet vücuda getirme telkinlerinin neticesinde ANAP ve DYP, zoraki bir koalisyon hükümeti kurdu fakat hâkim sermaye çevreleri tarafından ‘istikrarsızlığa’ son vermesi ve neoliberal dönüşümü tamamlaması beklenen ANAYOL’un siyasi ömrü uzun sürmedi. Merkez sağ iki partinin başarısız koalisyon tecrübesi sonrasında RP’li hükümet seçeneği yeniden gündeme geldi ve DYP ile RP koalisyon kurma konusunda anlaştı. Refah-Yol olarak bilinen 54. Hükümet göreve geldikten kısa bir süre sonra da ‘sistem tartışması’ kaldığı yerden devam etti. Bu tartışmanın bir tarafında mevcut hükümetin devlet içi çekişmeleri sonlandırmak bir yana içinden çıkılmaz bir hale sokacağını düşünen hâkim sermaye çevreleri diğer tarafında da -RP’li bazı isimler dahil olmak- üzere kendi önlerindeki yapısal bariyerleri aşmak adına hükümet sistemi değişikliğine taraftar olduğunu gizlemeyen sağ siyasetçiler vardı.

1990’lardaki sivil toplum rüzgârını arkasına alan ve kendini bir sermaye örgütü olarak değil de demokratikleşme iddiasının taşıyıcı bir sivil toplum örgütü olarak lanse eden TUSİAD, hegemonya krizini aşmaya dönük siyasal reform arayışlarını siyasi öznelerle ve kamuoyu ile daha sık paylaşır hale gelmişti. TUSİAD için ‘demokratikleşme’, hâkim sermaye sınıfının lehine dünya kapitalizmiyle bütünleşmenin siyasi kulvardaki yapısal gerekliliklerini göden geçirmek demektir (Güzelsarı ve Aydın, 2010: 61). Refah-Yol hükümetinin böylesi bir perspektiften uzak olduğunu düşündükleri için hükümet henüz üçüncü ayındayken erken seçim istediklerini açıkça ifade etmişlerdi. Bu çerçevede TUSİAD’ın Yüksek İstişare Konseyi toplantısında Yönetim Kurulu Başkanı Halis Komili, “güçlü iktidar modeli”ni mümkün kılacak yeni bir seçim yasası çıkarılmasını ve ardından seçime gidilmesini önermişti ve bu öneriyi Sakıp Sabancı ve Rahmi Koç da desteklemişti. Yaşar Holding’in kurucusu Selçuk Yaşar, Fransa’daki yarı-başkanlık sisteminin Türkiye için uygun olduğunu söyleyerek meselenin seçim yasası değişikliğini içermekle birlikte onu aşan bir boyutu olması gerektiğini ima etmişti (*Cumhuriyet*, 21.09.1996: 9). Ancak TUSİAD’ın Bülent Tanör’e hazırlattığı ve TBMM Başkanlığı’na sunduğu “Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri” adlı rapor, parlamenter sistemden yana bir hüviyete sahipti. Başkanlık sistemi önerilerine değinen Tanör, Türkiye’de başkanlık sisteminin uygulanmasının risklerini etraflıca anlatmış; bununla da yetinmemiş

cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesinin demokrasileri darbelere karşı daha dayanıklı kıldığı tezinin geçersiz olduğunu ifade etmişti. Üstelik Tanör'e göre cumhurbaşkanını halkın seçmesinin yürütme organını menfi manada 'iki başlı' hale getirme riski de yüksekti. Tanör raporda ileride uygun şartlar oluştuğunda 1961 Anayasası modelindeki cumhurbaşkanlığı statüsüne dönülmesini önermişti (TÜSİAD, 1997).

Sistem tartışmasının diğer tarafında sağ siyasi aktörler vardı. Refah-Yol icraatlarının çokça tartışıldığı günlerde "Türkiye'de Yönetimin Yeniden Yapılandırılması" başlıklı bir sempozyumda konuşan dönemin RP'li İstanbul Büyükşehir Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, "merkeziyetçilik" eleştirisi yaparken merkeziyetçilikten kurtulma ihtimalinin iki veçhesi olduğunu ileri sürmüştü. Erdoğan'a göre bunlardan biri yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ve bu doğrultuda vali-belediye başkanlığı ikiliğine son verilmesi iken ikincisi hükümet sisteminin "revize edilmesi"ydi. Erdoğan revizyondan kastının başkanlık ya da yarı-başkanlık sistemine geçiş olduğunu açıkça belirtmişti²¹ ve sonraki yıllarda da bu yönde fikir beyan etmeyi sürdürdü.

28 Şubat süreci bir yandan Refah-Yol hükümetinin sonunu getirirken bir yandan da ülkenin rejim krizine sürüklendiği tezinin görece geniş bir çevre tarafından paylaşılmasına zemin hazırladı. Bu krizin ancak sistem değişikliğiyle aşılabileceğini dillendiren özneler çoğaldı²² ve medya ile akademik çevrelerde başkanlık sistemi üzerine lehte ve aleyhte görüş bildirenler arttı.²³ 30 Haziran 1997'de bir restorasyon projesi olarak kurulan ANASOL-D hükümeti (55. Hükümet) kendisine hedef olarak Refah-Yol'un yarattığı ileri sürülen tahribatı gidermeyi koymuş ve 28 Şubat Kararları'nın uygulanmasına öncelik vermişti. Süregiden ekonomik sorunların yanı sıra mezkûr kararların hayata geçirilmesi esnasında oluşan politik problemler ve de parlamento kompozisyonundan doğan sorunlar restorasyon projesini zora sokmuş, politik mahfillerde erken seçim beklentisi iştilir olmuştu. Cumhurbaşkanı Demirel, bu yöndeki beklentilere cevap verircesine erken seçimin yeni bir Meclis kompozisyonu oluşturmanın ötesinde yeni bir hükümet için yeterli olmadığını ileri sürdü. Zira Demirel'e göre bilhassa 1995'ten sonra sistemin tıklandığına dair alametler aşikâr bir hal almıştı ve böylesi bir tıkanıklık hükümet sistemi değişikliği üzerine konuşmayı zaruri kılmaktaydı.²⁴ Demirel'in aslında başkanlık sistemini işaret ettiğini düşünen siyasi aktörler ona farklı tepkiler verdiler. CHP ve DSP örneğinde sosyal demokratlar bir kez daha başkanlık sistemine karşı olduklarını açıkladılar. ANAP net bir tutum takınmaktan kaçınırken RP Grup Başkanvekili Salih Kapusuz Demirel'in Özal'a başkanlık sistemiyle ilgili eleştirilerini hatırlatıp

soruyordu: “Şimdi kendisi padişah mı olmak istiyor?” (*Cumhuriyet*, 20.05.1998: 17). Bu süreçte her ne kadar Demirel hükümet sistemi değişikliği konusuna nokta koyduğunu söylese de cumhurbaşkanının seçim usulü ve yetkileri üzerine konuşmaya kalan görev süresi boyunca devam etti²⁵ ve bu tutumu nedeniyle zaman zaman basında kimi yazarların övgülerine mazhar oldu.²⁶

Hükümet sistemi değişikliği bahsini krizlerden çıkış yolu olarak gündeme taşıyan ana politik özneler DYP ve ondan kopanların kurduğu DTP’ydi. Çiller, Demirel’in önerdiğine benzer şekilde cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini ve cumhurbaşkanına Meclis’i feshetme yetkisi verilerek sistemin tıkanıdığı yerde cumhurbaşkanının ülkeyi genel seçime götürmesini içeren anayasa değişikliğini savunmuştu. Bu öneri paketinin bir yanında seçim yasasının değiştirilmesi de vardı. Seçim ittifaklarını, kontenjan ve tercih sistemini mümkün kılan yeni bir seçim yasası talep edilmişti (*Cumhuriyet*, 20.02.1998: 7). DYP 1999 seçimleri öncesinde bu önerilerini seçim beyannamesine taşıdı. 28 Şubat sürecinde iktidardan uzaklaştırılması serüvenine örtük atıfla anayasanın anti-demokratik yoruma açık niteliğinin altını çizen DYP yönetimi, seçim beyannamesinin başına ‘sivil bir anayasa’ yapılması hedefini koydu ve bu süreçte benimsenecek ilkeleri sıralarken “*Türkiye parlamenter demokrasi tecrübesinden ve üniter devlet anlayışından vazgeçmeden siyasi istikrar için başkanlık sisteminin bazı avantajlarından yararlanacaktır*” ifadesini kayda geçti (DYP, 1999: 2). Aynı metinde cumhurbaşkanının halk tarafından iki türlü seçimle belirlenmesini, 5 yıl görev yapmasını, uluslararası ilişkilerde geniş yetki kullanmasını ve kendisine Meclisi feshetme ve parlamento seçimlerini yenileme yetkisi verilmesini öngördükleri açıkça ifade edilmişti (DYP, 1999: 3, 6).

Hükümet sistemi değişikliği üzerinde duran diğer siyasal aktör Hüsametdin Cindoruk ve partisi olmuştu. Cindoruk açıkça yarı-başkanlık sistemini zikrettiğinde sosyal demokratlar kendisini sert bir biçimde eleştirirken Demirel “istikrar arayışı sürdükçe bu tür tartışmalar kaçınılmazdır” diyerek Cindoruk’a zımnen arka çıkmıştı (*Cumhuriyet*, 09.09.1998: 7). 1998’in son günlerinde politik çevrelerde cumhurbaşkanının seçilme usulünü ve yetkilerini değiştiren bir taslağın Demirel tarafından hazırlatıldığı iddiası -Cumhurbaşkanlığı Basın Merkezi, medyada “başkanlık taslağı” olarak adlandırılan anayasa değişikliği önerisi ile cumhurbaşkanlığı makamının herhangi bir ilgisi olmadığını deklare edecekti- dolaşıma girdiğinde DTP böyle bir taslağa destek verebileceklerini duyurmuştu (*Cumhuriyet*, 30.12.1998: 5). Nitekim DTP’nin 1999 Seçim Bildirgesi’nde DYP’nin seçim

beyannamesinde cumhurbaşkanlığı makamına dair ileri sürülen öneriler hemen hemen aynı ifadelerle formüle edilmişti. (DTP, 1999: 12). Ancak seçim sonuçları her iki parti için de bu vaatlerini hayata geçirecekleri bir siyasi tablo oluşturmayacaktı.

DSP ve MHP'nin yükselişinin damgasını vurduğu 1999 seçimleri sonrasında hükümet sistemi tartışmasından daha öncelikli bir mesele olarak Cumhurbaşkanı Demirel'in görev süresinin (Nisan 2000'de doluyordu) uzatılması başlığı ele alınmaya başladı. Ecevit, seçim öncesinde dile getirdiği 'uzatma' seçeneğini DSP-MHP-ANAP koalisyon hükümetinin kurulması sürecinde yeniledi. Ecevit'in önerisine sempatik bakmayan ama koalisyon hazırlığı yapılırken bunun pürüz olmasını istemeyen ANAP ve MHP ise teklifi 'zamanı geldiğinde' mütalaa etmekten yana olduğunu gösterdi (bkz. *Cumhuriyet*, 25.05.1999: 4). Cumhurbaşkanlığı seçiminin yaklaştığı günlerde Ecevit, ortaklarını cumhurbaşkanının görev süresini uzatacak bir formüle ikna etse de hükümet anayasa değişikliği için Meclis'te yeterli desteğe ulaşamadı. Sonrasında Ecevit tarafından eski Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer isminin önerilmesi ve kendisinin cumhurbaşkanı seçilmesiyle tartışma en azından bir süreliğine sönümlenmiş oldu. Zira Özal ve Demirel'den farklı olarak Sezer, görevi sürecinde benimsediği cumhurbaşkanı rolüyle sistemi Kalaycıoğlu'nun ifadesiyle parlamenter rejimin özelliklerine daha yakınlaştırmıştı (2005: 129).

Sonuç

1980'lerin sonundan itibaren Türkiye siyasetinin üzerinde başkanlık sistemi hayaleti gezmeye başladı. 1982 Anayasası hazırlanırken daha çok milliyetçi-mukaddesatçı aktörlerce dillendirilen ve gereken desteği bulamadığı için rafa kaldırılan başkanlık sistemi önerileri, daha sonra ANAP lideri Özal tarafından gündeme taşındı. Özal, başkanlık sistemini desteklemek için iki temel argümana başvurmuştu. İlk argüman, halihazırda cumhurbaşkanına anayasada tanınmış olan yetkilerin genişliğine atıfta bulunuyordu. Bu genişlikteki yetkiler Özal'a göre ancak halk tarafından seçilen bir cumhurbaşkanı tarafından kullanılabilirdi. Cumhurbaşkanının seçilme yöntemi ve mevcut yetkileri arasında benzer bir perspektiften bağ kurma girişimi, (başkanlığı değil ama yarı-başkanlığı zımnen işaret eder şekilde) DYP'liler ve bilhassa Demirel tarafından da farklı zamanlarda tekrarlanacaktı. İkincisi ise yasama organının denetleme fonksiyonunu etkin bir biçimde gerçekleştirmesinin ancak başkanlık sistemiyle mümkün olabileceği argümanıydı. Burada keskin kuvvetler ayrılığı ilkesine ABD örneğinden hareketle atf yapılmaktaydı. Özal'ın başkanlık sistemine geçiş arayışları,

ANAP'taki liberallerden ziyade milliyetçi-mukaddesatçı vekillerin desteğini aldı. Cumhurbaşkanlığı döneminde Çankaya'yı icracı bir siyasi makama çevirme uğraşısı ise kimi zaman ANAP'tan ve özellikle de DYP dahil Meclis'te temsil edilen siyasi partilerden sert tepkiler gördü.

1990'ların başında, daha ziyade Özal'ın siyasi nüfuzunu kırmak amacıyla Demirel tarafından gündeme getirilen ve cumhurbaşkanının seçim usulü ve yetkilerininideğiştirmeyihedefleyengirişimlersonuçsuzkaldı.Çünküşözkonusu teşebbüsler pragmatizmle malûldü ve siyasi muhatapları ortak bir zeminde yan yana getirebilecek kapsamlı bir demokratikleşme perspektifinden yoksundu. Demirel'in başbakanlıktan cumhurbaşkanlığı makamına geçişi, Özal'dan farklı bir siyasi denklem neticesinde gerçekleşti ve selefinin aksine meşruiyet tartışması bu süreçte pek yaşanmadı. Cumhurbaşkanı olduktan sonra ilk yıllarında hükümet sistemi tartışmalarından uzak duran Demirel, cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesine dair önerisini zaman zaman dile getirmeye devam etti. Neoliberal hegemonyanın sarsıldığı, siyasal ve ekonomik krizlerle dolu 1994-1999 arasında ise sistemin tıkanıldığını ileri süren ve siyasal istikrar için sistem değişimi talep eden iktisadi ve siyasi aktörlerin tutumuna paralel olarak cumhurbaşkanına ilave yetkiler verilmesi gerektiğini tekrarlar oldu. Bahsi geçen dört yılın siyasi gelişmeleri (hükümet kurma ve sürdürme sorunları, yolsuzluklar, 28 Şubat vd.), 'güçlü yürütme ve istikrar için hükümet sistemi değişmeli' diyenlerin daha görünür hale gelmesine yol açtı. Ancak sistem değişikliğine dair bir mutabakat oluşmadı.

2001 krizi sonrasında neoliberal yeniden yapılandırma sürecine yön veren yeni bir teknokratik evre yaşandı. Bu ikinci evrenin (ilk 1994 krizi sonrası) başlangıcı DSP-MHP-ANAP koalisyonuna denk düşmekle beraber tamamlanma aşaması AKP iktidarında mümkün oldu. AKP iktidarının ilk yılları hem küresel sermayeyi hem de ulusal sermayeyi memnun edecek (özelleştirmeler, kamudan özel sektöre transferler, oluşturulan özerk denetleyici-düzenleyici kurumlar vb.) teknokratik adımların atıldığı yıllardı. Siyasal sisteme ilişkin tartışmalar ise daha ziyade "bürokratik vesayeti geriletme" ve sivilleşme söylemi üzerinden sürdürülmekteydi. 1990'larda başkanlık sistemi lehine görüş bildiren sağ öznelerin bir kısmı AKP içinde kendisine yer bulmuştu. AKP'nin ilk iki döneminde Cemil Çiçek başta olmak üzere kimi AKP'li siyasetçiler başkanlık sisteminden yana olduklarını çeşitli vesilelerle dışa vurmuşlardı ancak 2010 öncesinde partinin böyle bir tartışmayı politik ajandasının merkezine oturttuğunu söylemek güçtü. Bununla birlikte iki önemli gelişmenin yürütmenin sistemdeki rolüne ilişkin iktidar merkezli yeni girişimlere dayanak teşkil ettiği iddia edilebilir.

Bunlardan biri küresel ölçekte sonuçlar doğuran 2008/09 krizidir; kriz, Türkiye’de iktidarın denetleyici ve düzenleyici kurulların özerkliğini tırpanlamasıyla başlayan ve yasama ile yargının etkisizleştirilmesi hedefini de güden bir süreci tetiklemişti. Diğerisi ise cumhurbaşkanlığı seçimidir. 2007’de cumhurbaşkanlığı seçiminde yaşanan kriz, yine “vesayet tartışması” üzerinden hükümet sistemi konusunu dolaylı olarak gündeme getirmişti. Görev süresi dolan Sezer’in yerine Meclis’te çoğunluğu olan AKP’den bir ismin cumhurbaşkanı seçilmesine mâni olmak üzere çeşitli muhalif gruplar “Cumhuriyet mitingleri” adıyla eylemler düzenlemişti. Temel argümanları AKP’nin 2002 seçimlerinde %34,2’lik oy oranı elde etmesine rağmen Meclis’te bu oranın neredeyse iki katına yakın bir temsil gücü elde etmesiydi. Bu aritmetik, muhaliflere göre AKP’lilerce seçilecek bir cumhurbaşkanının meşruiyetine gölge düşürüyordu (Ataay, 2020: 263). 24 Nisan 2007 tarihinde yapılan AKP grup toplantısında Abdullah Gül cumhurbaşkanı adayı olarak ilân edildi. Akabinde Genelkurmay internet sitesine 27 Nisan’da konan bir bildiriyle laiklik karşıtı hareketlerin çoğaldığı ileri sürülerek AKP’li bir ismin cumhurbaşkanı adayı olarak belirlenmiş olması örtük biçimde hedef alındı. Sözü edilen bildiri hükümetle sivil ve askeri bürokrasi arasındaki gerilimin siyasi veçhesini oluşturdu; AKP hükümeti ise e-muhtıra olarak isimlendirilen bildiriye sert bir karşılık verdi. Gerilimin hukukî veçhesi Meclis’te cumhurbaşkanı seçilmesi esnasında uyulması gereken toplantı ve karar yeter sayılarına ilişkin tartışmadan doğdu. ‘367 krizi’ adıyla yakın tarihe geçen olay hükümetin erken seçim kararı almasına ve cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini düzenleyen bir anayasa değişikliğini ivedilikle hazırlamasına neden oldu.²⁷ 22 Temmuz 2007 genel seçimlerinden sonra, 21 Ekim’de gerçekleştirilen referandumda % 58 oranında evet çıkmıştı. Bu değişiklikte birlikte Uluşahin’in ifadesiyle “çift meşruluğa dayanmayan iki başlı sistem yerini Cumhurbaşkanının halk tarafından seçildiği bir çift meşruluk sistemine bırakmış[tı]” (2011: 34). Böylece farklı zamanlarda Demirel’in ve 1999 seçimi öncesinde DYP ve DTP’nin önerdiği seçim usulünü AKP hayata geçirmiş oldu.

Cumhurbaşkanının seçilmesi hususundaki değişiklik, hükümet sistemi tartışmalarını noktalamadı bilâkis hükümet içerisinde başkanlık sistemine geçişi arzulayanların seslerini yükseltmesine vesile oldu. Bunun en belirgin örneğini AKP’nin 2012 Kasım’ında Anayasa Uzlaşma Komisyonu’na sunduğu metinde görmek mümkündür. AKP’nin başkanlık sistemine yönelik tutumu, bu sistemi savunan Burhan Kuzu’nun içinde bulunduğu bir komisyon tarafından AKP Genel Başkanı Erdoğan’ın talimatıyla hazırlanan mezkûr anayasa değişikliği taslağında şekillenmişti. Taslak, öngörülen sistemde

tüm ağırlığı başkana vererek onu parlamento karşısında güçlü kılacak çeşitli düzenlemeleri barındırmıştı (bkz. Ataay, 2013). Bu haliyle ABD örneğinden ziyade Latin Amerika'daki başkanlık sistemi örneklerini çağrıştırmaktaydı ve o günlerde çok sayıda yazar ve akademisyenin eleştirisine konu olmuştu.

2013 sonrasında iç ve dış nedenlerin kesişmesi neticesinde, Akçay'ın neoliberal popülizmin gerileyişi olarak tanımladığı sürecin hızlanması ve egemen sınıf içi çatışmanın artması (2019: 62-63) hükümet sistemi tartışmalarını alevlendirdi. Hal böyleyken AKP'nin bahsi geçen taslakta savunduğu argümanların ve formüle ettiği maddelerin önemli bir kısmı, yine büyük bir kriz ve çatışma (15 Temmuz darbe girişimi) sonrasında, OHAL koşullarında yapılan ve hükümet sisteminin köklü bir biçimde değiştirilmesini düzenleyen anayasa değişikliği paketine ve bu paketin oylandığı 16 Nisan 2017 referandum sürecine yansımıştır. 1980'lerin başlangıcında neoliberal kurumsallaşma sürecine damgasını vuran 'güçlü devlet', 'homojen ulus' ve 'güvenlik' temaları, 1990'larda işitilen 'kararlı hükümet' arzusu ve meşruiyetini doğrudan halktan alan cumhurbaşkanı modeli 2010'ların siyasi diline uygun bir şekilde yeniden formüle edilmiş ve bu formülasyondan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi çıkarılmıştır. Böylece siyasal meşruiyetin temeli parlamento merkezli olmaktan tamamen uzaklaşarak ulusun biricik temsilcisi olduğu varsayılan bir lidere doğru kaymıştır.

Sonnotlar

1- Literatürdeki örnekleri analitik bir bakışla sıralayan bir çalışma için bkz. Gallo (2022).

2- Sermaye fraksiyonları (özellikle 1990'larda belirginleşen üretken/ticari sermaye ile banka sermayesi) arasındaki gerilimin nedenleri üzerine bkz. Gültekin-Karakaş (2009).

3- Karahanoğulları ve Türk (2018: 413), yürütmenin yasama karşısındaki üstünlüğünü ve egemen kitle partisinin oluşumunu Poulantzas'a referansla "yeni normalliği" tanımlayan öğeler şeklinde ifade etmiştir.

4- 'Uzun 1990'lar' ifadesini, 1990'larla özdeşleşmiş üç temel gerilim alanının (Kürt sorunu, neoliberal birikim rejiminden kaynaklanan sorunlar ve laiklik meselesi) aslen 1980'lerin ikinci yarısında görünür hale geldiğine ve tetiklediği hegemonya krizinin 2002 sonrasındaki yeni hegemonya tesisi çabalarına kadar sürdüğüne işaret edecek biçimde kullanıyorum.

5- 'Uzun 1990'lar'da sistemin krizlerine ilişkin literatürde farklı adlandırmalarla karşılaşmak mümkündür. Meşruiyet krizi ifadesi genellikle Meclis siyaseti ile

yurttaş arasındaki bağın zayıflamasına ve yurttaşların karar alma süreçlerinden dışlanmasına referans verirken temsil krizi çeşitli kimliklerin bastırılması ve siyasi mecrada kendi taleplerini dillendirme konusunda sorunlar yaşamasiyla özetlenir. Yönetememe krizi adlandırması ise ‘kararlı hükümetlerin’ noksanlığına atıfta bulunur. Bkz. Ataay, 2002: 200. Dönemin siyasal krizlerinin Poulantzascı yorumu için ise bkz. Karahanoğulları ve Türk (2018).

6- Örneğin Taha Parla (2005: 36) şöyle yazmıştı: “Geçen yıl içinde bazı çevrelerde tedavüle çıkarılan bir başkanlık sistemi projesi, gerçek bir ihtiyaç olan etkin hükümet sağlama amacını sapırmış, parti-hükümetini ve onun ön koşulu olan yasama üstünlüğünü iade edecek öneriler yerine; yürütmenin zaten güçlü olan bürokratik kanadını daha da güçlendirmekten başka bir sonuç vermeyecek olan başkanlık sistemini zorlamaya başlamış idi. Oysa 1980’ler Türkiye’inde, cumhurbaşkanını geniş sorumluluklar ve olağanüstü yetkilerle donatmak, tek kelime ile, parti-hükümetine ve parlamenter meşruiyete nihai darbeyi vurmak olur. Başkanlık sistemi niteliği ve gebe olacağı başka ihtimaller itibariyle, Türkiye’nin partiler demokrasisi yönünde iyi kötü ne birikimi varsa, bunun yadsınması ve silinmesi olur. Kaldı ki temsili demokrasi teorisinde ve uygulamasında temel norm parlamenter sistemdir, ki yasamanın üstünlüğü, parti-hükümeti ve cumhurbaşkanının sorumsuzluğu ilkelerine dayanır.”

7- Bu tepkiler arasında en dikkat çekicilerinden biri ANAP’ın eski genel başkan yardımcılarında Doğanacan Akyürek’e aittir (*Cumhuriyet*, 14.02.1989: 9).

8- Örneğin Karaduman, Özal’ın adaylığı resmileştikten sonra ise bir kez daha basına konuşur ve parlamenter sisteminde cumhurbaşkanının siyasi sorumluluğu olmadığını, parti ve hükümet işlerine karışmaması gerektiğini hatırlatır (*Cumhuriyet*, 20.10.1989: 11).

9- ANAP’ta, Özal’ın cumhurbaşkanı olduktan sonra ANAP’a artık müdahale etmemesi gerektiğini söyleyenlerin başında genel başkanlığa adaylığını koyan Hasan Celal Güzel gelir (*Cumhuriyet*, 14.12.1989: 11). Güzel ilerleyen dönemde de Özal’ın bürokrasiye ve hükümete yön verme çabalarını eleştirir; bu eleştiriye dillendirirken de başkanlık sisteminin ABD’nin “özel şartlarının ürünü” olduğunu, Türkiye’ye uygun olmadığını ileri sürer (*Cumhuriyet*, 01.07.1990: 1). DYP lideri Demirel, Özal’ı cumhurbaşkanlığı ve başbakanlığı fiilen birleştirmekle itham ederken (Kahramankaptan, 1989: 21), DYP başkan yardımcısı Hüsametdin Cindoruk, Özal’ın fiilen anayasayı kaldırdığını ve Türkiye Cumhuriyeti’nin “meşrutiyet devletine” dönüştürüldüğünü iddia etmiştir (*Cumhuriyet*, 24.12.1990: 4).

10- Örneğin Demirel, niyetinin Cumhurbaşkanı Özal ile “pürüz çıkarmak” olmadığını fakat kendisinin de “Çankaya’nın memuru” olmayacağını söyler. İnönü ise Özal’ın anayasanın belirlediği çerçevede kalması ve icra sorumluluğu olan hükümete engel olmaması gerektiğini hatırlatır (*Cumhuriyet*, 04.01.1992: 1).

11- Örneğin Yusuf Bozkurt Özal, başkanlık sisteminin “reformist kararlar” alınmasını mümkün kılan bir sistem olduğunu ileri sürmüş ve ABD pratiği üzerinden sistemin güçlü bir denge ve fren mekanizması getirdiğini söylemiştir (*Cumhuriyet*, 11.10.1992: 5).

12- Bu bahiste muhalefetin bazı girişimleri olmuştur. Yılmaz ve ANAP’lılar, Hüsametdin Cindoruk’u cumhurbaşkanı adaylığına ikna etmeye çalışmışlardı ancak Demirel’in aday olacağını tahmin eden Cindoruk bu öneriyi kabul etmemişti. RP lideri Erbakan ise Erdal İnönü’ye içinde bizzati İnönü’nün de olduğu üç ismi aday olarak önermiş, İnönü ise aday olmayacağını söylemişti.

13- Örneğin Leyla Tavşanoğlu’nun sorularını yanıtlayan Ferruh Bozbeyli şöyle demişti: “Özal’a da cumhurbaşkanlığı yetkisi yetmedi, başbakanlık da, genel başkanlık yetkisi de kullanmak istedi. Ama Demirel de böyledir” (*Cumhuriyet*, 25.04.1993: 6).

14- Erdal İnönü ve SHP’nin Demirel’in cumhurbaşkanlığını destekleme kararına parti dışından en kuvvetli eleştiri CHP’den gelmişti (bkz. *Cumhuriyet*, 09.05.1993: 5).

15- Cumhurbaşkanı olur olmaz verdiği röportajlarda Özal’dan farklı tutum alacağını açıkça söylemişti (bkz. *Cumhuriyet*, 18.05.1993: 1, 15).

16- Demirel, anayasanın 104. maddesinde yer alan “TBMM seçimlerinin yenilenmesine karar vermek” ifadesinin yine anayasanın 116. maddesindeki kısıtlar nedeniyle kullanılamaz durumda olduğunu söyleyecek ve anayasa değişikliği talep edecekti (*Cumhuriyet*, 30.12.1994: 5).

17- Demirel şöyle demişti: “Cumhurbaşkanı Türkiye’de süs eşyası değildir. Anayasanın gereği var ya, ben başkanlık sistemi falan istemiyorum. Başkanlık sistemi olmadan, her şeyi birbirine karıştırmadan, uygarca, ahengi muhafaza ederek bu hakkı bana verir” (*Cumhuriyet*, 14.05.1995: 1).

18- Teknokratik yönetim, askeri muhtıra, derin devletin işlevsel kullanımı gibi başlıkları otoriter devletçiliğin görünümüleri olarak yorumlamak mümkündür (Karahanogulları ve Türk, 2018: 419-410).

19- Demirel’in cumhurbaşkanlığı döneminde, genellikle sağ politik aktörler, hükümet sistemi alternatifleri üzerine demeçler vermeyi sürdürmüştü ve bu süreçte Özal döneminde dolaşımda olan argümanlar kimi zaman bizzat ANAP’lı isimler tarafından da dillendirilmişti. Örneğin ANAP’ın Grup Başkanvekili sıfatı ile konuşan Oltan Sungurlu, istikrarın sağlanması için başkanlık sistemini olumlu gördüğünü söylemişti. Sungurlu’ya göre başkanlık sistemi ile idare edilen ülkelerde iki ya da üç parti vardı ve siyasi istikrar temin ediliyordu (*Cumhuriyet*, 08.05.1994: 4).

20- Örneğin ANAP lideri Yılmaz ile görüşen ve RP'li koalisyondansa ANAYOL seçeneğini makul gördüğünü belirten CHP Genel Başkanı Baykal, “başkanlık sistemi konuşulabilir, seçim de konuşulur ama şu andaki mesele değil” demişti (*Cumhuriyet*, 19.01.1996: 4). Cumhurbaşkanı Demirel de başkanlık sistemi önerisinin yeni olmadığını ancak bunu tartışmanın bugünün meselesi olarak değerlendirilemeyeceğini ifade etmişti (*Cumhuriyet*, 21.01.1996: 4).

21- Aynı sempozyumda konuşan akademisyen Burhan Kuzu da cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi fikrinden yana olduğunu ve Türkiye için en ideal sistemin başkanlık sistemi olduğunu söylemişti (*Cumhuriyet*, 05.01.1997: 17).

22- Örneğin Türkiye İhracatçılar Meclisi Başkanı Okan Oğuz şöyle demişti: “Değişikliğin seçim sisteminde mi, yönetim biçiminde mi olması gerektiği, iki turlu seçim mi, başkanlık veya yarı başkanlık sistemi mi olacağı tartışılır. Ancak sistemin değişmesi gerekir” (*Cumhuriyet*, 17.06.1997: 7).

23- Köşe yazarlarının yanı sıra siyaset bilimciler ve kamu hukukçuları da başkanlık sistemi tartışmasına dahil oldu. Yıldızhan Yayla, Ersin Kalaycıoğlu ve Süheyl Batum genel olarak başkanlık sisteminin Türkiye’ye uygun olmadığını söylerken örneğin Murat Şeker kalkınma ve sosyal yaşamdaki istikrarın birlikte temini için başkanlık sisteminden başka alternatif görmediğini ifade etmişti (*Cumhuriyet*, 28.09.1997: 3).

24- Demirel gazetecilerin sorularına verdiği cevapta şöyle demişti: “Türkiye’de siyasi istikrarsızlık olayı vardır. İstikrarın çaresini bilen varsa söylesin. Ben diyorum ki siyaset parçalanmıştır. Siyaseti de müdahaleler parçalamıştır. Ortanın sağı da ortanın solu da kendi içinde ihtilaflıdır. O zaman bir seçim yaparsanız, bu seçim bir parlamento çıkarır, hükümeti çıkarmaz doğru mu? Ne arıyorsanız burada arayın... ülkede istikrarsızlık var... ‘gelin bunun çaresini bulalım’ demek gerekirken herkes bu ülkede çare göstereni neredeyse azarlama halinde. Başkanlık sistemi hiç kimseye lâzım değilse bana da lâzım değil” (*Cumhuriyet*, 19.05.1998: 17).

25- Demirel’in 1 Ekim 1999’da yaptığı yasama yılı açılışı konuşması bu bahiste çok net ifadeler içerir: “Cumhurbaşkanı, iki turlu seçimle, halk tarafından seçilmelidir. Bana göre yedi sene Cumhurbaşkanlığı uzundur ve cumhurbaşkanı beş sene için seçilmelidir; eğer Meclisiniz muvafık görürse, iki defa seçilebilmelidir; ama mutlaka halk tarafından seçilmelidir. Bunun birtakım mahzurları vardır; ama maksadınız eğer demokrasiyi güçlendirmekse, demokrasinin kurumlarına daha çok otorite kazandırmaksa, mutlaka halkın rızasına ve yetkisine cumhurbaşkanlığı makamını bırakmak lâzımdır”. Aynı konuşmada Demirel, cumhurbaşkanına parlamentoyu seçime götürme yetkisinin de verilmesi gerektiğini tekrarlamıştı (*TBMM Tutanak Dergisi*, 1999: 28).

26- Arcayürek (1998: 7) bu övgülerden bahsederken Rauf Tamer gibi sağ basında bilinen isimlerin Demirel’in şahsını değil ama sistemi tartışmayı bir gereklilik olarak formüle ettiklerini özellikle vurgulamıştı.

27- “367 krizi” ve akabinde hazırlanan ve cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini düzenleyen 5678 sayılı anayasa değişikliği kanunu için bkz. (Özbudun, 2019: 302-304).

Kaynakça

Akça İ (2018). 1980 Sonrası Türkiye’de Hegemonya Projeleri ve Otoriterizminin Değişen Biçimleri. İçinde: İ Akça, A Bekmen ve B A Özden (der), “Yeni Türkiye”ye Varan Yol: Neoliberal Hegemonyanın İnşası, İstanbul: İletişim Yayınları, 27-68.

Akçay Ü (2019). Türkiye’de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz. *Toplum ve Bilim*, 147, 46-70.

Altınörs G ve Akçay Ü (2022). Authoritarian Neoliberalism, Crisis and Consolidation: The Political Economy of Regime Change in Turkey. *Globalizations*, 19(7), 1029-1053.

Arcayürek C (1988). Olayların Ardındaki Gerçek. *Cumhuriyet*. 22 Ekim, 11.

Arcayürek C (1998). Neden Anlaşmasınlar? *Cumhuriyet*. 25 Haziran, 7.

Ataay F (2002). Türkiye’de Neoliberalizm ve Parlamenter Siyasetin Krizi. *Praksis*, 5, 199-215.

Ataay F (2013). Adalet ve Kalkınma Partisi’nin ‘Başkanlık Sistemi’ Önerisi Üzerine Değerlendirme. *Alternatif Politika*, 5(3), 268-294.

Ataay F (2020). 1789’dan Günümüze Türkiye Demokrasi Tarihi. Ankara: Nika Yayınevi.

Balta-Paker E (2010). Dış Tehditten İç Tehdide: Türkiye’de Doksanlarda Ulusal Güvenliğin Yeniden İnşası. İçinde: E Balta ve İ Akça (der), *Türkiye’de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 407-432.

Bayrak M B (2014). Meclis Tutanakları Üzerinden 1924 Teşkilâtı Esasiye Kanunu Tartışmaları. *Memleket Siyaset Yönetim*, 9 (21), 189-218.

Bedirhanoglu P (2019). Finansallaşma, Yeni Sınıfsal Çelişkiler ve Devletin Dönüşümü. *Çalışma ve Toplum*, 1(60), 371-388.

Bekmen A (2018). Neoliberal Dönemde Türkiye’de Devlet ve Sermaye. İçinde: İ Akça, A Bekmen ve B A Özden (der), “Yeni Türkiye”ye Varan Yol: Neoliberal Hegemonyanın İnşası, İstanbul: İletişim Yayınları, 69-102.

Bora T (2023). *Demirel*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Cumhuriyet (22/10/1988). Evren Aday Mı?. 1.

Cumhuriyet (14/02/1989). Keçeciler’e ‘Çağdışı’ Suçlaması. 9

Cumhuriyet (23/02/1989). Başkanlık Sistemi Olmaz. 15.

Cumhuriyet (20/10/1989). Özal Partiye Karışmasın. 11.

- Cumhuriyet* (14/12/1989). Güzel, Özal'a Bayrak Açtı. 11.
- Cumhuriyet* (22/01/1990). 82 Anayasası Değil, 82 Cumhuryasası. 6.
- Cumhuriyet* (01/07/1990). Hasan Celal Güzel: Özal, Hükümeti Gölgeyor. 1.
- Cumhuriyet* (23/10/1990). Başkanlık Sistemi Tehlikeli. 10.
- Cumhuriyet* (16/12/1990). Özal Yetkisini Kullanır. 5.
- Cumhuriyet* (24/12/1990). Meşrutiyet Devleti. 4.
- Cumhuriyet* (22/12/1990). Yarı Başkanlık Çağın Gereği. 4.
- Cumhuriyet* (26/04/1991). Cumhurbaşkanı Kim Seçecek?. 5.
- Cumhuriyet* (06/11/1991). Halk Seçerse Diktatör Çıkar, 5.
- Cumhuriyet* (05/11/1991a). İnönü'den Demirel'e Destek, 5.
- Cumhuriyet* (05/11/1991b). Ecevit: Öncelikli Sorunlar Var. 5.
- Cumhuriyet* (04/01/1992). Özal'ın Memuru Olmam. 1.
- Cumhuriyet* (08/10/1992). Yılmaz: Özal Kişiliğine Göre Sistem Arıyor. 4.
- Cumhuriyet* (11/10/1992). Başkanlık Sistemini TBMM'de Özalcı Milletvekilleri Savunuyor. 5.
- Cumhuriyet* (25/12/1992). Özal: Vergi Kaçırana 10 Yıl Hapis Cezası Verilsin. 14.
- Cumhuriyet* (21/04/1993). CHP: 'Önce Anayasayı Değiştirelim'. 7.
- Cumhuriyet* (25/04/1993). Bozbeyli: Cumhurbaşkanlığı Demirel'in Kurtuluşu Olur. 6.
- Cumhuriyet* (09/05/1993). CHP'de İnönü'ye Sert Tepki. 5.
- Cumhuriyet* (18/05/1993). Demirel: Ben Turgut Özal Değilim. 15.
- Cumhuriyet* (26/05/1993). Demirel'den Operasyon İzni. 4.
- Cumhuriyet* (25/03/1994). Demirel: Cumhurbaşkanlığı Protokol Makamı Değil. 19.
- Cumhuriyet* (08/05/1994). Başkanlık Sistemi Tartışılmalı. 4.
- Cumhuriyet* (30/12/1994). Demirel Fesih Yetkisi İstedi. 5.
- Cumhuriyet* (14/05/1995). Demirel Meydan Okudu. 1.
- Cumhuriyet* (12/05/1995). Demirel Referandum İstedi. 1.
- Cumhuriyet* (26/12/1995). İZTO Başkanı Demirtaş, Geçici Hükümet Önerdi: 6 Ay İçinde Yeni Seçim. 9.
- Cumhuriyet* (18/01/1996). Çiller, Özal'ın İzinde. 4.
- Cumhuriyet* (19/01/1996). Baykal: ANAYOL Formülü Zorlanmalı. 4.

- Cumhuriyet* (21/01/1996). Ufukta Seçim Görünmüyor. 4.
- Cumhuriyet* (21/09/1996). REFAHYOL'dan Umut Kesildi. 9.
- Cumhuriyet* (05/01/1997). Tayyip Erdoğan Yasa Yapma Yetkisi İstiyor. 17.
- Cumhuriyet* (17/06/1997). İhracat da Siyaset gibi Tıkandı. 7.
- Cumhuriyet* (28/09/1997). Başkanlık Sistemi Kriz Yaratır. 3.
- Cumhuriyet* (20/02/1998). Çiller: Seçim Yasası Değişmeli. 7.
- Cumhuriyet* (19/05/1998). Seçim Yeni Hükümet Çıkarmaz. 1.
- Cumhuriyet* (20/05/1998). Başkanlık İsteyen Demirel'e Destek Yok. 17.
- Cumhuriyet* (09/09/1998). Cindoruk'un Önerisine Gülünür. 7.
- Cumhuriyet* (30/12/1998). Başkanlık Taslağı Tartışılıyor. 5.
- Cumhuriyet* (25/05/1999). Demirel'in Süresi 57. Hükümete Bağlı. 4.
- Çağlayan-İçener Z (2015). Türkiye'de Başkanlık Sistemi Tartışmalarının Yakın Tarihi: Özal ve Demirel'in Siyasi Mülahazaları. *Bilig*, 75, 313-340.
- Çolak Y (2006). 1990'lı Yıllar Türkiye'sinde Yeni Osmanlılık ve Kültürel Çoğulculuk Tartışmaları. *Doğu-Batı*, 38, 125-144.
- Demirkent D (2017). *Bir Devlet İki Cumhuriyet*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- DTP (1999). *Seçim Bildirgesi: Bir Oy Yeter, Bu Oyun Biter*.
- DYP (1999). *1946'dan 21. Yüzyıla II. Demokrasi Programı: 1- Siyasal Hukukun Demokratikleştirilmesi*.
- Gallo E (2022). Three Varieties of Authoritarian Neoliberalism: Rule by the Experts, the People, the Leader. *Competition and Change*, 26(5), 554-574.
- Gönenç L (2008). Presidential Elements in Government. *European Constitutional Law Review*, 4(3), 488-523.
- Gültekin-Karakaş D (2009). *Hem Hasımız Hem Hısımız: Türkiye Finans Kapitalinin Dönüşümü ve Banka Reformu*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Güzelsarı S ve Aydın S (2010). Türkiye'de Büyük Burjuvazinin Örgütlü Yükselişi: Siyasal ve Yönetmelik Süreçlerin Biçimlenmesinde TÜSİAD. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 43-68.
- Kahramankaptan Ş (1989). Demirel ile Röportaj: 'Komünist Partiye Engel Yok'. *Tempo*, 2(50), 10-16.
- Kalaycıoğlu E (2005). *Turkish Dynamics: Bridge Across Troubled Lands*. New York: Palgrave Macmillan.

Karahanoğulları Y ve Türk D (2018). Otoriter Devletçilik, Neoliberalizm, Türkiye. *Mülkiye Dergisi*, 42(3), 403-448.

Kazdağlı C (1990). Seçim Sistemi Tartışmasında Dile Getirilen İstek: Milletvekilleri ‘Parmak Makinesi Olması’. *Tempo*, 3(48), 24-25.

Oğuz Ş (2012). Türkiye’de Kapitalizmin Küreselleşmesi ve Neoliberal Otoriter Devletin İnşası. *Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 12(45), 2-17.

Özbudun E (2012). Türkiye’de Anayasa Yargısının Doğuşu: 1961 Anayasası Üzerindeki Kurucu Meclis Görüşmeleri. *Liberal Düşünce*, 17(68), 5-18.

Özbudun E (2019). *Türk Anayasa Hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları.

Öztañ G G (2025). *Merkez’den “Uç”lara: Neoliberal Dönemde Türkiye’de Sağ Siyaset (1983-2002)*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Parla T (2005). *Türkiye’nin Siyasal Rejimi: 1980-1989*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sevinç M (2017). *Türkiye’nin Anayasa İmtihani: Cumhurbaşkanlığı – Başbakanlık Tartışması*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Şahin E (2015). 1982 Anayasasının Hazırlanış Sürecinde Başkanlık Sistemi Tartışmaları ve Yürütmenin Güçlendirilmesi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 3(4), 43-67.

Tanör B (1994). *İki Anayasa (1961-1982)*. İstanbul: Beta Basım Dağıtım.

Türk H B (2018). *Muktedir: Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*. İstanbul: İletişim Yayınları.

TBMM Tutanak Dergisi (01/10/1999). 1’inci Birleşim. Cilt: 13.

TÜSİAD (1997). Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri (haz. Bülent Tanör) İstanbul.

Uluşahin N (2011). Türkiye’de Mevcut Hükümet Sisteminin Niteliği ve Rejimin Başkanlık Sistemine Kaymasının Getireceği Tehdit ve Tehlikeler. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*. 3(1), 29-38.

Türkiye Siyasetini Bir İstisna Olarak Kurmak: Kapitalizm ve Demokrasi Tanımlarının Sürekliliği

Berkay Kabalay, Başkent Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

ORCID: 0000-0002-9878-1081

E-Posta: kabalayberkay@gmail.com

Yunus Yücel, Bağımsız Araştırmacı

ORCID: 0000-0001-6156-9522

E-Posta: yunusycl@gmail.com

Öz

Kapitalizm ve demokrasi kavramlarının tanımlanışı Türkiye siyasetini anlamak için alternatif açıklamalar sunduklarını iddia eden bazı yaklaşımlarda süreklilik göstermektedir. Bu çalışma, kapitalizm ve demokrasi tanımlarındaki metodolojik ve ontolojik ortak noktaları tespit edip, bu noktaların teorik ön kabullerini eleştirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla merkez-çevre analizi ile rekabetçi otoriterlik kavramı örnek olarak ele alınmıştır. Bu iki yaklaşım hem kapitalizm hem de demokrasi kavramını iki temel ontolojik ayrım çerçevesinde tanımlar. Bir taraftan kapitalizm ekonomik ile politik olan arasındaki ontolojik ayrımın üzerinde yükselir. Bu tanımlama ilk olarak tarih dışı bir analize yaslandığı için problemlidir. İdealleştirilmiş Batı vakasında bu ontolojik ayrımı yaratan burjuvazinin Türkiye'deki eksikliği üzerinden bir değerlendirme yapılarak tarihsel bir anlatı kurulmaktadır. İkinci problem ise tarih dışı tanımlanması dolayısıyla kapitalizmin toplumsal ve siyasal etkilerinin, özellikle sömürü ilişkilerinin, üzerinin örtülmesidir. Kapitalizm, muhalif ama hegemonik yaklaşımların liberal teorik kökenleriyle de uyumlu bir biçimde, burjuvazinin rasyonel ve iktisadi eylemleri aracılığıyla yaratılan zenginleşme ile tanımlanır. Üçüncü problem, Türkiye vakasında bu zenginleşmenin önüne konulan engel ile ilgilidir. Fetişleştirilmiş bir devlet tanımına yaslanarak, devletin siyasal eylemlerinin rasyonel ve ekonomik eylemleri kirletmesi sonucunda kapitalizmin istisnai olduğu ifade edilir. Böylelikle devlet-sermaye ilişkilerinin politik tarafı görmezden gelinmektedir. Diğer taraftan, bu yaklaşımların demokrasi tanımı devlet ile sivil toplum arasındaki ontolojik ayrıma dayanır. İlk olarak bu tanımlama, tarih dışı olduğu için problemlidir. Burjuvaziye ve devlete biçilen idealize edilmiş ve çatışan roller, burjuvazinin kendiliğinden demokratik siyaseti getireceğine ilişkin bir anlatıya dönüşmektedir. Bunun doğal sonucu da liberal demokrasi teorisinin etkilerinin sonucunda, siyasetin elitler arası bir oyuna indirgenmesidir. Temel odak noktası burjuvazinin demokratik kurum ve süreçleri kurma ve güçlendirme konusundaki içsel kapasitesinin gerçekleşmesi olduğu için, demokratik siyaset seçim prosedürü ve kurumsal düzenlemelerle kısıtlıdır. Demokrasi tanımının

üçüncü problemi de bu demokratik siyaset kurgusunda halkın sosyal problemlerin politize edilmesiyle kurulan bir öznenen ziyade, halihazırda var olan eğilimleriyle temsil edilmesi gereken bir nesneye dönüşmesidir. Sonuç olarak, merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik yaklaşımları, kapitalizm ve demokrasi tanımlarıyla süreklilik yaratmaktadır. Kavramsallaştırmaları toplumsal mücadeleleri ve sömürü karşıtı emek hareketlerini siyaset alanının dışında bırakmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Demokrasi, Türkiye Siyaseti, Rekabetçi Otoriterlik, Merkez-Çevre.

Making Turkish Politics an Exception: The Persistence of Definitions of Capitalism and Democracy

Abstract

Certain approaches claiming to offer alternative explanations for understanding Turkish politics persistently adhere to specific definitions of capitalism and democracy. This study aims to identify the methodological and ontological commonalities in these definitions and to criticize their theoretical presuppositions. To this end, the center-periphery analysis and the concept of competitive authoritarianism are taken as examples. Both approaches define capitalism and democracy through two key ontological distinctions. On the one hand, capitalism relies on the ontological distinction between the economic and the political. This is problematic primarily because it relies on an ahistorical analysis. A historical narrative is constructed by evaluating Turkey in the absence of the bourgeoisie, who created the ontological distinction in the idealized Western case. The second issue is that, due to the ahistorical definition, the socio-political effects of capitalism, particularly relations of exploitation, are overlooked. Capitalism, in line with the liberal theoretical roots of the dissident but hegemonic approaches, is defined as enrichment through the rational and economic behavior of the bourgeoisie. The third problem concerns the obstacle to this enrichment in the case of Turkey. Capitalism is exceptional in Turkey due to a fetishized definition of the state that distorts rational and economic actions. Thus, the political aspect of state-capital relations is neglected. On the other hand, the notion of democracy is based on the ontological distinction between the state and civil society. First, this definition is problematic because it is ahistorical. The idealized and conflicting roles assigned to the bourgeoisie and the state produce a narrative in which the former is assumed to constitute democratic politics. The natural consequence of this is the reduction of politics to a game among elites as a result of the influence of the liberal theory of democracy. Since the main focus is on realizing the bourgeoisie's inherent capacity to establish and strengthen democratic institutions and processes, democratic

politics is limited to the electoral procedure and institutional arrangements. The third issue with this conceptualization of democracy is that people are transformed into objects with pre-existing tendencies needing representation, rather than as subjects constructed through the politicization of social problems in the formation of democratic politics. Consequently, both the center-periphery and competitive authoritarianism approaches reproduce continuity in their definitions of capitalism and democracy. Their frameworks exclude social struggles and anti-exploitation labor movements from the realm of politics.

Keywords: Capitalism, Democracy, Turkish Politics, Competitive Authoritarianism, Center-Periphery.

Giriş¹

Modern Türkiye'nin siyasi ve toplumsal yapısına dair bazı açıklamalarda iki tema etrafında bir süreklilik mevcuttur. Türkiye siyasal tarihi Batı Avrupa tarihinden ihraç edilmiş demokrasi ve kapitalizm kavramları etrafında kurulduğu ölçüde, bu iki kavram birbirleriyle bağlantılı ve istisnai olarak tanımlanır. Bu çalışmanın ana problemi, söz konusu sürekliliğin altında yatan ve kapitalizm ile demokrasi kavramlarını özgül bir biçimde tanımlamaya yarayan bu açıklamaların teorik ve ontolojik temellerini açığa çıkarmaktır. Bu temeller çerçevesinde kapitalizm ekonomik ve siyasal olan arasındaki ontolojik ayrım üzerinden tanımlanırken, demokrasi de devlet ve sivil toplum arasındaki ayrımın bir sonucudur. Türkiye vakasının istisnailiği bu ontolojik ayrımların olmayışına dayanır. Çalışmanın temel argümanı, birbirlerinden kopuk gibi gözüken merkez-çevre yaklaşımı ile onu aşma iddiasındaki 'yeni' bakış açılarından rekabetçi otoriterlik yaklaşımları arasında süreklilik olduğu tezine dayanmaktadır. Çalışmada sorunsallaştırılan temeller, yani devlet-toplum ve siyaset-ekonomi ontolojik ayrımları, en basit adlandırmayla 'merkez-çevre' yaklaşımlarında² ileri sürülmüş ve 'rekabetçi otoriterlik' yaklaşımları³ tarafından da verili kabul edilmiştir.

Süreklilik gösteren merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik yaklaşımları çalışmanın sınırları sebebiyle genel üst başlıklar olarak ele alınmıştır. Bu yaklaşımlara dahil edilen isimlerin aralarındaki ufak farklar ve araştırmalarının detaylı analizi metnin dışında kalmaktadır. Yalın haliyle, merkez-çevre yaklaşımları Türkiye siyasetinin temel çelişkisinin tarihsel olarak güçlü merkezi yönetim ve baskılanmış çevre arasında olduğu iddiası ile tanımlanmıştır. Rekabetçi otoriterlik yaklaşımları ise siyaseti adil ve özgür seçimler ile kurumlar arasındaki ilişkilere indirgeyerek AKP'nin 2010 sonrasındaki otoriterleşmesini tartışan yaklaşımlardır. Bu iki yaklaşım farklı tarihsel dönem ve toplumsal koşullar içerisinde liberal teorinin

dönüşümlerinden etkilenecek Türkiye siyasetini anlamlandırmaya çalışırlar. Bu halleriyle metodolojik ve ontolojik kökenleri Türkiye siyasetine özgü olmaktan çok küresel eğilimleri yansıtmaktadır. Bu anlamda, merkez-çevre yaklaşımı Soğuk Savaş dönemi içerisinde liberal teorinin kendini normatif demokrasi anlayışından sapan vakaları kavramsallaştırmak için kullanılan bir teorik yaklaşım olmuşken, rekabetçi otoriterlik ise benzer bir şekilde neoliberal dönem içerisinde otoriterliği anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Kritik nokta şudur ki, her iki teori de normatif bir sapma üzerine kuruludur. Bu sebeple metodolojik olarak norm olanla norm olmayan arasındaki fark üzerinden inşa edilirler. Aşağıda ayrıntılarıyla tartışacağımız bu yaklaşımların tamamı Türkiye’deki kapitalizm ve demokrasinin, Batı vakasından farklılaştığı ölçüde istisnai (ve çarpık) olduğunu ileri sürerler. Bu nedenle bu çalışma, aynı zamanda, farklı paradigmlar içinde kavramları ve isimleri değişse de bu iki yaklaşımın metodolojik sürekliliklere sahip olduğunu göstermektedir.

Tarih dışı ontolojik ayrımların ilkinde göre rasyonel ve ekonomik eylemlerin bir sonucu olan kapitalizm Türkiye’de güçlü bir merkezi kurumun (devlet ya da parti) keyfi eylemleri ile bozulmaktadır. Bu yaklaşımlar bir yandan Weberci kapitalizm tanımına yani kapitalizmin merkezin siyasetinden özerk şehirlerde (çevrede) burjuvaların kültürel ve ticari pratiklerinde ortaya çıktığı fikrine yaslanırken (krş. Wood, 2000), öte yandan Soğuk Savaş sırasında Sovyet tipi sosyalist kalkınma örneğine karşı rasyonel, ampirik ve tarafsız kapitalist kalkınma fikrini savunun Modernleşme Kuramı’ndan beslenmektedir (krş. Gilman, 2003). Bu teorik köklerden beslenen yaklaşımların kapitalizmi kavramsallaştırmada karşımıza çıkan problemleri sırasıyla şunlardır: (i) kapitalizmi tarih dışı bir ideal üzerinden tanımlamaları, (ii) bu tanımın sömürü ilişkilerinden azade bir zenginleşme sürecini ifade etmesi ve (iii) Türkiye’deki fetişleştirilmiş devletin kapitalist ilişkiler ile karşıt olarak konumlandırılmasıdır.

İkinci ontolojik ayrım ise devlet ile sivil toplum arasındadır. Türkiye’de sivil toplum yeterince güçlenip kendi taleplerinin korunacağı hukuksal ve kurumsal güvenceleri oluşturamadığı için devletin baskısına ve otoriterliğe boyun eğmektedir. Sivil toplumun güçsüzlüğü ve devletin ona karşı konumlanması kökenlerini Joseph Schumpeter ve Robert Dahl gibi liberal teorisyenlerde ve Modernleşme Kuramı’nda bulan prosedürel ve çoğulcu bir siyaset anlayışına yaslanmaktadır (krş. Ateş, 2023a, 2023b; Gilman, 2003). Böylelikle, radikal ve halkçı bir demokrasi anlayışına alternatif olarak, demokratik siyaset elitler arasında bir yarış ve kurumsal denge mekanizmaları çerçevesinde tanımlanmaktadır. Süreklilik gösteren

yaklaşımların demokrasi kavramı ile ilgili problemleri (i) demokrasiyi tarih dışı kavramsallaştırmaları, (ii) demokratik siyaseti elitler arası bir oyuna indirgemeleri ve (iii) halkı kurulan sosyo-politik bir kavram değil, var olan bir nesne olarak ele almalarıdır.

Türkiye siyasetini açıklarken süreklilik gösteren merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik yaklaşımları çokça eleştirilmiştir.⁴ Buna rağmen söz konusu yaklaşımların popülerliği akla onların muhalif ama hegemonik bir pozisyon oluşturduğunu getirmektedir. Galip Yalman bu pozisyonu şu şekilde tanımlamaktadır: “Söylemin *muhalif* olması ya da öyle bir iddia ile ortaya çıkması, Osmanlı’dan bu yana değişmediği varsayılan, toplumdan kopuk, toplumun taleplerine duyarsız ve ona hükmeden, gücü kendinden menkul bir devlet imgesine karşı tavır almasından; *hegemonik* olması ise, gerek bu imgeyi gerçekliğin kendisi gibi göstermedeki başarısından, gerekse de piyasa ve sivil toplumu bireysel özgürlüklerin gerçekleştirdiği, devletten bağımsız olarak var olan alanlar sunduğu ölçüde, kamuoyunun oluşumunu belirleyen bir nitelik kazanmasından kaynaklanmaktadır” (Yalman, 2002: 7-8). Muhalif ama hegemonik tanımı merkez-çevre yaklaşımı ve güçlü devlet kavramsallaştırması için yapılmış olsa da rekabetçi otoriterlik yaklaşımı için de pekâlâ geçerlidir. Çünkü, kapitalist ilişkilerin yolsuzlukla ve klientalist bağlarla yayıldığını ve merkezdeki kurumların otoriterliğinin Türkiye’de siyasal ve sosyal hayatı baskı altında tuttuğuna işaret ederken, bu yaklaşımlar muhalif ve eleştirel bir tutum almaktadır. Ancak diğer yandan, demokratik mücadelenin elitlerin yarışı ve kurumların dışında yer alan ‘halk’a yayılmasını engellemek, sınıf çatışmasını törpülemek ve kapitalist sömürüyü görünmez kılmak açısından da hegemonik olarak adlandırılabilir bir işleve sahiptir.

Bu çalışma söz konusu muhalif ama hegemonik yaklaşımların hangi metodoloji aracılığıyla Türkiye siyasetini yorumladıklarının eleştirisi ile sınırlandırılacaktır. Metodolojileri tarih dışı ayrımlara yaslandığı için Türkiye siyasetini transandantal kategorilerin ilişkileri üzerinden analiz ederler. Bu analizlere alternatif bir Türkiye siyaseti tartışması bu metnin sınırları dışında kalsa da kısaca alternatif metodolojinin sosyal bütünlük içerisinde kategorilerin birbirleriyle ilişkili tarihsel biçimler olarak ele alınması ile kurulabileceği söylenebilir. Ekonomik-siyasal ve devlet-sivil toplum ikiliklerinin ideal bir şekilde kurulmasından ziyade, bu kategorilerin topluma içkin bir ilişkisellekle tartışılması gerekir. Bu çerçevede Marksist bir metodoloji bu kategorilerin ve onların aldığı biçimlerin herhangi bir ideale ya da öze yaslanmadan analiz edilmesi imkânını sağlamaktadır. Ancak

alternatifin detaylı bir sunumu çalışmanın sınırlarını aşacağı için, buradaki eleştiriden ayrı bir metinde ele alınması gerekmektedir.

Metin iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, muhalif ama hegemonik yaklaşımların ideal Batı kapitalizminin aksine kapitalist ilişkilerin ajanı olarak burjuvazinin eksik olduğu ve bunun sebebinin de devletin ekonomi üzerindeki kontrolü olduğu iddiaları tartışılmaktadır. İdealden olandan sapma sebebiyle klientalizm ve patronajın Türkiye kapitalizminin istisnai karakteri olduğunu varsayılmaktadır. Söz konusu yaklaşımlar, siyasal ile ekonomik arasına koydukları ontolojik yaklaşımların devlete fetiş bir karakter atfetmeleri ve kapitalizmi depolitize etmeleri üzerinden eleştirilmiştir.

İkinci bölümde ise, muhalif ama hegemonik yaklaşımların Türkiye demokrasisinin ideal Batı demokrasinden sapmış olduğuna dair analizleri eleştirilmektedir. Bu yaklaşımlara göre devlet ile sivil toplumun ontolojik farkı ve bu farkı güvence altına alan burjuvazinin varlığı ile tanımlanan idealin aksine bu ayrımın gerçekleşmediği Türkiye vakası demokratik bir siyasal yapıya ulaşamamıştır. Çünkü demokratik siyasal yapı çevreden yükselen burjuvazinin adil bir biçimde seçilerek yönetilme şartı ile tanımlanır. Demokratik siyasetin prosedürel ve kurumsal bir sürece indirgenmesinin doğal sonucu, AKP'nin 'ilk döneminde' Türkiye'yi demokratikleştireceği varsayımına yol açmıştır. İkinci bölümde demokratik siyaset ve otoriterlik varsayımları üzerinden muhalif ama hegemonik yaklaşımların siyaseti kitlesiz kılmaları ve demokrasi tanımını kısıtlı bir çerçeveye hapsedmeleri eleştirilmiştir.

Türkiye Kapitalizminin İstisnailiği

Türkiye siyasetinde burjuvazinin toplumsal ilişkileri dönüştüren bir özne olamayışına dair tartışmaların ilk problemi kapitalizmin ekonomik olan ve siyasal olanın birbirinden ayrıldığı bir ideal durum olarak tanımlanmasıdır. Batı Avrupa'da kapitalizmin burjuvazinin müdahalesi ile yaratılan bu ayrım üzerinde ortaya çıktığına dayanan bu argüman, Türkiye vakasında devletin ekonomik alan üzerindeki gücü dolayısıyla bağımsız bir burjuvazinin ortaya çıkamadığını ve bu nedenle kapitalizmin istisnai olduğunu iddia eder. Batı kapitalizminden ayrılmaya göre tanımlanan istisnailik hem Osmanlı İmparatorluğu'nun geç döneminde hem de Cumhuriyet'in farklı gelişim evrelerinde süreklilik arz etmektedir. Böylelikle yolsuzluk, patronaj ve klientalizm gibi kapitalizme içkin toplumsal ekonomik ve siyasal ilişkiler patrimoniyalizm ve ahabap-çavuş (*cronism*) gibi sıfatlarla birlikte istisnai kapitalizme özgüymüş gibi sunulur. Ancak bu şekilde kavramsallaştırıldığında,

bu ilişki biçimlerinin kapitalizme dışsal değil ona içkin ilişkiler olduğu gözden kaçmaktadır.

Muhalef ama hegemonik yaklaşımların kapitalizm çerçevesinde üç problemi vardır. Bunlar tarih dışı bir kapitalizm yorumu, devlet-kapitalizm ikiliği ve kapitalizmin sömürsüz zenginleşme olarak görülmesidir. Üç problemin tartışılması amacıyla ilk olarak süreklilik gösteren literatürün Batı Avrupa ideal vakasına transandantal bakışı ele alınacaktır. İkinci olarak, muhalif ama hegemonik yaklaşımların Türkiye kapitalizmini fetiş karakter kazandırılmış bir devlet kategorisiyle zıtlık içerisinde ele almalarının yarattığı sonuçlar tartışılacaktır.

Batı Avrupa Kapitalizminin İdealize Edilmesi

Kapitalist üretim ilişkilerini kendinden önce gelen üretim ilişkilerinden farklı kılan nokta siyasal ilişkiler ile ekonomik ilişkilerin birbirinden ayrılması ve bu nedenle üretim, bölüşüm ve tüketim gibi ekonomik ilişkilerin siyasal kurum ve süreçler tarafından kontrol edilmemesidir (Burnham, 2014; Wood, 2000: 28). Bu farkın en bariz örneği üretim sırasında artı değere ekonomi dışı bir zor ile el koyulmamasıdır. Köle sahibi, devlet ya da derebeyleri gibi siyasal kurumlar ‘özgür’ işçileri genel olarak çalışmaya ya da spesifik olarak belli bir kurum ya da kişi için çalışmaya zorlamazlar. İşçi kendi ‘özgür’ iradesiyle çalışır ve salt ekonomik olarak görülen barışçıl ve eşit bir üretim ilişkisi içerisinde ürettiği artı değere el konulur. Bu nedenle kapitalist ilişkiler rasyonel bir temele sahip ve politik baskıdan kurtulmuş bir biçime sahip olurlar.

Muhalef ama hegemonik yaklaşımlar kapitalist ilişkilerin neden siyasetten bağımsız ekonomik ilişkiler biçimini aldığını ve bu biçimin etkilerini tartışmak yerine, bu tarihsel ayrımı ideal bir tip gibi ele almaktadır. Sadece görünen formun tartışmasının yapılması ve kapitalizmin kökenindeki girift sosyo-politik etkileri (değer formunun, özgür emeğin ve sermayenin değerlendirilmesinin *genelleşmesi*) görmezden gelinmesi yoluyla kapitalist ilişkiler siyasetten bağımsızmış gibi kabul edilir (Burnham, 2014; Yalman, 2009: 342). Siyasetten bağımsız bir kapitalizm tanımı sınıf çatışması, devletin işlevi, ideolojik normalleştirme, sessiz zorlama (*mute compulsion*) ve sömürü mekanizması üzerine olan tartışmaları dışlar. Kapitalizmin depolitizasyonu, Türkiye’de süreklilik gösteren yaklaşımlarla Soğuk Savaş sırasındaki Amerikan siyaset bilimi geleneğinin ortak noktasıdır. Amerikan siyaset bilimi geleneğinin temelinde yatan Modernleşme Kuramı, kapitalizmi Sovyet deneyimi ve sosyalizm tehlikesine karşı tanımlama çabası içindedir (Gilman, 2003: 57). Modernleşme kuramının lineer tarih yaklaşımına göre

kapitalizmin gelişimi ile kalkınma arasında paralellikler vardır ve kalkınmamış gelişmemiş ülkelere kapitalizm bir gelişme yolu olarak sunulur ABD hegemonyasına katkıda bulunmayı sağlar. Bu amaçla kapitalizmin eşitsizlik yaratan politik yönü görünmez kılınır ve zenginleşme, modernleşme ve kapitalizm arasında bir bağ kurulur (Gilman, 2003: 156, 185, 201). Böylelikle kapitalizmin doğmuş olduğu Batı'dan yayılması dünyanın geri kalanına da modernlik ve zenginleşme getirecektir, elbette eğer doğru yol olan ABD vakası örnek alınır.

Söz konusu misyon ve onun altında yatan ideal kapitalizm tanımının Türkiye'deki merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik gibi yaklaşımlar üzerindeki etkisi açıktır.⁵ Bu yaklaşımlar açısından da kapitalist ilişkiler Batı Avrupa'da içsel ve zorunlu nedenlerden oluşmuş ve buradan dünyanın geri kalanına yayılmıştır. Ancak bu yayılma esnasında doğru yolun takip edilmediği vakalarda kapitalizmin zenginleşme ve modernleşme arasındaki bağ zayıflamıştır. Muhafazakar ama hegemonik yaklaşımlar için Türkiye vakasının istisnailiği burada yatar: Yapısal koşulların farklılığı sadece kapitalizmin doğuşu sürecini etkilememiş, aynı zamanda Osmanlı ile onun mirasçısı Türkiye vakalarının kapitalizmi çarpık ve istisnai olarak deneyimlemesine yol açmıştır (Ahmad, 2002; Buğra, 1994; Esen vd., 2023; Heper, 2015; Keyder, 2010; Mardin, 2016b; Özbudun, 2013; Taş, 2015).

Metin Heper'e (2015: 27-37) göre derece farkları ve ontolojik farklar tarihsel süreçteki ayrımları açıklar. Fransa ve İngiltere arasındaki tarihsel ayrım benzer patikalar arasındaki yoğunluk farklılaşması anlamındaki derece farkı iken, Osmanlı her ikisine göre ontolojik bir farka sahiptir. Bu sebeple de Osmanlı ve Türkiye vakalarında siyasal ve ekonomik olan arasındaki ilişki ideal olan örneklerden farklı sonuçlar göstermiştir. Avrupa vakasında siyasal ile ekonomik olanın ayrılması merkezi otorite ile toplumsal aktörler arasındaki ilişkinin niteliğinden kaynaklanır. Merkezi otoritenin güçsüzlüğü, çevredeki siyasi aktörlerin, özellikle burjuvazinin, siyasal ve ekonomik güçlerini koruyabilmelerini sağlamıştır (Heper, 2015: 37). Batı Avrupa örneklerinde mutlak aşkinci yani bütün topluma karşı kendi öncel çıkarlarını ileri süren bir devlet ortaya çıkmamıştır. Devletin toplum üzerinde bu şekilde baskı kuramaması sayesinde burjuvazi ve onların girişimci eylemleri kendilerine yer bulabilmiştir. Hatta çeşitli tarihsel dönemlerde izlediği farklı politikalarla devlet bu girişimciliği desteklemiştir (Heper, 2015: 169). Burjuvaların gücü Batı Avrupa'da kapitalizmin doğmasını sağlarken, Türkiye'de bağımsız bir burjuvazinin yokluğu ona istisnai bir karakter verir.

Şerif Mardin de benzer bir şekilde ideal vaka ve onun içsel niteliklerine referans verir. Ancak Heper'in aksine burjuvazinin güçlenişi devlet-toplum ilişkisinden ziyade feodal toplumsal ilişkilerden kaynaklanır (Mardin, 2016a: 10). Feodalizmin parçalı siyasal yapısı nedeniyle kilise, yerel feodal beyler ve özgür şehirler gibi farklı güç odakları oluşmuş ve bunlar merkezi iktidarın çevre üzerinde mutlak bir hakimiyet elde etmesini engellemişlerdir. Çevrenin en önemli kurumu kent yaşamını ifade eden *civitas* (Lat.) sözcüğünden türeyen ve özgür kentlerin feodal siyasal yapıdaki hak ve imtiyazlarını vurgulayan sivil toplum olmuştur (Mardin, 2016a: 9-11). Sivil toplumda yaşayan kentliler, başka bir ifadeyle kentsoylu burjuvalar, kendi uğraşlarını ifa edebilecekleri özerk bir alan elde etmişlerdir. Sivil toplumdaki girişimcilikleri yani ticari ve düşünsel aktiviteleri sadece merkez karşısındaki güçlerini ifade etmemiş, aynı zamanda kapitalizmin gelişiminde de rol oynamıştır.

İster devletin niteliğinden isterse de feodal toplumsal ilişkilerden kaynaklansın, kapitalizmin doğuşu Batı'da burjuvazinin ortaya çıkışına bağlı olarak kabul edilmiştir. Burjuvazi bir sınıf olarak sadece iktisadi ilişkilerin değil aynı zamanda siyasi hakların da taşıyıcı öznesi olarak görüldüğü için devletin karşısındaki özerk alanı sadece kapitalizmin değil demokrasinin de gelişiminin de sebebi olarak görülmüştür. Gelecek bölümde demokrasi kavramını tartışırken üzerinde duracağımız gibi demokrasi de devlete karşı özerk siyasal alan yaratılmasından kaynaklanır. Kapitalizm ve demokrasi arasındaki bu bağ, kapitalizmin sömürü ve şiddetini saklamaya ve onu ahlaki bir *iyi* olan demokratik siyasetle bağlantılı olarak tanımlamaya yarar. Bu analizler, diğer yandan da hem burjuvaziye hem de merkezi otoriteye siyasi haklar konusunda baskı yapan halk ayaklanmalarını tamamiyle görmezden gelmektedir. Böylelikle bu yaklaşımlar aşamacı tarih fikrine yasalanarak bütün toplumsal çatışma ve mücadeleleri yok sayarak homojen ve evrensel bir öznenin varlığına dayanır. Bu özne ile bağlantılı olarak, diğer yandan, burjuvaziye ötsel bir misyon atfedilmektedir – siyaseten özgürleştirici ve liberal değerlerin koruyucu olma misyonu. Bu iki sebep nedeniyle muhalif ama hegemonik yaklaşımlar tarih dışı bir özcülükle maluldür. Özcü kapitalizm, ideal burjuvaziye atfedilen bu tarih dışı yani Batı'da da varlığı müphem özün üzerinde yükselir. Türkiye vakası bu tarih dışı kurguya dayanarak analiz edilir (benzer eleştiriler için bkz. Dinler, 2003: 27; Güngen ve Erten, 2005: 7; Yalman, 2009: 25). İdeal kapitalizm analizi, aynı Modernleşme Okulu gibi, Weberci bir kapitalizm okumasına dayanır.

Weberci kapitalizm anlatısı iki açıdan problemlidir. İlk olarak Weber için kapitalizm doğal bir davranış olan kâr amacı gütmeye biçimindeki rasyonel

ekonomik eylemin sonucudur (Teschke, 2005: 10). Bu eylemi doğal kılması yoluyla Weber, bütün ticari aktiviteleri kapitalizmle bağlantılandırabilmiştir. Böylelikle sermaye birikimi ya da değer formu gibi kapitalizme özgü olan ve kâr ile zenginlikten farklı olan biçimler görmezden gelindiği için kapitalizm Batı toplumunun tarihsel bir ereği olur. İkinci sorun da bu ereksellikte yatmaktadır. Wood'un (2000: 147) ifade ettiği üzere, Weber için kapitalizmin nüveleri antik çağlardan bugüne *Batı toplumunda* bulunmaktadır. Antik Yunan'daki ticaret ilişkileri kapitalizmin özünde yer alır ve bunun gelişmesine çeşitli toplumsal ve siyasal müdahaleler engel olmuştur. Kapitalizmin önündeki engellerin kalkmasını feodalitenin özgür kentlerinde siyasal ve hukuksal özgürlüğüne kavuşmuş olan burjuvazi sağlamıştır (Wood, 2000: 154). Yani Weber için rasyonel ekonomik eylem kapasitesi burjuvaziye özgüdür. Sonuç olarak Weberci kapitalizm anlatısı hem Batı'nın özünden kaynaklanması sebebiyle Batı-merkezci hem de lineer bir ilerleme ve erekselliğe dayanması nedeniyle de tarih dışı bir anlatıya sahip olur (Wood, 2000: 146). Bu ideallik diğer coğrafyaların deneyimlerinin çeşitliliğini yok saymanın ötesinde Batı'da farklı kapitalistleşme deneyimlerini de görmezden gelir (bkz. Teschke, 2005). Söz konusu körlük merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik yaklaşımları tarafından miras alınmıştır.

Türkiye'de Devlet-Burjuva İlişkilerinin Çarpık Karakteri

Muhalf ama hegemonik yaklaşımlar için Türkiye kapitalizminin analizi burjuvazinin eylemleri tarafından yaratılan ideal bir kapitalizm kategorisinden yola çıkarak yapılmaktadır (Düzgün, 2012: 125). Merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik yaklaşımları Türkiye kapitalizminin halini bir sınıf olarak burjuvazinin yokluğunun sonuçları üzerinden tartışmaktadır. Burjuvazinin bir sınıf olarak kendini var edemeyişi güçlü devletin baskısıyla açıklanır. Böylelikle devlet ile burjuvazi arasındaki ilişkinin sonucunda çelişen çıkarları güden aktörler arasında asimetrik bir ikilik oluşur (Yalman, 2009: 342). Bu durum muhالف ama hegemonik yaklaşımların temelinde yatan problemlerin ikincisini oluşturur: Devletin tarih dışı bir şekilde fetişleştirilmesi.

Devlet-burjuvazi ikiliğini kurarken hem merkez-çevre hem de rekabetçi otoriterlik yaklaşımları devleti verili bir aktör olarak alırlar ve ona bir rasyonalite ve irade atfedeler. Ampirik bir düzeyde, devlet meşru bir biçimde kullanabildiği 'zor'uyla ve bürokratik aygıtları ve kişileriyle bir 'şey' gibi gözükür. Bu ampirik varlık, kendinden menkul bir şekilde, kendi varlığını devam ettirecek strateji ve çıkarlara sahip olup, iradesi aracılığıyla bunları dayatma kudretine sahiptir. Kendine ait çıkarlarının olması ve bu

çıkarların aracılığıyla farklı toplumsal gruplarla çatışması ya da uzlaşması devleti toplumun dışına yerleştirir. Böylelikle burjuvazi ve devlet arasında kurulan ikilik aslında toplum ve devlet arasındaki ikiliğin uzantısı olur. Ampirik düzeyle ile sınırlı kalındığı sürece devletin siyasal ve toplumsal ilişkilerin ötesinde topluma dışsal ve hatta karşıt bir iradeye sahipmiş gibi gözükmesi bir dereceye kadar gerçekmiş gibi görünür (Clarke, 1991: 185-6; Corrigan, vd. 1980: 12-13; Poulantzas, 2000: 12). Devlet yapısal ve tarihsel bir süreç olarak ele alındığında, yani devlet kavramının kendisi verili kabul edilmeyip sorgulandığında, bu görünümün aslında fetiş bir karaktere sahip olduğu açığa çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle toplumsal ilişkilerin sonucunda devletin tarihsel olarak aldığı bir biçim, tarihsel ve toplumsal boyutlarından soyutlanmakta ve devletin genel karakteri olarak sunulmaktadır. Devletin fetişleştirilmesi, Türkiye toplumsal düzeninin analizinde devletin ve sınıfların karşılıklı birbirlerini kuran ilişkiselliğini ıskalamaya yol açar (Yalman, 2009). Fetiş devlet bir yandan merkez-çevre yaklaşımlarında güçlü devlet geleneğine diğer yandan da rekabetçi otoriterlik yaklaşımlarında analiz dışında kalan ama verili kabul edilen bir 'gölge fenomene' dönüşse de bu yaklaşımların kapitalizm analizini benzer bir şekilde etkilemektedir. Bu nedenle devletin bir analiz nesnesi olarak nasıl anlaşıldığı Türkiye kapitalizminin nasıl kavramsallaştırılacağına bir üst belirleyendir.

Merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik yaklaşımları için Türkiye kapitalizminin istisnailiği Osmanlı'dan miras alınan patrimonyal ve güçlü devletin bir sonucudur. Klasik Osmanlı mülkiyet düzeninde, üretim araçlarının en önemlisi olan toprak Sultan'ın mülkiyetindedir (Mardin, 2015a: 110; 2016b: 43). Bu sayede Sultan ekonomik aktiviteleri kontrol eder ve zenginliğe el koyar. Sultan'ın çıkarları ve istekleri toplumdaki diğer güçlerden üstündür. Bu Heper'in (2015: 238) aşkın devlet tanımına örnektir. Aşkınlık, Sultan'ın toplumun dışında ve ondan üstün bir yerde konumlandığını vurgular. Devlet toplumda gerçekleşen bütün süreçlerin mutlak belirleyendir. Bunun sonucu olarak Türkiye kapitalizmi her zaman kendinden menkul güçlü bir merkezi otorite aracılığıyla tanımlanmıştır. Bu iki anlama gelir. Bir yandan kapitalizmin ana aktörü olan burjuvazi ve devlet, yani merkez, eliyle yaratılmıştır ve varlık koşulu merkeze bağlıdır (Ahmad, 2002: 43-46; Buğra, 1994: 36 vd.; Keyder, 2010: 82). Diğer yandan ise kapitalizmin gelişimi, küresel birikim rejimiyle bağlantılı olarak farklı ekonomik yönetim biçimlerinin uyarlanması burjuvazinin değil, devletin çıkar ve istekleriyle gerçekleştirmiştir (bkz. Heper, 2015: 172-5). Bu nedenle burjuvazinin dönüşümü ya da sermaye birikimi de devletin çıkar ve isteklerine bağlıdır.

Türkiye kapitalizminin fetişleştirilmiş bir devlet aracılığıyla tanımlanması iki noktada problem yaratmaktadır. İlk problem tarihseldir. Devlet geleneğinin Osmanlı klasik düzeninden günümüze kadar gösterdiği süreklilik iddiası devletin tarihsel süreç içerisinde aldığı biçimsel değişiklikleri görmezden gelmektedir. Örneğin modernleşme ve kapitalistleşme sürecinde devletin yeni aldığı sınıf-tarafsız gayrişahsi biçimin yarattığı büyük kopuş bu anlatılarda önemsiz hale gelir. Yukarıda alıntılanan Klasik Osmanlı düzenindeki Sultan fetiş devletin süreklilik gösteren bir mantığı olarak kavranır. Çünkü muhalif ama hegemonik yaklaşımlar kişiselleştirmiş devlet iktidarı ile gayrişahsileşmiş iktidar arasındaki ayrımı tamamen görmezden gelmektedir. Osmanlı klasik düzeninin bozulmasının, kapitalist ilişkilerin yaygınlaşmasının ve Cumhuriyet'in ilanından sonra da devlet aynı patrimonyal karakterini ve onun ekonomik ve siyasi sonuçlarını sürdürmüştür (Heper, 1991: 13; Mardin, 2016b: 38; Özbudun, 2013: 6 vd.; Tachau, 2002: 39). Hatta bu süreklilik bu devletin temsilcileri olan bürokrasinin siyasi gücünün 2000'li yıllardaki çöküşüyle son bulmamış ve AKP'nin merkezdeki aktör olarak yerini almasıyla patrimonyal kapitalizm devam etmiştir (Esen vd., 2023: 50).

Fetiş karaktere sahip devletin neden olduğu ikinci problem ise devletin toplum üzerindeki kudreti ile ilgilidir. Devlet sınıfsal ilişkilere dışsallaştırılırken aynı zamanda küresel kapitalimin dönüşümlerinden de bağımsız bir varlık haline gelir. Küresel kapitalist ilişkiler ve sermaye akışlarının devlet üzerinde çizdiği sınırlar ve bu yapısal koşulların sınıfsal ilişkilere yansıması tamamen göz ardı edilmektedir (Bedirhanoğlu, 2021; Dinler, 2003; Yalman, 2009). Böylelikle burjuvazinin küresel koşullara verdiği tepkiler ve devlet mekanizmasından beklentileri gibi sınıfsal ilişkiler devletin kendi çıkarları ve isteklerine yorulmaktadır.

Türkiye kapitalizmi analizinin bir yönü güçlü devlet geleneğinin iken, diğer yönü yine tarihselliğinden soyutlanmış güçsüz burjuvazidir. Çünkü güçlü merkez, merkez dışındaki elitlerin siyasi ve ekonomik açıdan güçlenmesini önlemiştir. İdeal addedilen Batı'nın aksine Osmanlı'da çevrenin yönetsel ve siyasal güç veya özerklik elde edebileceği bir sivil toplum ortaya çıkmamıştır (Mardin, 2016b: 29, 38). Böylelikle burjuvazi ticari ve üretim faaliyetlerinde bulunamamış, sermaye biriktirememiş ve içsel olarak haiz olduğu kapitalist ilişkileri geliştirememiştir (Heper, 1991: 14; 2015: 169; krş. Düzgün, 2012: 128-9). Mardin'in ifadesiyle: "Fazla zenginleşen hükümet memurlarının servetine el konurdu. (...) Zenginleşme olanakları en çok olan memurların hiçbir zaman fazla malları birikemezdi, çünkü bunlar -prensipten itibaren- mücevherleri ile birlikte, sahipleri öldüğü zaman devlete kalırdı"

(Mardin, 2015b: 49-50). Osmanlı eşrafi merkezin bu gücü nedeniyle yatırım yapma, risk alma ve sermaye biriktirme gibi burjuvaziye özgü davranış kalıplarını geliştirememiştir (Heper, 2015: 80). Sonuç olarak kapitalizm Osmanlı'nın toplumsal ve siyasal yapısına yabancı kalmıştır. Bu durum da muhalif ama hegemonik yaklaşımların kapitalizm kavramsallaştırmalarının üçüncü problemine işaret eder. Üçüncü problem kapitalizmin sömürüden arındırılmış bir zenginleşme aracı olarak kurgulanmasıdır. Bunun sonucunda burjuvazinin güçsüz kaldığı vakalarda, kapitalizm istisnai olarak çarpık ve eşitsiz bir 'zenginleşmeye' neden olduğu iddia edilir.

Türkiye istisnasında burjuvazinin güçsüzlüğü onun ekonomik birikimi amaçlamasından ziyade siyasi güç ve rant elde etmeye çabalamasına yol açmıştır (Mardin, 2016b: 41; Yalçın-Mousseau, 2006: 299). Daha Osmanlı döneminden itibaren eşraf ve burjuvazi siyasi güç ve rant aracılığıyla elde ettiği imtiyazlarla zenginleşmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle burjuvazinin ana pratiği Türkiye örneğinde klientalizm ve patronaj olmuştur. Böylelikle Türkiye kapitalizmi de Batı'daki ekonomik ilişkiler ve birikimin aksine siyasal bir bağımlılıkla tanımlanmıştır (Mardin, 2016b: 53-54; krş. Yalman, 2009: 25). Elbette Türkiye kapitalizmine ilişkin bu yorumlarda eleştirilen nokta patronaj ağları ve klientalizmin Türkiye'ye yabancı olduğu ya da bu örüntülerin öneminin abartıldığına dair değildir. Hegemonik yaklaşımların patronaj ve klientalizme dair yorumlarının eleştirisi söz konusu örüntülerin kapitalizmde yer almadığı ve Türkiye vakasının spesifikliğinin bir ürünü olmalarıdır. Halbuki bu örüntüler kapitalizmde dışsal değildir. Patronaj ilişkileri sermaye birikim sürecine içkindir ve devlet-sınıf ilişkileri kendi kendine sermaye birikimi sağlayan burjuvazi imgesine yaslanarak anlaşılamaz. Diğer bir deyişle, Türkiye'deki bu örüntüler onun istisnailiğinden kaynaklanmaz ve kapitalizmin kendisiyle de bağlantılıdır. Kapitalizm ve bu örüntüler arasındaki bağlantıyı görmezden geldikleri için, bu yaklaşımlar, Türkiye'nin ideal kapitalizme yaklaştığını düşündükleri dönemlerde bu örüntülerin son bulmasını beklemişlerdir.

1980'lerin başındaki neoliberalleşme süreci ve 2000'lerin başında İslami burjuvazinin yükselişi ideal kapitalizme yaklaşılabilecek ve böylelikle bu örüntülerin son bulacağı dönemler olarak yorumlanmıştır. Neoliberalleşme süreci Türkiye'de 1980 askeri darbesi ve onu takip eden ANAP iktidarı ile ortaya çıkmıştır. Yapısal uyum programlarında maddileşen neoliberalleşmenin birbiriyle bağlantılı iki hedef aracılığıyla Türkiye'yi ideal kapitalizme yaklaştıracığı düşünülmüştür. Bir yandan devletin baskısından kurtarılmış bir piyasanın kendi işleyişine bırakılması ve diğer yandan ise

uluslararası kapitalist sisteme entegrasyonun sonucunda Türkiye vakasına özgü örüntülerin son bulacağı ve kapitalizmin zenginlik ve refah getireceği iddia edilmiştir (benzer eleştiriler için bkz. Dinler, 2004: 58; Yalman, 2009: 4-6, 254). ANAP'ın teknokratik yani siyasal antagonizmadan kopmuş gibi gözüken yönetim biçimi; finansallaşma, özelleştirme ve piyasalaştırma (deregülasyon) üçlüsünden oluşan neoliberalleşme çabası ve merkeze karşı güçsüz kalmış olan burjuvaziye ve muhafazakârlara yaslanması Türkiye kapitalizmi açısından büyük bir kopuş olarak yorumlanmıştır (Göle, 1997: 47; Gümüşçü ve Sert, 2009: 963; Ercan ve Öniş, 2001: 110; Ergüder, 1991: 160; Kalaycıoğlu, 2002: 45-6; Öncü ve Gökçe, 1991: 99; Tachau, 2002: 42). Ancak 1980'lerin ikinci yarısında ve 1990'larda ekonomik krizlerin ve yolsuzluğun yaygınlaşması, hegemonik yaklaşımlarının sözde ideal kapitalizme yaklaşma çabalarının patronaj ağları ve klientalizmi bitireceğine dair naif inançlarının gerçekçi olmadığını göstermiştir (Ergüder, 1991: 161; Kalaycıoğlu, 2002: 56; krş. Yalman, 2009: 273-4).

Bu naif inanca dair ikinci örnek ise MÜSİAD'ın ve AKP iktidarının patronaj ve klientalizm örüntülerine son vereceğidir. Anadolu burjuvazisinin çatı örgütü olup İstanbul burjuvazisinin kurumu TÜSİAD'ı devlet imkanları ile sermaye birikimi yaptığı için eleştiren MÜSİAD demokratikleşme ve küresel kapitalist sisteme entegrasyon yolunda aranan özne olarak görülmüştür. AKP'nin bu inanca katkısı ise partinin MÜSİAD ve uluslararası kapitalizmin kurumlarıyla olan bağıdır. Özellikle uluslararası kapitalizmin kurumları (örneğin AB ve IMF gibi) ile olan bağın, güçlü merkezin tehdit algısına karşı kaldıraç işlevi göreceği ve böylelikle kapitalist "reformun" gerçekleşeceği umulmaktadır. Öyleyse bu ikinci fırsatı kavramsallaştırırken, küresel kapitalist sistemde önemli rol oynayan kurumlara Türkiye kapitalizminin ideale yaklaştırılmasında ve patronaj ile klientalizmin son bulmasında önemli bir rol atfedilir (krş. Savran, 2006: 54).

2010'lardan sonra gittikçe belirginleşen patronaj ve klientalizm ile küresel kapitalizme entegrasyon konusunda yaşanan problemler muhalif ama hegemonik yaklaşımların naif inançlarının çözülmesine yol açmıştır. ANAP örneğindeki gibi yakın sermaye gruplarıyla kurulan ilişkilerin patronaj ve klientalizm biçimini alması yolsuzluk örneklerini oluştururken (Esen ve Gümüşçü, 2021: 1076), AB ile yaşanan sorunlar ve para politikasında ana akım neo-klasik iktisada alternatif arayışları entegrasyon sorunlarına yol açar. Öyleyse, hegemonik yaklaşımlar açısından Türkiye'de kapitalizmin yaygınlaşmasında olduğu gibi, neoliberal dönemde de devlet eliyle burjuvalar yaratılmış ve bu burjuvalar özgür bir biçimde rasyonel ekonomik

ilişkilerin peşinde koşmak yerine devletle ilişkili hale gelmişlerdir (Taş, 2015: 785-786). Sermaye birikim süreçleri siyasal ilişkilere dışsal olarak konumlandırıldığında patronaj ilişkilerin ve klientalist örüntülerin ekonomik ilişkilerin siyasetle ile kirlenmesi olarak görülmesine yol açar. Ancak, sermaye birikim süreçleri siyasal iktidardan bağımsız değildir ve hatta tam tersine sermaye birikim döngüsünün hızlandırılması siyasal iktidara ihtiyaç duyar. Dolayısıyla, sermaye birikim rejimi ile siyasal iktidar arasındaki ilişkiyi dışsallık şeklinde değil birbirini karşılıklı olarak yeniden üreten olgular olarak anladığımız zaman otoriterleşme ve kapitalizm arasındaki ilişkiyi anlamlı kılacak araçlara ulaşabiliriz.

Bu yaklaşımların ideal kapitalizmin yolsuzluk örüntülerinden azade olduğuna dair naif inançları neoliberalleşme sürecinin küresel çapta ekonomik olanı siyasal olandan koparacağına dair teorik iddiadan kaynaklanır. Neoliberalizmin Keynesyen refah devletinin eleştirisi ve piyasanın devlet güdümünden kurtarılmasına ilişkin ideolojik sunumu ekonomik ile siyasal arasındaki ontolojik ayrımı yeniden üretmeyi amaçlamaktadır. Neoliberal kurguda ekonomik kararlar devletin siyasi kararlarından bağımsızmış gibi sunulur. Her ne kadar bu bağımsızlık uzmanlık ve teknokrasi referanslarını içerse de aslında ekonomik kararların başka bir biçimde politizasyonudur. Çünkü siyasi kararlardan bağımsızlık belli toplumsal grupların ekonomik karar alma mekanizmalarından dışlanması ve bu sayede yönetsel ve ekonomik krizlerin engellenmesi ve aşılabilmesi anlamına gelmektedir (Bruff, 2014: 121; Burnham, 2014: 194-198; Tansel, 2017: 1-2). Neoliberalizm bu anlamda ekonomik olanın siyasal olandan ayrılması değil, ikisi arasındaki bağlantının yeniden kurgulanmasıdır. Diğer bir deyişle, neoliberalleşme sürecinin kendisi siyasal olandan bağımsız olmaktan öte ekonomik ilişkilerin ideolojik olarak güçlendirilmiş bir sınıf tahakkümüyle biçimlendirilmesidir.

Hegemonik yaklaşımlardaki bu sorun neoliberalizmin temelinde yatan teorik iddiaların politik mahiyetini görmezden gelmekten kaynaklanmaktadır. Merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik yaklaşımları neoliberalizme dair ana akım söylemleri içselleştirmiş ve bu politikaların sınıf-tarafli varsayımlarının politik veçhelerini yok saymışlardır. Her ne kadar neoliberal pratikler sınıfsal ilişkilerin bir sonucu olarak tarihsel süreçte ve farklı siyasal ve toplumsal ilişkiler ile değişse de (Peck, 2010: 7 vd.) sınıf tahakkümü onun genel çerçevesini oluşturur. Bu sınıf tahakkümü, neoliberalizmin güçlü bir devlet tarafından düzenlenen piyasanın öncülüğünde ilişkilerin ve kurumların sermaye lehine dönüşümü anlamına gelir (bkz. Gamble, 2006). Neoliberalleşme siyasal ve ekonomik olan arasındaki ayrımın devlet eliyle

pekiştirilmesidir. Benzer bir şekilde, Türkiye’de neoliberalleşme süreci yapısal reformlar aracılığıyla devlet eliyle yönetildiğinde bile hegemonik yaklaşımlar süreci eleştirmez. Bu yaklaşımlar için eleştiri neoliberalleşmenin kendisine değil, devlet müdahalesinin neoliberal ortodoksiden sapmasıdır. Bu nedenle örneğin AKP’nin seçimleri kazanmak ve gücü elinde tutabilmek amacıyla merkez bankası bağımsızlığının ihlaline, yolsuzluğa, patronaj ilişkilerine ve klientalizme başvurusu ideal kapitalizmden ve doğal olarak onun refah yaratıcı potansiyelinde sapma olarak gözüktür (Esen vd., 2023). Ancak buna karşılık, neoliberalleşme sürecinde emek süreçlerinde artan sömürü ve güvencesizlik ise kapitalist zenginleşmeye ve ekonomik rasyonel eylemlerin gerekliliğine uygundur.

Neoliberalizmin siyasal olanla ilişki düşünüldüğü zaman Batı vakasını özgül kıldığı söylenen burjuvazinin davranış örüntüleri ve ekonomik olanın bağımsızlığının gerçek dışı bir kurmaca olduğu açığa çıkar. Bu nedenle Türkiye kapitalizminin analizi aslında dünya siyaset sahnesinde hiç var olmamış bir burjuvazinin ve sömürüden arındırılmış bir kapitalizmin beyhude bir arayışı olmaktadır. Türkiye kapitalizminin özgül yanlarını siyasal ve toplumsal ilişkiler bağlamında kavramsallaştırmak yerine hegemonik yaklaşımlar tarihsiz ve idealist bir anlatı yaratırlar. Dolayısıyla, merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik yaklaşımları Türkiye kapitalizminin istisnai karakterini burjuvazinin güçsüzlüğünde bulurlar. Bu eksikliği bulmalarının kökeninde kapitalizmi siyasal olan ile ekonomik olan arasındaki ontolojik ayrım üzerinden kurgulamaları yatmaktadır. Muhalif ama hegemonik yaklaşımlar bu ayrımın olduğunu düşündükleri Batı vakasını ideal kılarken, bu ideale göre bir Türkiye kapitalizmi değerlendirmesi yaparlar.

Bu yaklaşımlar, Türkiye’de burjuvazinin eksikliğinin sadece kapitalizmin değil, aynı zamanda demokrasinin de istisnai bir karaktere sahip olmasında rol oynadığını savunurlar. İdeal Batı vakasına bakılarak keşfedilen burjuvazi, çevreden yükselen özneler olarak merkezin gücüne karşı demokratikleşme sürecini gerçekleştirebilir. Gelecek bölümde, burjuvazi-demokrasi ilişkisini otoriterlik teması çerçevesinde ele alıp, hegemonik yaklaşımların Türkiye demokrasisinin istisnai karakterini nasıl vurguladıklarını tartışacağız.

İdealize Edilmiş Demokratik Siyaset ve Türkiye Vakası

Burjuvaziye atfedilmiş iki tarih dışı rolden ilki burjuvazinin bir sınıf olarak ekonomik rasyonel eylemi siyasal keyfi eylemden ayırıp kapitalizmin ideal bir şekilde pratik edilebilmesini sağlayan özne olduğu iddiasıdır. Bununla bağlantılı bir biçimde, burjuvazinin varlığına biçilmiş ikinci rol de merkezdeki

bir kurumun (devlet ya da parti) otoriter gücüne karşı demokratik siyaseti kurma potansiyeline sahip olmasıdır. İdealleştirilen burjuvazi iktisadi ilişkilerin yanı sıra siyasi hakların da taşıyıcı öznesi olarak resmedilir. Merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik yaklaşımları açısından bu temsil, burjuvazinin devletin karşısında yer alan bir aktör olarak konumlandığı imgesini yaratır. Burjuvazi devletin karşısında konumlandığı ölçüde siyasi çıkarlarının verili bir şekilde demokratikleşmeye hizmet edeceği varsayılır. Tüm bu varsayımsal kurgu kendisini teorik olarak devlet ile sivil toplum arasındaki ontolojik ayırıda bulur.⁶ Bu ayrıma göre devletin yani merkezin siyaseti otoriter iken, sivil toplumun yani çevrenin siyaseti demokratiktir.

Demokratik siyasetin çevrede temellenmesi sebebiyle hegemonik yaklaşımların Türkiye demokrasisine ilişkin tartışmalarında çevredeki elitlerin yükseldiği anlar demokratikleşme hamleleri olarak görülür. Muhalif ama hegemonik yaklaşımların AKP iktidarının ilk yıllarındaki demokratikleşme potansiyeline işaret etmelerinin sebebi budur. 2000’li yıllarında başındaki bu dönem, Türkiye demokrasisinin istisnai karakterinden bir *sapma* olarak yorumlanır. Çevreden yükselen burjuvazinin talepleri ve Batı ile entegrasyonun hız kazanması çerçevesinde demokratikleşme potansiyeli taşıyan bu dönemin yarattığı sapma, muhalif ama hegemonik yaklaşımların demokratikleşme sürecini devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkiye indirgemelerinin sonucunda AKP’yi demokratikleşme siyasetinin öznesi olarak görmelerine yol açmıştır. Bunun yanı sıra, AKP’nin demokratik karakterine ilişkin yaptıkları vurgu göstermektedir ki demokratik siyaset merkeze karşı dengeleyici kurumlara ve demokrasi oyununun prosedürel süreçlerinin (temsil ve seçim mekanizmaları) belirlenmesi ve korunması ölçütlerine bağlıdır. Bu tanımlarıyla, hegemonik yaklaşımlar demokratik siyasette halka değil temsil sürecine ve demokratik kurumlara odaklanırlar ve böylelikle Türkiye’deki otoriterliğe alternatif olarak sadece elit siyasetini önerebilirler.

Burada özetlendiği haliyle muhalif ama hegemonik yaklaşımların demokrasi kavramsallaştırmasında üç problem vardır. Bunlar tarih dışı bir demokrasi kuramına yaslanmaları, demokratik siyasetin elitler arasında bir oyun olarak algılanması ve halkın bu tabloda pasif bir nesne olarak ele alınmasıdır. Bu üç problem, ilk olarak, merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik yaklaşımlarının etkilendiği liberal demokrasi kuramı üzerinden tartışılacaktır. İkinci olarak, İslami burjuvazi ve AKP’nin yükselişinin nasıl demokratik siyaset olarak adlandırıldığı açıklanacaktır.

Elitler Arası Bir Oyun Olarak Demokratik Siyaset

Merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik yaklaşımları, Türkiye kapitalizmine benzer bir şekilde, demokrasiyi de toplumsal dinamiklerin farklılaşmasından dolayı idealleştirilmiş Batı vakasından sapma üzerinden açıklamaktadır. Demokrasi konusunda bu sapmayı devlet ile sivil toplum arasındaki ontolojik ayrımın Türkiye vakasındaki eksikliği yaratır. Her ne kadar Türkiye vakasında demokratik kurumların tarihi 19. yüzyıla kadar uzansa da devlet ve merkezin otoriterliği süreklidir. Muhafazakar ama hegemonik yaklaşımların bu sapmaya dair yorumları liberal demokrasi kuramına dayanır.

Liberalizm kendisini bireysel özgürlüklerin teorisi olarak sunsa da liberal siyaset kurgusu bu iddianın tam aksine anti-demokratik bir temele sahiptir. Liberalizmin temsile dayalı siyaset kurgusu *demosun* gücünü sınırlar, halkı siyasal sahneden dışlar ve siyasal kararları parti elitlerine ya da teknokratlara bırakır. Popülerleşen liberal demokrasinin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki ilk kuramcıları halkın siyasetten dışlanması örneklerini sunmuşlardır. Prosedürel bir demokrasi tanımı yapan Joseph Schumpeter (2003: 269 vd.) halkta demokratik ve rasyonel bir özün kendiliğinden bulunmadığını ve bu sebeple demokrasinin önceden belirlenmiş süreçlerden ibaret olması gerektiğini ileri sürer. Bu tanım demokrasinin, elitlerin adil ve özgür seçimler aracılığıyla iktidar için rekabet edebilecekleri süreçlerin belirlenmesi ve kurumsallaştırılması ile ilgili olması anlamına gelir. Benzer bir biçimde Robert Dahl (1971) da politik rekabet ve katılıma yaptığı vurgu ile demokrasiyi süreç olarak tanımlar. Dahl'ın kavramsallaştırmasının temelinde de demokrasi, seçimler ve elitlerin temsili yer almaktadır.

Bir yandan, seçim vurgusu halkın siyasete olan etkilerini azaltmaya yarar. Bu etkinin azaltılması yönetsel bir tartışma aracılığıyla meşrulaştırılır. Klasik (Antik) demokrasi kuramının temelinde yatan yönetime doğrudan katılım gerçekçi ve mümkün olmamakla eleştirilir. Buna karşın ampirist ve pozitivist bir metodolojiye vurgu yapan liberal demokrasi kuramı temsile dayanan gerçekçi demokrasinin ve bu temsilin niteliklerinin tartışılması gerektiğini ileri sürer (benzer bir eleştiri için bkz. Ateş, 2023b: 394; Gilman, 2003: 48; Köker, 1990: 41). Bu sayede demokratik siyaset metodolojik olarak halkın siyasi pratiklerini elitlerin seçimiyle sınırlandırır. Böylelikle, liberalizmin kitle hareketlerine spesifik olarak da sınıf çatışmasına verdiği tepki olan halkın siyasal hareketliliği korkusu liberal demokrasi kuramının temelini oluşturmuş olur (krş. Ateş, 2023a; Savran, 2006).

Diğer yandan ise seçimler devletin yani merkezi otoritenin çevre ya da sivil toplum üzerinde mutlak hakimiyet kurmasını engeller. Bir başka deyişle, bu

demokrasi tanımı, bireysel özgürlüklerin ve mülkiyetin siyasal otoriteden korunmasını amaçlayan liberal köklerini de korur. Seçimler yönetici elitlerin sürekli değişmesini ve sivil toplum içinden yeni yönetici elitlerin çıkmasını garanti eder. Bu anlamda prosedürler uygun olduğu takdirde siyasette çatışmaya gerek yoktur, sorunlar sivil toplumun kendi aracılığıyla çözülecektir (krş. Savran, 2006: 111).

Liberal demokrasi kuramının özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın ardından gittikçe popülerleşmesi ve siyaset bilimi disiplinine ağırlığını koyması Soğuk Savaş gerçeğiyle birlikte düşünülmelidir. Modernleşme Kuramı, kapitalizmde olduğu gibi, demokrasi tanımında da ABD hegemonyası ile bağlantılı bir tanımın savunusunu üstlenmiştir (Ateş, 2023b: 394; Gilman, 2003). Seçim süreçlerinin ikili yüzü, ABD demokrasisinin Sovyet alternatifine ve eleştirel teorinin radikal demokrasisine karşı olarak alınmış teorik önlemleri ifade eder. Modernleşme Kuramı, liberal demokrasinin bu önlemler aracılığıyla dünyada gittikçe yayılacağı ve zenginleşme ile kalkınma yaratacağına dair optimist bir görüşe de sahiptir (Gilman, 2003: 2-3). Bu optimizm Sovyetlerin komünist idealine karşılık liberal demokratik bir barış ideali sunmaktadır. Bu nedenle liberal demokrasinin optimizmini ABD ve Batı'nın Soğuk Savaş'ın otoriter ve totaliter karşı kutbuna karşı demokrasinin savunuculuğunu üstlenmesi ve bu üstlenme aracılığıyla meşruiyet üretmeleri çerçevesinde yorumlamak gerekmektedir.

Liberal demokrasi kuramının şimdiye kadar tartışılan seçim kaygısının yanı sıra, bu prosedürü garanti edecek ve tarihsel olarak ortaya çıkan otoriterleşme eğilimlerini önleyecek kurumsal mekanizmalar vurgusu da söz konusudur. Özellikle Soğuk Savaş'ın ardından eski Doğu Bloğu ülkelerinin demokratikleşmelerinde yaşanan problemler, demokratik siyasete ilişkin tartışmalarda kurumsal mekanizmalara yapılan vurgunun daha fazla öne çıkmasını sağlamıştır.⁷ Kurumsal mekanizmaların temelinde, liberal teorinin güçler ayrılığına, güçler arasındaki dengenin sağlanmasına ve bu süreçlerin denetlenmesi için gerekli hukukun üstünlüğünün sağlanmasına verdiği referanslar yer alır. James Buchanan (1985) ve Friedrich Hayek (1992) gibi düşünürler genel bir hukuki düzenlemenin çoğunluğun otoriter bir biçimde kendisini dayatmasını engelleyeceğini ve bu nedenle demokrasinin denge ve denetleme mekanizmalarına ihtiyaç duyduğunu vurgular. Seçim süreçleri gibi bu mekanizmalar da bir yönden halkın yönetimini kısıtlamayı ve diğer yönden de devletin özgürlükler üzerindeki baskısını azaltmayı amaçlamaktadır. Soğuk Savaş sonrasında, liberal demokrasi kuramı var olan rejimlerin sınıflandırmasında bu kurumsal mekanizmaların niteliklerini

dikkate almıştır. Örneğin bu çerçevede Steven Levitsky ve Lucan A. Way (2002: 54-58; 2010: 63) demokrasiyi seçim, yasama, yargı ve medya alanlarındaki adil bir çekişme olarak ele alırken, seçimlerin olduğu ama kurumsal mekanizmaların tam olarak oturmadığı hibrit rejimlerin ortaya çıktığını vurgulamışlardır. Seçim süreçleri ile kurumsal mekanizmalar arasındaki etkileşimin çeşitli biçimleri otoriter, demokratik ya da hibrit rejimlerin sınıflandırılmasını ve tanımlanmasını belirlemiştir.

Yukarıda ana hatlarıyla tanımlanan liberal demokrasi kuramının farklı yönleri merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik yaklaşımlarının demokrasi ve otoriterlik tanımlarının temelini oluşturmaktadır (bkz. Esen ve Gümüşçü, 2016, 2023; Esen et al., 2023; Özbudun, 2015; Taş, 2015). Bu yaklaşımlar açısından demokrasi elitler arasında adilce oynanan ve halkın aracı kurumlar aracılığıyla katılım gösterdiği bir süreçtir (Akkoyunlu ve Öktem, 2016: 507; Çalışkan, 2018: 30; Esen ve Gümüşçü, 2016: 1582-3; Esen vd., 2023: 18, 21, 26; Özbudun, 2015: 43-44; Sözen, 2019: 288; Taş, 2015: 779). Bu teorik yaklaşım kurumları siyaseti anlamada fetişleştirirken aynı zamanda halkı pasif bir nesne olarak konumlandırırlar. Metodolojik olarak ise bu çıkarımlar üç temel problem ile maluldür.

İlk olarak tarih dışı bir Batı demokrasisi varsayımına dayanırlar. Bu anlatıda ideal demokrasi spesifik olarak burjuvazi tarafından kurulmaktadır. Türkiye vakasında burjuvazinin eksikliği ve patrimoniyal sultan ile onun mirasının baskısı demokratik siyasete ket vurmuştur (Heper, 2015: 169; Mardin, 2016b: 37; Özbudun, 2013: 4-7). Bu yaklaşımlar açısından merkezin güçlü olması nedeniyle siyaset basit bir şekilde yönetsel bir uğraş olarak kalmıştır. Aşkın devlet kendi çıkarlarını toplumdan önceye koymuş ve ana siyasi sorun da kendi yönetimi ve bekasına indirgenmiştir (Heper, 2015: 27; Mardin, 2015a: 104).

Devletin bu rolüyle bağlantılı olarak güçlü bir sivil toplumun oluşmaması da Türkiye’de demokratik siyasetin derinleşmesi ve yaygınlaşmasını engellemiştir.⁸ Sonuçta muhalif ama hegemonik yaklaşımlar için merkez baskı, hoşgörüsüzlük ve homojenleştirme odağı iken, sivil toplum hoşgörü ve özgürlüğün mekânıdır (benzer bir eleştiri için bkz. Dinler, 2003: 18, 21; Gençoğlu-Onbaşı, 2013: 67). Sivil toplum, çevredeki elitlerin kendi çıkarlarının da temsil edilebileceği bir ortam sağlamaktadır. Demokrasinin temel şartlarından olan katılım oyunun adil bir şekilde oynanabilmesi sivil toplum ve onun gölgesinde gelişecek kurumların var olmasını gerektirir. Sivil toplumun güçsüz olduğu Türkiye vakasında keyfi ve takdiri bir siyaset söz konusu olmuştur.

174 Kabalay B, Yücel Y (2025). Türkiye Siyasetini Bir İstisna Olarak Kurmak: Kapitalizm ve Demokrasi Tanımlarının Sürekliliği. *Mülkiye Dergisi*, Siyasal Rejim Özel Sayısı, 155-189.

Devletten ayrı ve özerk bir ontolojik zeminde kurgulanan sivil toplumun özgürlüğünmekânı olduğu iddiası tarih dışı bir hayale dayanır (Althusser, 1971; Gramsci, 1971; Neocleous, 1996; Yalman, 2009: 342). Tarihsel süreçte sivil toplum her zaman için devlet ve onun güvenlikleştirici mantığıyla bağlantılı bir mekân olmuştur. Bu kurumlar toplumsal ilişkilerin cisimleşmesinden ibarettir ve ancak toplumsal mücadelelerin desteği ile demokrasiye katkıda bulunan mekânlara dönüşürler. Tarih dışı hayale yaslandıkları bu toplumsal mücadeleler ve ilişkilerin kurumlar üzerindeki rolünü önemsememeleri ve kurumlara transandantal bir öz ile belli roller atfetmelerine sebep olur. Toplumsallık göz ardı edildiği ölçüde de demokrasiyi kurumsal bir temsil kurgusunun içine hapsedmelerini meşrulaştırmış olurlar. Bu durum muhalif ama hegemonik yaklaşımların demokratik siyaset kavramsallaştırmalarının ikinci problemi ile ilgilidir.

Demokrasiyi kavramsallaştırmadaki ikinci problem siyasetin elitler arası bir ilişkiye indirgenmesidir. Bu yaklaşımların demokratik ajandasında halk süreç ve mücadele içinde kurulan siyasal bir özne olarak yer almaz. Demokrasi halkın halihazırda var olan eğilimlerinin temsil edilip edilmediği ve bu temsilin niteliği ile ilgilidir. Temsil işlevini gerçekleştiren elitler siyasetin gerçek öznelere ve siyaset onlar arasında pratik edilir (Heper, 2015; Kalaycıoğlu, 1994: 403; Öniş, 2009: 22). Halkın ya da sınıfların yarattığı antagonistik ilişkiden ziyade, siyaseti devlet ile sivil toplumun elitleri arasındaki ikilik kurar. Elitlerin devletin kaynaklarını kontrol edebilmek amacıyla demokratik bir şekilde yönetime gelmesini sağlayan, toplumda zaten var olan ve çeşitli eğilimlere sahip olan kitleyi temsil edebilmeleridir. Demokratik siyasetin toplumsal yönüne ne kadar vurgu yapılırsa yapılsın, siyaset temsili sağlayan teknik ve prosedürel bir konuya indirgenmiştir. Burada da anlatıldığı üzere, ikinci problem olan elitler arası ilişki olarak siyasetin diğer yüzü de siyaset kavramsallaştırmasının üçüncü problemine işaret eder. Bu üçüncü problem halkın pasifleştirilmesidir.

Üçüncü problem halkın politik bir süreçle kurulan bir özne değil, halihazırda var olan bir nesne olarak ele alınmasından kaynaklanır. Başka bir deyişle halk politik bir kategori değil, rakamlara indirgenip çeşitli eğilimleri tespit edilebilecek bir epifenomendir. Bu kurgu nedeniyle toplumsal sorunların politik bir karakter kazanmasında halkın mücadelesinin rolü yok sayılır ve toplumsal sorunlar kendiliğinden siyasallaşmaktadır gibi bir varsayım kabul edilir (krş. De Leon vd., 2009: 194-196). Başka bir deyişle halkın kurulması ya da sosyal olanın politize edilmesi amaçları muhalif ama hegemonik yaklaşımların siyaset anlayışlarında yer almaz. Çeşitli sınıfların sosyal

varoluşlarını siyasallaştıracak herhangi bir politik mücadele süreci siyasetten dışlanmıştır (krş. De Leon vd., 2015: 27; Hall, 1988).

Muhalf ama hegemonik yaklaşımlar açısından siyasi pratik, kendinden menkul olan halkın ‘eğilimlerini’ keşfetmek⁹ ve siyaseti bu gerçekliğe göre uyarlamaktır. Bu nedenle, siyasi ajanlarını oluşturmak için bu yaklaşımlar Türkiye halkının eğilimlerinde bazı süreklilikler ve baskın karakteristikler de keşfetmişlerdir. Türkiye vakasında halkın temel karakteristiği kültürel olarak muhafazakârlık ve milliyetçilik olarak tespit edilmiştir. Hatta bu örüntüler o kadar güçlüdür ki Türkiye özelinde sağ-sol ayrımı bile bu karakteristik tarafından şekillendirilir (Erisen, 2016; Esen ve Gümüşçü, 2023: 23; Kalaycıoğlu, 1994: 403; Özbudun, 2006: 134-135; Özbudun, 2013: 51-54; Tachau, 2002: 47-49; Tezcür, 2012). Halihazırda mevcut olan bu eğilimleri temsil edebilmek için siyasi elitlerin bu gerçeğe göre konumlanması beklenmektedir. Bu beklenti ampirik bir gerçeğe referansla ile meşrulaştırılır: Türkiye’de zaten çoğunlukla milliyetçi ve muhafazakâr partiler iktidarı elinde tutmaktadır. Siyaset anlayışı hiçbir zaman sosyal olguların nasıl politikleştirildiğine ve bu çerçevede siyasi öznelerin nasıl kurulduğuna odaklanmadığı için, basit bir şekilde sabit kültürel eğilimler ve seçimlerin ampirik sonuçları arasında kapalı devre bir neden-sonuç ilişkisi kurulur. Türkiye’de seçim sonuçları sabit kültürel eğilimlerin bir göstergesidir ve bu eğilimler seçimlere hapsedilmiş bir siyaset anlayışında dikkate alınması gereken en önemli öğelerdir.

Sabit kültürel eğilimleri politik-ekonomi sosuyla ya da sözde ‘yapısal’ bir analizle geliştirmek de halkın pasifleştirildiği ve siyasetin oy verme davranışlarına indirgendiği gerçeğini değiştirmemektedir. Örneğin rekabetçi otoriterlik yaklaşımı oy verme davranışının ekonomik etkenlerini önemli bulur. Halka yapılacak ekonomik yardımlar, kaynak aktarımı ve götürülecek hizmet oy verme davranışındaki ekonomik boyutu oluşturur (Esen ve Gümüşçü, 2021: 1076; Esen vd., 2023: 229; Özbudun, 2013: 53-54). AKP örneği üzerinden, rekabetçi otoriter rejimlerin devamlılığını sağlamada ekonomik boyutun önemini vurgularlar: “Rekabetçi otoriter rejimlerin sürekliliğini sağlayan faktörlerin başında iktidarın performans meşruiyeti gelmektedir. Burada performans meşruiyetinden kasıt, iktidarın hükümet olarak toplumun farklı ihtiyaçlarına cevap verebilmesidir ve iktidarın ekonomi yönetimi, güvenlik politikaları, seçmenlerine sağladığı sosyal yardımlar ya da uluslararası arenada ülkenin prestijini arttıran dış politika hamleleri ile doğrudan ilintilidir” (Esen, vd., 2023: 210). Burada kastedilen ekonomik performans klientalizm ve patronaj ilişkilerine işaret etmektedir.

Bu anlamda, ideal kapitalist Batı'daki gibi toplumsal bir refah yaratımından ziyade adaletsiz bir kaynak dağıtımını vurgular. Buradaki problem bir yandan klientalizm ve patronaj ilişkilerinin kapitalizme içkin sınıfsal tahakküm ile olan ilgisinin görmezden gelinmesi diğer yandan bu ilişkiler aracılığıyla yeniden üretilen siyasette halkın pasif olarak kurgulanması ve isteklerinin siyasal iktidarın arzusuna terk edilmesidir. Böylelikle siyasetin tek öznesi olan AKP'nin Mayıs 2023 seçimlerini kazanması rekabetçi otoriterlik yaklaşımları için şaşırtıcı olmayacaktır, çünkü seçim sonuçları Türkiye'de halkın sabit kültürel eğilimlerinin bir kanıtı olmuştur (bkz. Esen ve Gümüşçü, 2023: 25-26). Öte yandan bu sabit kültürel eğilimler AKP'nin kısa bir süre sonra gerçekleşen Mart 2024 yerel seçimlerindeki yenilgisini açıklayamaz. Çünkü rekabetçi otoriterlik yaklaşımı için ekonomik etkenlerin önemi toplumsal ve sınıfsal ilişkilerden yani halkın siyasallaşmasından kaynaklanmaz. Ekonomik etkenler, kültüralizm çerçevesinde sabit kılınmış bir halkın nezdinde toplumsala dışsal bir siyasal iktidarın performansının seçimler aracılığıyla değerlendirilmesini sağladığı için önemlidir. Oy verme davranışına indirgenmiş siyasetsiz bir 'siyaset' bu tarih dışı nedenselliği yeniden üretmeye ve Türkiye siyasetinin yapısal koşullarına ile siyasetin öznelinin kuruluşuna dair tartışmaları es geçmeye mahkumdur.

Yapısal bir analizin eksikliği dolayısıyla merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik yaklaşımları AKP'nin farklı dönemlerinde farklı siyasal rejimler bulmaktadır. Kabaca bakıldığında zaman karşımıza 2000'li yıllarda demokratik, 2010'larda ise kademeli bir şekilde otoriterleşmeye başlamış bir AKP anlatısı çıkmaktadır. Bu yaklaşımlar açısından AKP'yi ilk dönemde demokratik kılan burjuvazinin merkezden özerk bağımsız bir sınıf olma isteğini yansıtmasıdır. AKP'yi otoriter kılan niteliği ise kendisine bağımlı bir burjuvazi yaratması ve buna bağlı olarak kendi iktidarını mutlak kılacak kurumsal ve yasal düzenlemelerde bulunmasıdır. Sonuçta her iki dönem de burjuvazi-demokrasi arasındaki tarih dışı bir zorunluluğun analizine bağlıdır ve hatta bu analizler Louis Althusser'in ifadesiyle bir yok-sebebin (*cause absente*) ağıtına dönüşür.

AKP İktidarının Dönemlendirilmesi ve İstisnai Demokrasideki Sapma

Muhafazatçı ama hegemonik yaklaşımların demokratik siyasete ilişkin yaptıkları tanımlamanın temel sonucu AKP'nin 2000'lerdeki demokratik dönemi ile 2010'lardan sonraki otoriter dönemi arasında bir kopuş varsaymaktır. Bu kopuş, demokrasi-otoriterlik ayrımını spesifik olarak burjuvazinin ve çevredeki elitlerin demokratik siyasetin derinleşmesinde oynadığı transandantal rol üzerinden tanımlandığı için sorunludur.

Çevrenin merkez karşısında demokratikleşme potansiyeline duydukları inanç sebebiyle bu yaklaşımlar, çevredeki İslamcı siyasetin otoriter statükoya bir alternatif olduğu düşünmüşlerdir (Göle, 1997: 47; Özbudun, 2013: 51, 55). Elbette İslamcı siyaseti her koşulda demokratikleşmenin taşıyıcısı olarak düşünmemişlerdir. Örneğin daha popülist olan Adil Düzenci bir çizgiden ziyade liberal karakteri baskın ve piyasa ilişkilerinin önemini vurgulayan MÜSİAD çevresindeki İslami burjuvazi ve AKP bu demokratik potansiyele sahip kabul edilebilmektedir (Cizre, 2008: 3 vd.; Çınar, 2018: 183-185; 2006: 471; Esen ve Gümüşçü, 2016: 1584; Gümüşçü ve Sert, 2009; İnsel, 2003: 293; krş. Tuğal, 2009: 6-8). Her iki grup da Türkiye toplumsal ve siyasal yapısındaki konumları ve ideal kapitalizme saygıları sebepleriyle demokratikleştirmenin şartlarını sağlar.

MÜSİAD'ın çevredeki konumu onun muhalif ama hegemonik yaklaşımların ağıt yaktıkları demokratikleştirici bir burjuvazi olarak tanımlanmasını kolaylaştırmaktadır (Gümüşçü ve Sert, 2009: 954; Keyman ve Koyuncu, 2005: 120; krş. Düzgün, 2012: 138; Yılmaz, 2013: 93). Çünkü devlet ile arasındaki mesafe MÜSİAD'ın patronaj ilişkisi üzerinden değil, 'kendi imkanlarıyla' sermeye birikimi gerçekleştirmiş burjuvazi olarak algılanabilmesini kolaylaştırmaktadır. Ayrıca merkez ile olan mesafe sadece ekonomi-politik değil, aynı zamanda kültürelidir. Sivil toplum kuruluşları olarak kabul edilen İslami organizasyonlarla olan bağı ve merkezin katı laiklik anlayışına karşı çevredeki halk ile olan dini ve kültürel ortaklıkları bu algıya katkıda bulunmaktadır. Benzer bir şekilde, aynı bağ (merkez ile arasındaki ekonomi-politik ve kültürel mesafe) ve doğal olarak aynı potansiyellere AKP elitleri de sahiptir. Demokrasi söylemi konusunda daha önceki İslamcı partilerden farklılaşması AKP'nin bu yaklaşımlar gözündeki algısını destekler. Çünkü parti, artık İslami bir vurguyla toplumu dönüştürmeyi amaçlamamaktadır (Çınar, 2006; Dağı, 2008; Gümüşçü ve Sert, 2009). Tam tersine merkez tarafından dışlanmış olan çeşitli toplumsal ve kültürel aktörleri temsil edip sivil toplumu güçlendirerek toplumu demokratikleştirme amacına sahipmiş gibi gözükmektedir.

AKP'nin demokratikleşme hamlesi sadece ülke içinde çevrenin ve sivil toplumun güçlendirilmesiyle sınırlı değildir. Batı ile olan entegrasyonun artması ve Avrupa Birliği'ne üyelik süreci için gerekli kurumsal düzenlemelerin yapılması da sürecin bir parçası olmuştur. Yine daha önceki İslamcı partilerden farklı olarak AKP Batı ile ilişkiler konusunda daha heveslidir. Üstelik merkezin ulusalcı hassasiyetler sebebiyle küreselleşmeye karşı soru işaretleri 2000'ler boyunca gittikçe artarken, AKP Batı ile entegrasyonun temel aktörü haline

gelmiştir (Kubicek, 2009). Muhalif ama hegemonik yaklaşımlar açısından ideal Batı demokrasisinin hedef olması nedeniyle, AKP'nin entegrasyon hareketleri demokratikleşme hamlesi olarak kutlanmıştır (Çalışkan, 2018: 7, 29; Dağı, 2005: 31; Esen ve Gümüşçü, 2016: 1584; Sezal ve Sezal, 2018: 223). Hukuk sisteminde, ceza adaletinde, anayasada ve kültürel alanda (dini ve etnik kısıtlamalar çerçevesinde) yapılan değişiklikler entegrasyon aracılığıyla demokratikleşmenin kanıtları kabul edilmiştir. Hatta neoliberal entegrasyon da bir başka kanıt oluşturur (Yalçın Mousseau, 2006: 317). Yani demokratikleşme kanıtlarına 2001 krizinin ardından ekonomiyi siyasetten 'bağımsızlaştıran' kurumsal düzenlemeler, emek rejimi reformu ve finansal serbestleşme de eklenmektedir. Sonuç olarak, 2000'li yıllara ilişkin yaptıkları analiz Avrupa Birliği, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlarla girilecek olan yakın ilişkilerin kendi kendilerine demokratik potansiyel barındırdığı iddiasına yaslanmaktadır (benzer bir eleştiri için bkz. Akçay, 2024: 1; Bedirhanoglu, 2021: 72; Savran, 2006: 58). Yalman'ın ifade ettiği gibi: "Türkiye'de devlet-toplum ilişkilerinde çok boyutlu bir yeniden yapılanmayı hızlandıracak varsayımıyla Avrupa Birliği'ni Türkiye'deki "normalleşme" sürecinin süreklilik kazanmasını sağlayacak temel bir unsur olarak 'çipa' metaforuyla anmak moda olmuştu" (2013: 31). Ancak buradaki sorun, bu dönüşümleri Türkiye kapitalizminin içinde bulunduğu kriz ve sınıf ilişkileri bağlamında tartışmak yerine, kendinden menkul bir demokrasi anlatısının içinden kavramsallaştırma çabasıdır.

Çevreden yükselen İslami hareketin Batı ile entegrasyonunun kendiliğinden demokratikleşme yaratacağına ilişkin inanç hem demokratik toplumsal mücadeleleri görmezden gelmesi hem de Batı demokrasisini kendi politik çelişkilerinden ve toplumsal sınıf mücadelelerinden azade bir şekilde ele alması nedeniyle özcü ve gerçek dışıdır. Bunun yanı sıra bu yaklaşımlar Batı demokrasisinin neoliberal dönemdeki otoriterleşmesinin AKP tarafından takip edilmesini ıskalamaktadır. Ekonominin depolitizasyonu, yargı ve yasama organlarındaki reformlar aracılığıyla politik alanın daraltılması, emek rejiminin esnekleştirilmesi ve işçi sınıfının politik gücünün kırılması neoliberal dönemdeki otoriterleşmenin Batı'daki örüntüleri olmuştur (Bruff, 2014; Burnham, 2014; Poulantzas, 2000; Tansel, 2017). 12 Eylül ile başlatılan bu dönüşümler AKP'nin ilk döneminden itibaren Türkiye'de daha da yaygınlaştırılarak toplumsal ilişkilerin normal haline getirilmiştir.

Türkiye'de askeri darbe ile başlamış neoliberalleşme ve otoriterlik ilişkisi 1980'den bugüne politik alanın daralması, işçi sınıfının gücünün kırılması ve devletin dönüşümü gibi çeşitli süreçlerle devam etmektedir (Akçay,

2024: 9; Altınörs ve Akçay, 2022: 1034; Oğuz, 2016: 88; Yalman, 2013: 46). Elbette neoliberal otoriterlik sabit bir süreklilik değildir ve sınıfsal ilişkiler ve uluslararası etkileşim nedeniyle biçim değiştirir (Altınörs ve Akçay, 2022; Tuğal, 2024). Ancak kilit olan nokta, bu özgül otoriterliğin biçiminin belirlenmesinde neoliberal sınıf çatışmasının temel rol oynamasıdır. AKP'nin demokratik ve otoriter dönemleri arasında yapılan ayırım, Türkiye siyasetine özgü bir süreklilik olduğu iddia edilen merkez-çevre arasındaki ayrıma dayandığı için neoliberal dönemdeki sınıf çatışmasının otoriterliğin biçimi üzerindeki etkiler tartışma dışında bırakılır (Altınörs ve Akçay, 2022: 1032; Tuğal, 2024: 2). Bu nedenle de AKP'nin otoriter dönemi Batı çapasından kopma ve partinin burjuvaziye kendine bağlaması ile ilişkili olarak düşünülür. Yani toplumsal mücadeleler ve sınıfsal ilişkilerin tarihsel etkileri yerine AKP'nin otoriterleşmesi Türkiye siyasetinde bir gelenek olan otoriter merkez fikrine, Erdoğan'ın kişisel iradesine, partinin yönetim ve kaynakları elinde tutma isteğine ya da AKP elitlerinin İslami, muhafazakâr ve milliyetçi kültürel arka planlarına referans verilerek açıklanır (Akkoyunlu ve Öktem, 2016: 506; Esen ve Gümüşçü, 2021: 1075; Sezal ve Sezal, 2018: 224; Sözen, 2019: 291, 293; Taş, 2015: 778). Demokratik siyasetten olduğu gibi otoriterleşmede de politik ve antagonistik mücadeleler yok sayılır.

Sonuçta, muhalif ama hegemonik yaklaşımların devlet ile sivil toplum arasında yaptıkları ontolojik ayırım dolayısıyla demokratik siyaseti kavramsallaştırmaları AKP iktidarını demokratik ve otoriter dönemler olarak ayırmalarına yol açmaktadır. Bir yandan tarih dışı bir Batı demokrasisine ve burjuvazisine verilen referans nedeniyle AKP'nin ilk döneminde çevreden yükselen elitler ve uluslararası entegrasyon çabaları demokratikleşme olarak düşünülürken diğer yandan ise bu iki ideal referansın kaybolması da otoriterleşme olarak yorumlanmaktadır. Ancak bu dönemlendirme yapılırken ne toplumsal mücadeleler ne de bir halkın kuruluşu üzerinden yola çıkarak otoriterlik ve demokrasi tartışılmıştır. Demokratikleşmeyi belirleyen çevredeki elitlerin sivil toplumdan çıkıp yönetici pozisyonuna geçebilmeleridir. Siyaset yapma pratiğini sadece elitlere bahşeden bu kavramsallaştırmada halk siyasal anlamda pasif ama önceden verili bir toplam olarak sadece oy verme davranışlarında bulunabilir. Bu anlamda halk otoriter ve demokratik siyaset arasındaki farkta herhangi bir rol oynamamaktadır.

Sonuç

Batı ile yapılan kıyasın ardından Türkiye siyasetini bir öznenin eksikliği üzerinden anlamlandıran merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik yaklaşımları

iki temayı ve bu temaların tanımlanışındaki hataları yeniden üretirler. Bir yandan kapitalizm politik olan ile ekonomik olan arasındaki ayrım üzerinden tanımlanırken, diğer yandan demokratik siyaset devlet ile sivil toplum arasındaki ontolojik ayrıma dayandırılmaktadır. Bu ayrımlar kapitalizm ve demokrasinin geliştiği Batı’da mevcut kabul edilirken, Türkiye bu ideal vakanın istisnası olarak tanımlanır. Halbuki, bu ontolojik ikilikler hem Batı vakasında hem de Türkiye’de bolca eleştirilmiş ve bu ayrımların tarihsel süreçlerde sosyo-politik etkileşimlerin sonucunda bu biçimi aldıkları farklı çalışmalarda ifade edilmiştir. Tarihsel biçimlerin idealleştirilmesi, muhalif ama hegemonik yaklaşımların temellerini zayıflatan ana etmen olmuştur.

İlk bölümde muhalif ama hegemonik yaklaşımların kapitalizm kavramının ideal olan Batı vakasına yaslanarak tanımlamaları ve bunun yarattığı problemler tartışılmıştır. Bu yaklaşımlar, Türkiye’de güçlü devletin ekonomik ilişkilere müdahalesi sonucunda burjuvazinin rasyonel ve ekonomik eylemleriyle kapitalizmi yaygınlaştıramadığı sonucuna varmışlardır. Bu tarih dışı kapitalizm anlatısının yanı sıra bir yandan devlet, toplumun dışında ve karşısında bir gerçekliğe sahip fetiş bir karakter olarak ele alınmıştır. Diğer yandan ise patronaj ağları ve klientalist ilişkilerin kapitalizme yabancı olduğu ve Türkiye vakasının özgül karakterinin bir sonucu olduğu çıkarımında bulunmuşlardır.

İkinci bölümde ise merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik yaklaşımlarının demokrasi kavramını ele alışı incelenmiştir. Bu yaklaşımlar, tarih dışı bir kurguya yaslanarak demokrasiyi devlet ile sivil toplum arasındaki ontolojik ayırmacılığıyla tartışmaktadır. Böylelikle, onları için, Türkiye’de burjuvazinin ve sivil toplumun gelişmemiş olması demokratik siyasetin önünde engel oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, demokratik siyaseti de elitler arasındaki bir temsil oyununa indirgerler. Halk demokratik siyasette temsil edilen ve sadece seçim süreçlerine katılan pasif bir özne haline getirilir. Böylelikle siyaset bütün antagonizma ve mücadelelerden arındırılmış kurumsal bir tanıma sahip olur.

Muhalif ama hegemonik yaklaşımların demokratik siyaset tanımlarının doğal sonucu çevreden yükselen burjuvaziyle bağlantılı olan ve uluslararasılaşma için hevesli AKP’nin 2000’lerdeki iktidarının demokratik siyaset örneği olarak düşünülmesidir. Takiben 2010’lardaki AKP otoriterleşmesi de yapısal analizden yoksun bir şekilde kişisel ve kültürel etmenlere yapılan göndermeler ile açıklanmaktadır. Böylelikle demokrasi ile otoriterlik arasındaki ayrım hiçbir toplumsal mücadelenin ya da siyasal antagonizmanın dahil edilmediği kıstaslar ile yaratılmış olur.

Bu çalışmada muhalif ama hegemonik yaklaşımların Türkiye kapitalizmi ve demokrasisine dair tanımlarının ortaklıklarına ve sonuçlarına işaret edilmiştir. Böylelikle, mevcut siyasi ve toplumsal düzlemde kendine taraftar bulamayan merkez-evre analizi ile gittikçe popülerleşen rekabetçi otoriterliğin ilişkisinin açığa çıkartılması amaçlanmıştır. Her iki yaklaşım da Türkiye’de liberal demokrasinin ve kapitalizmin meşruiyetinin teorik savunusunu üstlenir ve aralarındaki farklar küresel ölçekte farklı paradigma ve dönemlerin içinden konuşmalarından kaynaklanır.

Bir yandan merkez-evre yaklaşımının Soğuk Savaş paradigması içinde asıl olarak Sovyet tipi kalkınmaya ve halkın siyasetin aktif öznesi olduğu radikal demokrasiye karşı bir teorik savunudur. Bu anlamda merkez-çevrenin ana hedefi, klasik liberalizmden aşına olunan devlet ve onun ceberut niteliğinin eleştirisidir. Söz konusu eleştiri çerçevesinde ideal demokrasi ve ideal kapitalizm Batı vakasında burjuvazinin rasyonel ve ekonomik eylemlerinde karşılığını bulur. Siyasi olandan ve onu temsil edenden kopmuş olan burjuvazi hem demokratikleşmeyi hem de zenginleşmeyi sağlar. Böylelikle sosyalist bir kalkınma ve radikal bir demokrasi yerini kapitalist kalkınma ve liberal demokrasiye bırakmıştır.

Rekabetçi otoriterlik yaklaşımı ise Soğuk Savaş sonrasının paradigması içinde kendiliğinden demokratikleşmesi beklenen ülkelerin otoriterleşmesine ve ekonomik yozlaşmasına karşı liberal demokrasi ve kapitalizmin savunuculuğunu üstlenir. 1990 ve 2000’ler boyunca burjuvazinin kendiliğinden demokratikleştireceği algısının kş dolayısıyla liberal siyaset teorisinin uğradığı meşruiyet krizi farklı teorik çözümler gerektirmiştir. Bu tarihsel ve siyasi gerçeklik içinde neoliberalizmin erken dönem kuramlarında¹⁰ karşılığını bulan rekabetin korunması için gerekli etkin devlet müdahalesi fikrine yaslanılmıştır. Soğuk Savaş’ın son bulmasıyla birlikte doğrudan devletin eleştirisine anlamsızlaşmış ve odak noktası devletin etkinliğini baltalayan otoriter partiler ve liderler olmuştur. Erken dönem neoliberalizm kuramlarının piyasanın gerçek potansiyeline ulaşması için rekabete ve rekabetin mümkün olması için de devlete ihtiyaç olduğunu iddia etmelerine benzer bir biçimde, rekabetçi otoriterlik yaklaşımı siyasi “piyasanın” temsil potansiyelinin rekabeti ve bu rekabetin de yine devletin düzenlemelerini gerektirdiğini ifade eder. Buradaki devlet düzenlemeleri, aynı piyasa rekabetinin oluşturulması ve korunmasındaki gibi, hukuki mekanizmalar ve kurumsal güvencelerdir. Böylelikle otoriter parti ve liderlerin müdahalelerine karşılık liberal demokrasi ve kapitalizm ideal öznenin (burjuvazi) spesifik bir meknda (sivil toplum) etkin devlet müdahalesiyle birlikte gerçekleşebilir.

Böylelikle merkez-çevre yaklaşımlarında ideal bir öznenin kendiliğindenliği ile yaratılan Batı demokrasisi ve kapitalizmi, rekabetçi otoriterlik yaklaşımlarında makul görülen politik bir destekle yaratılmaktadır. Sonuç olarak, her iki yaklaşım da farklı toplumsal ve siyasal ilişkilerin gereklerinden doğmuş olsa da tarih dışı bir anlatıyla liberal demokrasi ve kapitalizmi meşrulaştırma işlevini görmektedirler. Bu yaklaşımların *hegemonik* mahiyetini bu işlevleri oluşturmaktadır. Hegemonik karakteristikleri sebebiyle bir yandan siyasal ve toplumsal mücadelelerin sınırlarının oydaşmacı liberal siyaset aracılığıyla daraltılmasına söylemsel ve teorik düzeyde katkıda bulunurlar (bkz. sol liberalizm eleştirisi; Savran, 2006). Diğer yandan ise kapitalist sömürü, yoksulluk ve eşitsizliğe olan eleştirileri ekonomik rasyonel bir çerçeve üzerinden pasifleştirmeye çalışırlar. Bu nedenle Türkiye siyasetine dair analizlerinde süreklilik gösteren şey, her türlü iddialarına rağmen, demokrasiden arındırılmış bir siyaset ve eşitlikten uzaklaştırılmış bir birikim rejimidir. Bu nedenle bu çalışma merkez-çevre ve rekabetçi otoriterlik yaklaşımları arasındaki sürekliliklerin keşfinin önemli olduğunu iddia etmektedir. Çünkü farklı toplumsal ilişkiler çerçevesinde yeni çıkacak bir teorik pozisyon aynı sorunları yeniden üretebilmektedir. Bu haliyle sınırları sebebiyle sadece eleştirel bir nitelik taşıyan çalışma Türkiye siyasetinin başka bir mercekten yeniden okunmasına, çağrı yapar. Bu yeniden okuma, süreklilik gösteren yaklaşımların özcü ve transandantal metodolojilerinin aksine, toplumsal bütünün bir içkinlik düzleminde tarihsel bir analizini gerektirmektedir. Şeyleri verili kabul etmek yerine, karşılıklı ilişkisellik içinde kurulan tarihsel biçimler olarak ele almak anlamına gelecek bu alternatif metodoloji ile yeniden üretilen bu ontolojik hataların önüne geçilmesi mümkündür.

Sonnotlar

1- Çalışmaya dair önerileri ve eleştirileri için Menderes Çınar'a teşekkür ederiz.

2- Bazıları eleştirel gibi gözüken çeşitli varyantları ile birlikte metnin içinde tartışılmaktadır; bkz. Dağı, 2008; Erisen, 2016; Ergüder, 1991; Heper, 1991, 2015; Kalaycıoğlu, 1994, 2002; Mardin, 2015a, 2015b, 2016a, 2016b; Öniş, 2009; Özbudun, 2006, 2013; Tachau, 2002.

3- Farklı kavramsallaştırmalar kullanmış olsalar da metinde 'rekabetçi otoriterlik' başlığı altında ele alınmışlardır; bkz. Akkoyunlu ve Öktem, 2016; Çalışkan, 2018; Esen ve Gümüşçü, 2016, 2021, 2023; Esen vd., 2023; Özbudun, 2015; Sezal ve Sezal, 2018; Sözen, 2019; Taş, 2015.

4- Bu eleştirilerin bir kısmı için bkz. Altınörs ve Akçay, 2022; Bedirhanoğlu, 2021; Dinler, 2003; Düzgün, 2012; Güngen ve Erten, 2005; Savran, 2006; Tuğal, 2024; Yalman, 2002, 2009.

5- Söz konusu bakış kültürel rölativizm ya da partikülarizm içermez. Örneğin Hindistan'ın modernleşme ve kapitalistleşme sürecindeki ikiliklerine verilen cevaplardan biri olan postkolonyal teorinin aksine, Türkiye sadece kendi dinamiklerini tecrübe etmiş özneler tarafından kavranabilecek ve kendi yarı-'egzotik' özgün yolunu izleyen bir vaka değildir. Türkiye'nin istisnailiği aslında bir başlangıç noktasıdır ve ideal kapitalizme yaklaşılarak modernleşmesi, demokratikleşmesi ve zenginleşmesi beklenir.

6- Marksist metodolojide devlet ve sivil toplum ayırımına başvurulsa da bu ayırım ontolojik olmaktan ziyade kategoriktir. Ek olarak, devlet-sivil toplum ilişkisi tarihsel ve toplumsal ilişkiler bağlamında kavranmalıdır.

7- Rekabetçi otoriterlik yaklaşımını bu tarihsel ve politik dönüşüm çerçevesinde düşünmek gerekmektedir.

8- AKP dönemindeki 12 Eylül anayasa değişikliği referandumu tam da bu argüman üzerinden kutuplara ayrılmış olarak anlaşılmış ve bu sebeple liberal kanattan destek kazanabilmiştir. Sivil toplum ve kurumsal düzenlemelerin demokratikleşme ve çoğulculuğun derinleşmesindeki önemli rolüne dair varsayım liberal demokrasi kuramının metodolojik hatalarının bir sonucudur. Yani tarih dışı bir demokrasi kavramsallaştırması bu desteğin altında yatar.

9- Elbette halkın talepleri ve kendisi de süreç içinde dönüşür ama onu dönüştüren politik hareketlilik değildir.

10- Neoliberalizmin erken tarihli kuramları ile kastedilen yaklaşımlar, İki Savaş Arası dönemde ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasında yaşanan liberalizmin krizine alternatif yaratmaya çalışmış olan ordoliberalizm ve Amerikan neoliberalizmidir.

Kaynakça

Ahmad F (2002). *The Making of Modern Turkey*. Londra: Routledge.

Akçay Ü (2024). Revisiting the Rise and Decline of Authoritarian Neoliberalism: A Political Economy Analysis of Akp's Initial Decade. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*. DOI: 10.1080/19448953.2024.2311489.

Akkoyunlu K ve Öktem K (2016). Existential Insecurity and the Making of Authoritarian Regime in Turkey. *Southeast European and Black Sea Studies*, 16(4), 505-527.

- Althusser L (1971). Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation). İçinde: L Althusser, *Lenin and Philosophy and other Essays*, Çev. B Brewster, New York: Monthly Review Press, 127-189.
- Altınörs G ve Akçay Ü (2022). Authoritarian Neoliberalism, Crisis, and Consolidation: the Political Economy of Regime Change in Turkey. *Globalizations*, 19(7), 1029-1053.
- Atasoy Y (2009). *Islam's Marriage with Neoliberalism: State Transformation in Turkey*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ateş K (2023a). Amerikan Popülistleri Popülist Miydi? Liberal Popülizm Eleştirisinin Sınırları Üzerine. *SBF Dergisi*, 78(3), 605-626.
- Ateş K (2023b). Popülizm ve Demokrasi: Bir Kavramsal Gerilimin Kısa Öyküsü. İçinde: M Çınar (der), *Demokrasi: Kavram, Kurum Süreç*, İstanbul: İletişim Yayınları, 393-413.
- Bedirhanoglu P (2021). Global Class Constitution of the AKP's "Authoritarian Turn" by Neoliberal Financialization. İçinde: E Babacan vd. (der), *Regime Change in Turkey: Neoliberal Authoritarianism, Islamism and Hegemony*, New York: Routledge, 68-85.
- Bruff I (2014). The Rise of Authoritarian Neoliberalism. *Rethinking Marxism*, 26(1), 113-129.
- Buchanan J M (1985). *Liberty, Market and State: Political Economy in the 1980s*. New York: New York University Press.
- Buğra A (1994). *State and Business in Modern Turkey: A Comparative Study*. New York: State University of New York Press.
- Burnham P (2014). Depoliticisation: Economic Crisis and Political Management. *Policy and Politics*, 42(2), 189-206.
- Clarke S (1991). State, Class Struggle and the Reproduction of Capital. İçinde: S Clarke (der), *The State Debate*, Londra: Macmillan, 183-203.
- Corrigan P, Ramsay H ve Sayer D (1980). The State as a Relation of Production. İçinde: P Corrigan (der), *Capitalism, State Formation and Marxist Theory: Historical Investigations*, Londra: Quartet Books, 1-25.
- Çalışkan K (2018). Toward a New Political Regime in Turkey: From Competitive Toward Full Authoritarianism. *New Perspectives on Turkey*, 58, 5-33.
- Cizre Ü (2008). Introduction: The Justice and Development Party: Making Choices, Revisions and Reversals Interactively. İçinde: Ü Cizre (der), *Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party*, Londra: Routledge, 1-15.
- Çınar M (2006). Turkey's Transformation Under the AKP Rule. *The Muslim World*, 96, 469-487.

Çınar M (2018). Turkey's 'Western' or 'Muslim' Identity and the AKP's Civilizational Discourse. *Turkish Studies*, 19(2), 176-197.

Dağı İ D (2005). Transformation of Islamic Political Identity in Turkey: Rethinking the West and Westernization. *Turkish Studies*, 6(1), 21-37.

Dağı İ (2008). Islamist Parties and Democracy: Turkey's AKP in Power. *Journal of Democracy*, 19(3), 25-30.

Dahl R A (1971). *Polyarchy: Participation and Opposition*. Londra: Yale University Press.

De Leon C, Desai M ve Tuğal C (2009). Political Articulation: Parties and the Constitution of Cleavages in the United States, India, and Turkey. *Sociological Theory*, 27(3), 193-220.

De Leon C, Desai M ve Tuğal C (2015). Political Articulation: The Structured Creativity of Parties. İçinde: C Leon vd. (der). *Building Blocs: How Parties Organize Society*, Stanford: Stanford University Press, 1-37.

Dinler D (2003). Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi. *Praksis*, 9, 17-54.

Düzgün E (2012). Class, State and Property: Modernity and Capitalism in Turkey. *European Journal of Sociology*, 53(2), 119-148.

Ercan M R ve Öniş Z (2001). Turkish Privatization: Institutions and Dilemmas. *Turkish Studies*, 2(1), 109-134.

Erisen C (2016). An Assessment on the Behavioral Foundations of Electoral Decisions in the 2015 Turkish General Elections. *Turkish Studies*, 17(1), 47-57.

Ergüder Ü (1991). The Motherland Party, 1983-1989. İçinde: M Heper ve J M Landau (der), *Political Parties and Democracy in Turkey*, New York: I. B. Tauris, 152-170.

Esen B ve Gümüşçü Ş (2016). Rising competitive authoritarianism in Turkey. *Third World Quarterly*, 37(9), 1581-1606.

Esen B ve Gümüşçü Ş (2021). Why Did Turkish Democracy Collapse? A Political Economy Account of AKP's Authoritarianism. *Party Politics*, 27(6), 1075-1091.

Esen B ve Gümüşçü Ş (2023). How Erdoğan's Populism Won Again. *Journal of Democracy*, 34(3), 21-32.

Esen B, Gümüşçü Ş ve Yavuzılmaz H (2023). *Türkiye'nin Yeni Rejimi: Rekabetçi Otoriterlik*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Gamble A (2006). Two Faces of Neo-liberalism. İçinde: R Robison (der), *The Neo-Liberal Revolution*, New York: Palgrave Macmillan, 20-39.

Gençoğlu-Onbaşı F (2013). Şerif Mardin ve İdris Küçükömer'de "Sivil Toplum" Kavramı. İçinde: T Takış (der), *Şerif Mardin Okumaları*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 42-70.

Gilman N (2003). *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Göle N (1997). Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites. *Middle East Journal*, 51(1), 46-58.

Gramsci A (1971). State and Civil Society. İçinde: Q Hoare ve G N Smith (der), *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, Çev. Q Hoare ve G N Smith, New York: International Publishers, 206-277.

Gümüşçü Ş ve Sert D (2009) The Power of the Devout Bourgeoisie: The Case of the Justice and Development Party in Turkey. *Middle Eastern Studies*, 45(6), 953-968.

Güngen A R ve Erten Ş (2005). Approaches of Şerif Mardin and Metin Heper on State and Civil Society in Turkey. *Journal of Historical Studies*, 3, 1-14.

Hall S (1988). *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis of the Left*. Londra: Verso.

Hayek F (1992). Majority Opinion and Contemporary Democracy. İçinde: A Levine (der), *The State and Its Critics Vol. I*, Aldershot: Edward Elgar, 231-249.

Heper M (1991). Political Economy of Turkey in the 1980s: Anatomy of Unorthodox Liberalism. İçinde: M Heper (der), *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*, New York: Walter de Gruyter, 3-25.

Heper M (2015). *Türkiye’de Devlet Geleneği*. Çev. N Soyarik, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

İnsel A (2003). The AKP and Normalizing Democracy in Turkey. *The South Atlantic Quarterly*, 102(2/3), 293-308.

Kalaycıoğlu E (1994). Elections and Party Preferences in Turkey: Changes and Continuities in the 1990s. *Comparative Political Studies*, 27(3), 402-425.

Kalaycıoğlu E (2002). The Motherland Party: The Challenge of Institutionalization in a Charismatic Leader Party. İçinde: B Rubin ve M Heper (der), *Political Parties in Turkey*. Londra: Frank Cass, 41-62.

Keyder Ç (2010). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyman E F ve Koyuncu B (2005). Globalization, Alternative Modernities and the Political Economy of Turkey. *Review of International Political Economy*, 12(1), 105-128.

Köker L (1990). *İki Farklı Siyaset: Bilgi Teorisi-Siyaset Bilimi İlişkileri Açısından Pozitivizm ve Eleştirel Teori*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Kubicek P (2009). The European Union and Political Cleavages in Turkey. *Insight Turkey*, 11(3), 109-126.

Levitsky S ve Way L A (2002). Elections Without Democracy: The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*, 13(2), 51-66.

Levitsky S ve Way L A (2010). Why Democracy Needs A Level Playing Field. *Journal of Democracy*, 21(1), 57-69.

Mardin Ş (2015a). Osmanlı Bakış Açısından Hürriyet. İçinde: M Türköne ve T Önder (der), Ş Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul İletişim Yayınları, 101-121.

Mardin Ş (2015b). Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma. İçinde: M Türköne ve T Önder (der), Ş Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul İletişim Yayınları, 21-81.

Mardin Ş (2016a). Sivil Toplum. İçinde: M Türköne ve T Önder (der), Ş Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 9-21.

Mardin Ş (2016b). Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri. İçinde: M Türköne ve T Önder (der), Ş Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 35-79.

Neocleous M (1996). *Administering Civil Society: Towards A Theory of State Power*. Londra: Pgrave Macmillan.

Oğuz Ş (2016). Yeni Türkiye'nin Siyasi Rejimi. İçinde: T Tören ve M Kutun (der), *Yeni Türkiye'de Kapitalizm, Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: SAV, 81-127.

Öncü A ve Gökçe D (1991). Macro-Politics of De-Regulation and Micro-Politics of Banks. İçinde: M Heper (der), *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*, New York: Walter de Gruyter, 99-119.

Öniş Z (2009). Conservative Globalism at the Crossroads: The Justice and Development Party and the Thorny Path to Democratic Consolidation in Turkey. *Mediterranean Politics*, 14(1), 21-40.

Özbudun E (2006). Changes and Continuities in the Turkish Party System. *Representation*, 42(2), 129-137.

Özbudun E (2013). *Party Politics & Social Cleavages in Turkey*. London: Lynne Rienner Publishers.

Özbudun E (2015). Turkey's Judiciary and the Drift Toward Competitive Authoritarianism. *The International Spectator*, 50(2), 42-55.

Peck J (2010). *Constructions of Neoliberal Reason*. Oxford: Oxford University Press.

Poulantzas N (2000). *State, Power, Socialism*. Çev. P. Camiller, Londra: Verso.

Savran S (2006). Burjuva Sosyalizminin Düşman Kardeşleri: Liberal Sol ve Ulusal Sol. *Devrimci Marksizm*, 2, 50-114.

Schumpeter J A (2003). *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Routledge.

Sezal M A ve Sezal İ (2018). Dark taints on the looking glass: Whither 'New Turkey'? *Turkish Studies*, 19(2), 217-239.

- Sözen Y (2019). Competition in a Populist Authoritarian Regime: The June 2018 Dual Elections in Turkey. *South European Society and Politics*, 24(3), 287-315.
- Tachau F (2002). An Overview of Electoral Behavior: Toward Protest or Consolidation of Democracy?. İçinde: S Sayarı ve Y Esmer (der), *Politics, Parties and Elections in Turkey*, Colorado: Lynne Rienner Publishers, Inc, 33-55.
- Tansel C B (2017). Authoritarian Neoliberalism: Towards a New Research Agenda. İçinde: C B Tansel (der), *States of Discipline: Authoritarian Neoliberalism and the Contested Reproduction of Capitalist Order*, Londra: Rowman & Littlefield, 1-29.
- Taş H (2015). Turkey – From Tutelary to Delegative Democracy. *Third World Quarterly*, 36(4), 776-791.
- Teschke B (2005). Bourgeois Revolution, State Formation and the Absence of the International. *Historical Materialism*, 13(2), 3-26.
- Tezcür G M (2012). Trends and Characteristics of the Turkish Party System in Light of the 2011 Elections. *Turkish Studies*, 13(2), 117-134.
- Tuğal C (2009). *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*. Stanford: Stanford University Press.
- Tuğal C (2024). Democratic Autocracy: a Populist Update to Fascism under Neoliberal Conditions. *Historical Materialism*. DOI: 10.1163/1569206x-20242360.
- Wood E M (2000). *Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yalçın Mousseau D (2006). Democracy, Human Rights and Market Development in turkey: Are They Related?. *Government and Opposition*, 41(2), 298-326.
- Yalman G L (2002). Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi: Rölativist Bir Paradigma mı Hegemonya Stratejisi mi?. *Praksis*, 5, 7-23.
- Yalman G L (2009). *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s*. İstanbul: İstanbul Bilgi University Press.
- Yalman G (2013). AKP Döneminde Söylem ve Siyaset: Neyin Krizi?. İçinde: S Coşar ve G Yücesan-Özdemir (der), *İktidarın Şiddeti: AKP’li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar*, İstanbul: Metis Yayınları, 23-47.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Dergi Kurullarının İşleyişi ve Makale Değerlendirme Süreci

Mülkiye Dergisi araştırma makalelerine, kitap incelemelerine, güncel konuların incelendiği "yorum/tartışma" başlığı altında yazılara yer vermektedir. Mülkiye Dergisi'ne gönderilen tüm makaleler Editör Kurulu'nun (Editör, Editör Yardımcıları, İngilizce ve Türkçe Dil Editörleri ve Alan Editörlerinden oluşan) onayından geçtikten sonra anonim hale getirilmekte ve Yayın Kurulu'nun onayına sunulmaktadır. Hakem değerlendirme sürecine uygun kararı çıkan yazılar için Yayın Kurulu üyelerinden konuyla ilgili hakemlere ilişkin önerileri talep edilmektedir. Bu süreçte gönderilen makaleler Editör Kurulu üyeleri tarafından biçimsel olarak incelenmektedir. Biçimsel inceleme şu aşamalardan oluşmaktadır:

- Öz ve anahtar kelimeler kısımlarının kelime sayısına uygunluğu;
- Makalenin kelime sayısının asgari ve azami sınırlara uygunluğu;
- Dergi referans ve kaynakça kurallarına uygunluğu.

Editör Kurulu üyeleri ilk okuma sürecinde Mülkiye Dergisi'ne gönderilen makalelerin/yazıların biçimsel kurallara uygunluğunu ve ön incelemesini yaparak yazıyı Yayın Kurulu'na sunar. Ardından makaleler, Alan Editörü veya Editör Yardımcıları tarafından çift taraflı kör hakem değerlendirilmesine sunulur. Bu süreçte, gerekli görüldüğü takdirde yazarlardan biçimsel düzenlemeler talep edilmektedir. Biçimsel düzenlemelere ilişkin düzenleme isteği iletilmesine rağmen Dergi kurallarına göre revize edilmeyen makalelere yönelik, Editör Kurulu'nun reddetme hakkı vardır.

Makale Değerlendirme Süreci

Mülkiye Dergisi'ne gönderilen yazılar Editör Kurulu'nca ilk değerlendirilme yapıldıktan ve Yayın Kurulu'na sunulduktan sonra, hakemlerden gelecek rapor doğrultusunda i) kabulüne ii) majör revizyon iii) minör revizyon, iv) yazının reddine/geri çevrilmesine ya da üçüncü bir hakem gönderilmesine karar verilmektedir. Karar yazara en kısa sürede bildirilmektedir.

Editör Kurulu'nun sorumluluğunda işletilen yayın sürecinde yazarların etik kuralları ihlal ettiği değerlendirildiğinde ve iThenticate/Turnitin intihal önleme yazılımları taramasında %15'ten yüksek benzerlik oranı çıktığı tespit edildiğinde, makalelerin geri çevrilmesi hakkını kendinde saklı tutar.

Makalenin, Editör Kurulu'nca hakem sürecine alınması bir yayın taahhüdü anlamına gelmez. Yayın için hakem süreci olumlu sonuçlandığı durumlarda dahi etik kuralların ihlalinin süreç sırasında tespiti gibi ihtimallere karşı önlem almak amacıyla, Editör Kurulu'nun son kararı esastır.

Mülkiye Dergisi'ne gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.dergipark.org.tr/tr/pub/mulkiye adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisi'nde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisi'ne aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisi'nin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisi'nde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (Committee on Publishing Ethics) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler)i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada öz ve anahtar kelimeler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumunun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, öz, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce öz ile her iki dilde beşer anahtar kelime hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : **Xxxxxxxxxxxxxx** (İlk harfi büyük ve koyu)
İkinci Düzey Altbaşlık : *Xxxxxxxxxxxxxx* (İlk harfi büyük ve italik)
Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) Xxxxxxxxxxxx (i, ii, iii, vb. ile başlar)
Dördüncü Düzey Altbaşlık : – Xxxxxxxxxxxx (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo 1, Tablo 2, Şekil 1, Şekil 2, Ek 1, Ek 2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (' ') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına "ve" konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra "vd." yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto'da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için ";" işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck'ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri kullanılmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl kullanılmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından "aktaran" ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa'nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10'u ETA'yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: *Yayının adı* (italik), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (*The Economist*, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılar kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında "paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir" (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarih yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). *1968: The Year That Rocked The World*. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). *Türk Dış Politikası*. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), *Bilim ve İktidar*, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5 (2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 35 (3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.